

**Національна академія наук України
Інститут регіональних досліджень**

Серія “Проблеми регіонального розвитку”

Головний редактор д.е.н., проф. В.С. Кравців

**95-річчю Національної
академії наук України
присвячується**

**КАРПАТСЬКИЙ РЕГІОН:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

МОНОГРАФІЯ

у 8 томах

ТОМ 4

СІЛЬСЬКІ ТЕРИТОРІЇ

Львів – 2013

Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку : монографія у 8 томах / НАН України. Інститут регіональних досліджень; наук. ред. В.С. Кравців. – Львів, 2013. – Том 4. Сільські території / відп. ред. В.В. Борщевський. – 2013. – 344 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»).

Монографія присвячена дослідженню проблем розвитку сільських територій Карпатського регіону України та прогнозуванню шляхів їхньої подальшої еволюції в ринкових умовах господарювання. Особливу увагу приділено вивченню перспектив становлення багатофункціональної економіки на сільських територіях з урахуванням нинішніх українських реалій і досвіду країн ЄС. Окреслено шляхи подолання існуючих соціально-економічних, інституційних і демографічних проблем вітчизняного села.

Для науковців, які займаються проблемами розвитку сільських територій і сільського господарства в Україні, аспірантів, студентів, а також працівників органів державної влади та місцевого самоврядування.

Науковий редактор:

Кравців В.С. – доктор економічних наук, професор

Рецензенти:

Музика П.М. – доктор економічних наук, професор

Павлов О.І. – доктор економічних наук, професор

Шевчук Л.Т. – доктор економічних наук, професор

ISBN 978-966-02-4252-4 (серія)

ISBN 978-966-02-6900-2 (загальний)

ISBN 978-966-02-6904-0 (т. 4)

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту регіональних досліджень НАН України (протокол № 10 від 27.12.2012 р.).

Зміст

Вступ	5
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження розвитку сільських територій	7
1.1. Сучасні підходи до визначення сутності та напрямів розвитку сільських територій	7
1.2. Інституційні засади розвитку сільських територій	26
1.3. Теоретико-методичні аспекти прогнозування розвитку сільських територій	49
РОЗДІЛ 2. Дослідження соціально-економічних тенденцій розвитку сільських територій Карпатського регіону України	69
2.1. Особливості економічного розвитку сільських територій регіону	69
2.2. Соціально-демографічна характеристика та особливості соціальної інфраструктури сільських територій регіону	88
2.3. Сучасні ризики розвитку сільських територій	119
2.4. Роль сільських територій у зовнішньоекономічній діяльності держави	139
РОЗДІЛ 3. Прогнозування розвитку сільських територій Карпатського регіону	153
3.1. Пріоритети державної політики перспективного розвитку сільських територій України в контексті прогнозування їхньої еволюції	153
3.2. Прогнозування показників економічного розвитку сільських територій Карпатського регіону на основі методів екстраполяції	171
3.3. Соціологічне дослідження перспектив розвитку сільських територій регіону	182
3.4. Прогнозування розвитку сільських територій Карпатського регіону крізь призму експертних оцінок	200
3.5. Формування комплексного прогнозу розвитку сільських територій Карпатського регіону в стратегічному контексті	214

РОЗДІЛ 4. Концептуальні засади розвитку сільських територій Карпатського регіону на засадах підвищення їх конкурентоспроможності та інноваційності	227
4.1. Стратегічні орієнтири становлення інноваційного сільськогосподарського виробництва в контексті формування сприятливого інвестиційного клімату на сільських територіях	227
4.2. Пріоритети багатофункціонального розвитку економіки сільських територій регіону	247
4.3. Концептуальні напрями поліпшення соціально-демографічної ситуації у сільській місцевості в контексті підвищення якості людського капіталу	266
4.4. Інноваційні важелі комплексного розвитку сільських територій регіону	278
Висновки	291
Список використаних джерел	296
Додатки	316

ВСТУП

Упродовж усього періоду державної незалежності України розвиток аграрного сектору та сільських територій залишаються одними з основних пріоритетів економічної політики нашої держави. Цій проблематиці присвячено значну кількість наукових публікацій, а на урядовому рівні прийнято цілу низку програм, спрямованих на відродження українського села та підвищення ефективності функціонування вітчизняного АПК.

Водночас, на практиці більшість урядових заходів не дали очікуваного ефекту, а окремі позитивні тенденції нівелюються погіршенням соціально-демографічної ситуації на селі, посиленням монополізації аграрного ринку, тіньовим обігом земельних ресурсів тощо. Як наслідок українське сільське господарство залишається одним із найбільш проблемних секторів вітчизняної економіки, а інволюційні процеси на сільських територіях сьогодні змушують бити на сполох вітчизняних науковців, політиків, представників громадськості.

Це актуалізує необхідність проведення наукових досліджень, пов'язаних з пошуком фундаментальних причин низької ефективності втілюваних протягом останніх двадцяти років у життя реформаторських рішень і дій. Такі дослідження мають стати основою для прогнозування тенденцій розвитку сільських територій нашої держави на середньо- та довгострокову перспективу, а також виступити надійним підґрунтям для удосконалення теоретичних засад і модернізації прикладних механізмів реформування вітчизняного АПК та еволюції сільських територій України.

В запропонованій монографії вищеперелічені проблеми розглядаються на прикладі Карпатського регіону нашої держави. Авторським колективом проведено ґрунтовне дослідження причин та основних напрямів поширення негативних тенденцій розвитку вказаних територій з огляду на його специфіку, а також здійснено прогнозну оцінку можливого впливу цих тенденцій на функціонування агропродовольчого сектору відповідних областей Західної України.

В першому розділі монографії основна увага акцентується на теоретико-методологічних аспектах дослідження проблематики розвитку сільських територій. Зокрема, авторським колективом окреслено основні підходи до визначення сутності сільських територій з урахуванням закордонного досвіду дослідження цієї проблеми, виявлено інституційні засади розвитку сільських територій в сучасних

економічних умовах, а також запропоновано власну методику прогнозування розвитку сільських територій.

Другий розділ монографії присвячений дослідженню соціально-економічних тенденцій розвитку сільських територій Карпатського регіону України, включаючи виявлення особливостей економічного розвитку, в тому числі – активізації несільськогосподарських видів діяльності в сільській місцевості, проведення аналізу соціально-демографічних проблем, а також визначення ризиків розвитку сільських територій регіону та їхнього місця у зовнішньоекономічній діяльності держави.

У третьому розділі здійснено прогнозування розвитку сільських територій Карпатського регіону з урахуванням державної економічної і регіональної політики та використанням методів експертних оцінок та математичного моделювання. На цій основі запропоновано комплексний прогноз розвитку сільських територій Карпатського регіону, орієнтований на стратегічну перспективу.

Четвертий розділ монографії містить авторську концепцію розвитку сільських територій Карпатського регіону на засадах підвищення їх конкурентоспроможності та інноваційності. В ньому, зокрема, окреслено основні напрями становлення інноваційного сільськогосподарського виробництва та багатофункціонального розвитку економіки сільських територій регіону, визначено орієнтири удосконалення їхньої інфраструктури з метою підвищення конкурентоспроможності цих територій, виявлено пріоритети поліпшення соціально-демографічної ситуації у сільській місцевості в контексті підвищення якості людського капіталу, а також запропоновано заходи з поліпшення інвестиційного клімату сільських територій на основі використання інноваційних важелів їх комплексного розвитку.

На основі проведеного монографічного дослідження авторським колективом розроблено рекомендації для органів державної влади та місцевого самоврядування, спрямовані на подолання негативних тенденцій у розвитку сільських територій Карпатського регіону та забезпечення їх еволюційного зростання у стратегічній перспективі.

Автори монографії: Борщевський В. В., д.е.н., доц.; Бойко Є. І., д.е.н., проф.; Залуцький І. Р., к.е.н., доц.; Важинський Ф. А., к.е.н., с.н.с.; Шевчук Я. В., к.е.н., с.н.с.; Притула Х. М., к.е.н.; Куліш І. М., к.н.держ.упр.; Крупін В. Є., к.е.н.; Чемерис В. А., к.е.н. доц.; Воркун Л. І.; Демкович Л. К.; Максименко А. О.; Злидник Ю. Р.

РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження розвитку сільських територій

1.1. Сучасні підходи до визначення сутності та напрямів розвитку сільських територій

На сьогодні в Україні не існує чіткого та єдино прийнятого визначення категорії «сільська територія», а також місця і ролі цих територій в економічній політиці держави. Проте, цей термін часто зустрічається у нормативно-правових документах, присвячених регулюванню проблем розвитку села, територіальних господарських комплексів, функціонуванню аграрного сектору.

1.1.1. Формування проблематики сільських територій в Україні

Основними документами, в яких дано визначення сільської території, є проекти Законів України «Про планування територіальної інфраструктури сільської місцевості» (від 07.04.2005 р.) та «Про сільське господарство» (від 10.08.2011 р.). У першому з них зазначається, що «сільська територія – це територія, на якій частка сільського населення у його загальній чисельності перевищує 15-50%. При цьому сільська територія поділяється на: чітко виражену сільську місцевість – частка сільського населення у його загальній чисельності перевищує 50%; сільську місцевість – частка сільського населення складає 15-50% чисельності усіх жителів». Задеклароване визначення сільської території є запозиченим з європейського досвіду ідентифікації руральності. У другому документі сільська територія ідентифікується як «сукупність сільських населених пунктів і прилеглих до них сільськогосподарських угідь (земель), історично сформована в законодавчо визначених межах, що поєднує в собі адміністративно-територіальну (села, сільські поселення, сільські ради) та територіально-функціональну (сільськогосподарське виробництво, переробка продукції, її зберігання і реалізація) приналежність щодо створення належних умов праці і проживання населення та забезпечення продовольчої безпеки країни».

У Законі України «Про стимулювання розвитку регіонів» (від 8 вересня 2005 р., № 2850-IV) дано визначення сільського району як такого, в якому частка зайнятих у сільському господарстві перевищує частку зайнятих у промисловості. У ньому також наведені ознаки

депресивності регіону, промислового району, сільського району та міст обласного значення.

Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р.» (від 18 жовтня 2005 р., № 2982-IV) декларує комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі як одну зі стратегічних цілей державної аграрної політики. Основними складовими такого розвитку є: розвиток соціальної інфраструктури; регулювання демографічних процесів, стимулювання розвитку депресивних територій; вирівнювання умов життєдіяльності міського і сільського населення; збільшення зайнятості тощо.

У «Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 р.» (від 15 вересня 2007 р., № 1158) до питань розвитку сільських територій відноситься їх соціальне забезпечення, інженерна інфраструктура, використання природних ресурсів, сфера агропромислового виробництва, землеустрою та екологічної безпеки, проблеми депресивності тощо.

У 2010 р. Кабінет Міністрів України затвердив «Концепцію загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 р.» (від 3 лютого 2010 р., №121-р). Цей документ має в основному декларативний характер, проте він засвідчує підвищену увагу держави до проблем розвитку сільських територій. В Концепції відсутнє чітке визначення категорії «сільська територія», однак, за змістом поставлених в ній проблем, можна визначити, які структурні елементи є складовими цього поняття. Це – сільське господарство та переробка сільськогосподарської продукції, соціальна сфера села (демографія, безробіття, мотивація до праці, трудова міграція, бідність, соціальна інфраструктура), екологія села тощо. Концепція передбачала розробку на її основі вже більш детальнішої Програми розвитку сільських територій, проте на сьогодні запропоновано лише її проект, який розміщено на сайті Міністерства аграрної політики та продовольства України, але до цього часу він не отримав жодного інституційного підкріплення.

Чітко виражена прив'язка проблем розвитку села до агропромислового комплексу прослідковується і в Законі України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» (від 17 жовтня 1990 р. № 400-XII).

Загалом, переважна більшість нормативно-правових документів, присвячених досліджуваній проблематиці, використовує територіальний та галузевий підхід до дослідження розвитку сільських територій. В них, насамперед, домінує або територіальна прив'язка за низкою ознак, або галузева, згідно якої проблеми розвитку сільських територій нерозривно пов'язані з функціонуванням агропромислового комплексу.

Набагато глибше і ширше ця проблематика досліджується провідними вітчизняними вченими. Зокрема, питання розвитку сільських територій висвітлені в роботах П. Гайдуцького, Ю. Губені, М. Кропивка, М. Маліка, В. Месель-Веселяка, Б. Панасюка, І. Прокопи, П. Саблука, В. Трегобчука, А. Третьяка, Л. Шепотько, В. Юрчишина, К. Якуби та інших дослідників.

Так, П. Саблук наголошує на необхідності розглядати сільську територію як складну багатофункціональну природну, соціально-економічну й виробничо-господарську систему з властивими їй кількісними, структурними, природними та іншими характеристиками. Причому село є одним з важливих елементів системоутворення сільських територій і його розвиток неможливий без становлення високотехнологічного й прибуткового аграрного сектору, формування нової організаційної структури сільського господарства та його ринкової інфраструктури¹.

І. Прокопа зазначає, що кінцевою метою розвитку сільського господарства є забезпечення продовольчої безпеки й підвищення ефективності виробництва. Головною метою ж розвитку сільської місцевості є покращення умов життєдіяльності людей, які тут проживають. Що стосується розвитку сільських територій, то його основними завданнями є істотне збільшення доходів сільського населення, поліпшення соціальної інфраструктури села, підвищення уваги до розвитку найбільш вразливих (проблемних) поселень і територій, вдосконалення системи державного регулювання соціального розвитку села. В даному підході сільські території несуть, насамперед, соціальне навантаження².

¹ Саблук П. Т. Розвиток сільських територій – запорука відродження аграрної України / П. Т. Саблук // Вісник аграрної науки. – 2006. – №5. – С. 21-23.

² Прокопа І. В. Соціальні аспекти розвитку сільських територій / І. В. Прокопа // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 96.

Галуzeвий підхід до визначення сільської території пропонується М. Маліком, який сільську територію розглядає як сформовану в історично визначених межах системну сукупність, що поєднує в собі організаційно-територіальну (село, район) і територіально-функціональну приналежність (виробництво, переробка та реалізація сільськогосподарської продукції)³.

На тісній прив'язці сільських територій до їх сільськогосподарської спеціалізації наголошує В. Юрчишин. На його думку сільські території є однією з великої кількості складових сільськогосподарського виробництва. Кінцевий результат функціонування агропродовольчого сектора економіки безпосередньо залежить від того, як спрацює у цьому відношенні кожна сільська територія. На кожній сільській території об'єднуються конкретні природні, соціальні, економічні, виробничо-господарські, екологічні та інші елементи (складові), взаємодія яких залежно від їх відпрацьованості й рівня практичного прояву формує особливості, характер і соціально-економічну результативність її функціонування. За критерієм їх величини вони можуть бути мікро (село), мезо- (район) і макро- (регіон, область) сільськогосподарськими утвореннями, кожне з яких характеризується сукупністю властивих йому структурних, функціональних та інших характеристик⁴.

Деякі вчені до питань розвитку сільських територій відносять розвиток села у буквальному розумінні, інші – розвиток сільської місцевості. При цьому на чільне місце виносяться соціальні аспекти. А. Третяк та В. Другак до розвитку сільських територій відносять питання духовного та соціального розвитку, розвитку поселенської мережі, територіальної та соціальної інфраструктури, природно-ресурсного потенціалу, місцевого самоврядування. При цьому питання виробничо-господарського розвитку виносяться за межі категоріального апарату розвитку сільських територій⁵.

К. Якуба дає визначення сільських населених пунктів, розглядаючи їх як адміністративно-територіальні одиниці незалежно від їх розміру

³ Малік М. Й. До питання сталого розвитку сільських територій / М. Й. Малік // Економіка АПК. – 2008. – №5. – С. 51-58.

⁴ Юрчишин В. В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки / В. В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2005. – №3. – С. 3-10.

⁵ Третяк А. М. Розвиток сільських територій як один з пріоритетів економічної політики держави / А. М. Третяк, В. М. Другак // Вісник аграрної науки. – 2007. – №7. – С. 71-74.

(хутір, село, сільська рада, район тощо) з наявним населенням, природно-економічним і соціальним потенціалом та відповідними органами управління соціально-економічним розвитком цих населених пунктів, а територіально-просторове розміщення їх сукупного ресурсного потенціалу можна вважати територіями. Тобто «сільські території», на відміну від понять «місцевість» і «територія», крім просторово-територіальної складової і поняття «село» мають також соціально-економічний зміст – природно-ресурсний і людський (демографічний) потенціал⁶.

Значної уваги у своїх наукових дослідженнях питанню конкретизації поняття сільських територій присвятив О. Павлов. На його думку «сільські території – це гетерогенне, поліелементне та поліфункціональне утворення з населенням як системоутворюючим елементом. Вони складаються з природних, соціальних, виробничо-господарських, політичних складових, які перебувають під управлінським впливом владних інститутів, бізнесових структур та громадських організацій. У просторовому відношенні сільські території виступають як загальнодержавна система, яка має регіональний (макро), локальний (мезо) та низовий (мікро) рівні»⁷. Він також зазначає, що крім сіл як типу поселення, соціально-виробничих, культурно-побутових, а іноді й адміністративних осередків, сільські території включають: населення; сільськогосподарські та інші угіддя поза межами сільських поселень з розташованими на них виробничими об'єктами; органи самоврядування та громадські організації. Поняття ж «сільська місцевість» доцільно використовувати відносно кожного окремого поселенського симплекса – хутора, села, селища, але не сільських територій як їх сукупності⁸.

В соціології і географії «сільські території» включають обжиту місцевість поза межами міст з її природними умовами і ресурсами, сільським населенням та результатами його діяльності. Тобто поняття «сільські території» розглядаються, перш за все, як зона життєдіяльності людей, а вже потім – як поле їх господарської діяль-

⁶ Якуба К. І. Трудовий потенціал сільських територій / К. І. Якуба // Вісник аграрної науки. – 2007. – №6. – С. 73-75.

⁷ Павлов О. І. Теоретико-методологічні засади сучасної парадигми управління сільськими територіями . -О. І. Павлов. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DUTP/2005-2/txts/region/05poiust.pdf>.

⁸ Павлов О. І. Теоретико-методологічні засади сучасної парадигми управління сільськими територіями . -О. І. Павлов. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DUTP/2005-2/txts/region/05poiust.pdf>.

ності або територіально-адміністративного утворення. В цьому контексті сільські території характеризуються низькою щільністю населення і вузькими взаємозв'язками галузей. В переважній більшості сільських районів основне заняття селян – сільськогосподарське виробництво.

В. Баутін та В. Козлов вважають, що сільська територія – це земний простір за межами урбанізованих територій, що населений людьми та характеризується спільністю певних ознак (природних, історичних і т.д.). А під розвитком сільських територій вони пропонують розуміти зміни життя і діяльності людей на основі збалансованого вирішення соціально-економічних завдань та проблем збереження сприятливого навколишнього середовища і природно-ресурсного потенціалу сільських територій в цілях задоволення потреб нинішнього та майбутніх поколінь людей⁹.

В. Лексин і А. Шевцов вважають що «найважливіша ознака розвитку сільських територій полягає в тривалому збереженні умов для відтворювання потенціалу цих територій в режимі збалансованості та соціальної орієнтації»¹⁰.

На думку Р. Шніпера «основними характеристиками розвитку сільської території є надійність її економічної підсистеми, тобто адаптивність та еластичність відтворювання до різного роду змін»¹¹.

Виходячи з сучасних трактувань, розвиток сільських територій можна охарактеризувати як нарощування позитивних соціальних показників (життєвого рівня населення, освіти, здоров'я і т.д.) в повній відповідності з економічним та екологічним розвитком сільських територій.

Узагальнення підходів до визначення категорії «сільська територія» представлено на рис. 1.1¹².

⁹ Баутин В. М. Устойчивое развитие сельских территорий : сущность, термины и понятия \ В. М. Баутин, В. В. Козлов // Агрожурнал Московского государственного агроинженерного университета. – 2006. – № 4. – С. 3. – Режим доступа : <http://agromagazine.msaui.ru/index.php/-4/46-2008-03-20-13-00-1/106lr.html>.

¹⁰ Лексин В. Н. Государство и регионы. Теория и практика государственного регулирования территориального развития / В. Н. Лексин, А. Н. Шевцов – Изд. стереотип. – М. : Эдиториал УРПС, 2003. – 368 с.

¹¹ Шнипер Р. И. Регион: диагностика и прогнозирование / Р. И. Шнипер. – Новосибирск : Наука, 1996. – 206 с.

¹² Славов В. П. Економіко-енергетична система сталого розвитку сільських територій / В. П. Славов, О. В. Коваленко // Вісник аграрної науки. – 2007. – №9. – С. 68-71.

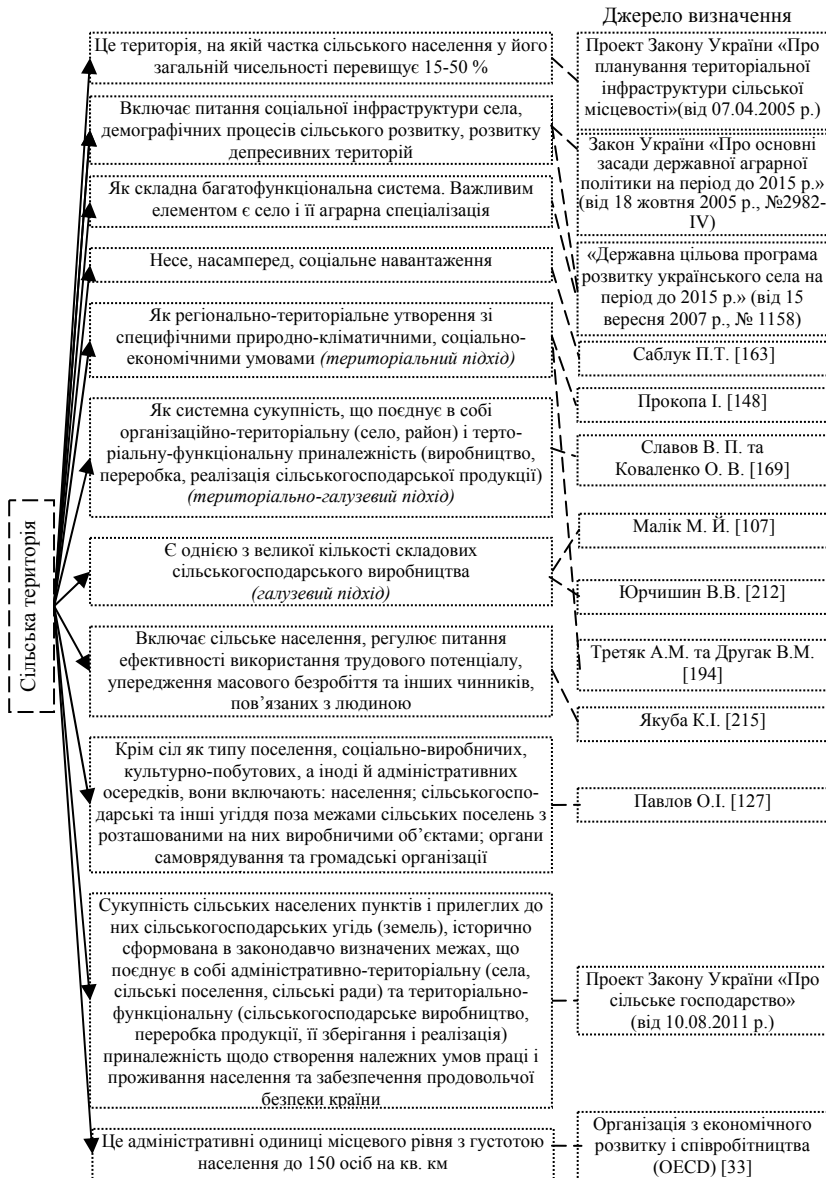

Рис. 1.1. Підходи до визначення сільських територій

Виходячи з вищевикладених трактувань понять села, сільської місцевості, сільського району, сільських територій тощо та на основі власних міркувань, пропонується співвідношення цих категорій (рис. 1.2).

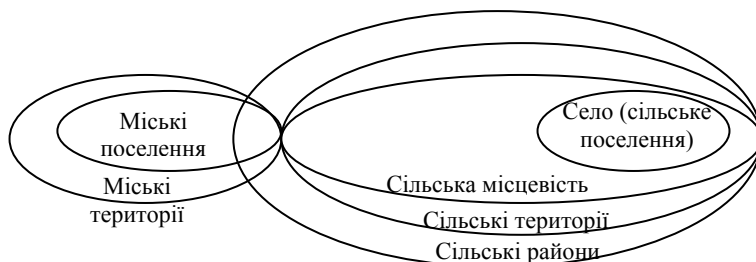

Рис. 1.2. Співвідношення понять села, сільської місцевості, сільської території та сільського району

Території як міських, так і сільських поселень є визначені адміністративно встановленими межами відповідних територіальних одиниць. Міські та сільські території при цьому охоплюють не лише поселення, але й примикаючі до них землі (територію), які використовуються у виробничій, рекреаційній, природоохоронній та інших сферах їхнього розвитку. До сільської території пропонується відносити все те, що знаходиться за межами міської території. Сільські ж райони, за визначенням¹³, можуть частково охоплювати і міську територію. Поняття «сільської місцевості» охоплює більше ландшафтне різноманіття в межах сільської території і не враховує в повній мірі економічну складову її розвитку. В той же час, збалансований розвиток сільських територій передбачає гармонійне поєднання економічної, соціальної та екологічної складових.

Проведені дослідження категоріального апарату сільських територій засвідчили, що основними підходами до його визначення є територіально-просторовий, галузевий та функціональний. Однак, на нашу думку, важливим виступає не так територіально-просторове визначення сільських територій чи їх сільськогосподарська прив'язка, як їх функціональне значення. Якщо кінцевою метою розвитку сільського господарства є забезпечення продовольчої безпеки країни, а

¹³ Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» № 2850-IV від 8 вересня 2005 р. - Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.

розвитку села – покращення умов життєдіяльності людей, які проживають на його території, то метою розвитку сільських територій є зростання якості життя людей за рахунок підвищення ефективності функціонування агропромислового комплексу та розвитку несільськогосподарських видів діяльності за умов збереження та відновлення природних екосистем (рис. 1.3). Саме на рівні сільських територій можна вирішити комплекс вищезазначених проблем із збереженням балансу економіка-екологія-соціум. Одночасно збалансованість такої системи виступає передумовою сталого розвитку, яка пропагується світовим товариством.

Натомість, за роки реформ в Україні потенціал сталого розвитку сільських територій був значно ослабленим. Розрив у рівнях розвитку між міськими та сільськими поселеннями значно зріс.

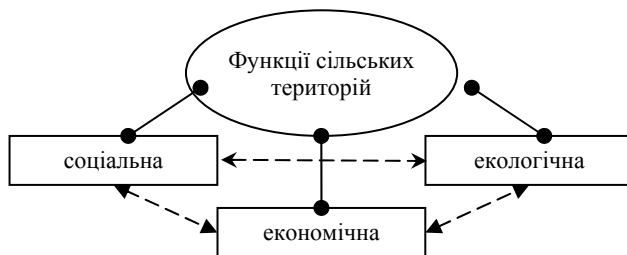

Рис. 1.3. Функції сільських територій

Відтак, сьогодні сільські регіони характеризуються значно нижчим рівнем доходів своїх мешканців, досить обмеженими можливостями зайнятості, а також низкою демографічних і структурних проблем (високий середній вік та низький освітній рівень населення). З недостатніми доходами сільських домогосподарств, бар'єрами на шляху зростання обсягів виробництва й продуктивності сільськогосподарського сектора, розбалансуванням господарських взаємозв'язків з підприємствами інших сфер економіки безпосередньо пов'язана і проблема сільської бідності.

Сільське населення потребує реалізації особливих заходів, що дозволять наблизити умови їхнього життя до життя в містах. Тому соціальний аспект політики розвитку сільських територій спрямований на створення рівних можливостей та стартового капіталу для жителів сільської місцевості у порівнянні із можливостями, які характеризують міські території.

Однак ситуація погіршується низькою щільністю населення, слабо розвинутою інфраструктурою із супутніми транспортними проблемами та нестачею об'єктів соціальної інфраструктури, культурою та відпочинком. В сільській місцевості високий рівень соціальної бідності зумовлений ще й кризовою ситуацією в сфері послуг і соціальної інфраструктури.

Виходячи з сучасних трактувань, розвиток сільських територій можна охарактеризувати як нарощування позитивних соціальних показників (життєвого рівня населення, освіти, здоров'я і т.д.) в повній відповідності з економічним та екологічним розвитком сільських територій.

У дискусіях про співвідношення заходів щодо розвитку сільських територій та аграрної політики простежуються дві позиції. На думку одних вчених (П. Саблук, О. Онищенко, В. Юрчишин, В. Месель-Веселяк, Б. Панасюк та ін.), розвиток сільських територій є органічною складовою аграрної політики, тоді як інші вчені (П. Гайдучкий, М. Кропивко, В. Трегобчук та ін.) розглядають розвиток сільських територій та аграрну політику як відособлені напрями державної політики.

Так, П. Саблук вважає, що функціонування кожного сільського населеного пункту, розбудова його інфраструктури і доходи його жителів мають забезпечуватися за рахунок оптимізації використання сільсько-подарських угідь, регулювання цін на агропродукцію, організації аграрного ринку, тобто за допомогою механізмів аграрної політики¹⁴. О. Онищенко та В. Юрчишин також пов'язують розвиток сільських територій з аграрною політикою. На їх думку, аграрний устрій може розглядатися з позицій відображення в ньому системного прояву суспільно-політичних і соціально-економічних відносин в аграрному секторі, які узгоджуються за стратегічним цільовим призначенням і формами прояву із суспільно-політичним устроєм¹⁵.

¹⁴ Саблук П. Т. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави / П. Т. Саблук // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 4-18.

¹⁵ Онищенко О. М. Концептуальні проблеми майбутнього українського села і селянства / О. М. Онищенко, В. В. Юрчишин // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 41-50.

П. Гайдуцький наголошує на тому, що нерозмежованість заходів підтримки сільського господарства та сільської території, чого немає в жодній галузі економіки, викривляє реальну картину підтримки аграрного сектора¹⁶. Таку позицію підтримує і М. Кропивко, стверджуючи, що галузеві та регіональні програми мають бути диференційованими, а розвиток сільських територій повинен вважатися прерогативою органів місцевого самоврядування¹⁷.

В. Тьоткін схиляється до застосування західноєвропейської моделі використання та благоустрою сільських територій, що ґрунтується на можливостях багатофункціонального екологічно зрівноваженого їх розвитку та передбачає диференціацію сільського і аграрного розвитку¹⁸.

На думку Б. Панасюка, відродження сільських територій є можливим за умови виведення сільського господарства зі скрутного становища, відновлення його виробничої бази, кооперації сільськогосподарського виробництва з переробною промисловістю і торгівлею, розвитку агропідприємств¹⁹. До цього В. Месель-Веселяк додає, що виключне значення для соціально-економічного розвитку сільських територій має реформування земельних відносин і відносин власності в сільському господарстві має²⁰.

¹⁶ Гайдуцький П. І. Про основні засади реформування системи державної підтримки сільського господарства та сільської території / І. П. Гайдуцький // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 85-93.

¹⁷ Кропивко М. Ф. Організація державного та самоврядного управління розвитком сільських територій / М. Ф. Кропивко // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – Київ, 2005. – С. 120-123.

¹⁸ Тьоткін В. І. Удосконалення державної політики соціального розвитку українського села / В. І. Тьоткін // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 32-41.

¹⁹ Панасюк Б. Я. Шлях до відродження села / Б. Я. Панасюк // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 211-217.

²⁰ Месель-Веселяк В. Я. Реформування аграрного сектора України (результати, проблеми) / В. Я. Месель-Веселяк // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів

На практиці всі напрямки державної політики в рамках своєї взаємодії мають давати синергетичний ефект, створюючи певне середовище розвитку, оскільки співробітництво у сферах аграрного і сільського розвитку є надзвичайно важливим для вирішення ключових питань, пов'язаних з продовольчою безпекою, зменшенням рівня бідності та економічним розвитком.

У процесі такої взаємодії слід чітко визначити функції сільського і сільськогосподарського розвитку, а тому важливою є диференціація понять сільськогосподарського розвитку та розвитку сільських територій.

Так, розвиток сільського господарства спрямований на забезпечення ефективного функціонування конкретної галузі аграрного сектора та продовольчої безпеки. У той же час можна сказати, що, оскільки сільськогосподарський розвиток включає не лише діяльність, безпосередньо пов'язану з виробництвом агропродукції, але й передбачає широкий спектр інших видів діяльності (дослідження у сфері технологій, покращення систем просування агропродукції та інфраструктури, розподіл продукції на ринку, відповідне законодавство, сільськогосподарську політику, виробництво і постачання продовольства), то він опосередковано сприяє регіональному соціально-економічному розвитку в якості домінуючої галузі. О. І. Гойчук вважає, що агровиробництво безпосередньо пов'язане не лише з виробництвом продукції, але й забезпеченням певного рівня якості життя²¹. Ототожнення функцій сільськогосподарського та розвитку сільських територій стримує соціально-економічний розвиток сільських територій. Аграрна галузь є, перш за все, джерелом сільськогосподарської продукції, а тому цілі сільськогосподарської політики мають зводитися до підвищення продуктивності агровиробництва, тоді як покращення умов життєдіяльності селян є, скоріше, прерогативою розвитку сільської території (оскільки розвиток сільських територій, крім сільського господарства як основного засобу існування селян, а також пов'язаних з ним галузей, включає й інші сектори – охорону здоров'я, освіту, довкілля, інфраструктуру тощо).

Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 182-189.

²¹ Гойчук О. І. Продовольча безпека: теорія, методологія, проблеми: дис. на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук : спец. 08.07.02 «Економіка сільського господарства і АПК» / О. І. Гойчук. – Миколаїв, 2004. – 427 с.

Розвиток сільських територій передбачає покращення соціально-економічних умов в сільській місцевості через поліпшення можливостей для працевлаштування, підвищення доходів домогосподарств та мобільності їх членів. У той же час, інші науковці застосовували більш широкую концепцію розвитку, в рамках якої розвиток сільських територій спрямований на загальне покращення умов життя селян та підвищення рівня їх соціально-економічної безпеки. Розвиток сільських територій асоціюється із серйозними змінами майже у всіх аспектах життя сільських громад. В цілому, розвиток сільських територій є стратегією покращення як економічного, так і соціального життя селян. У цьому контексті розвиток сільських територій пов'язується з покращенням якості життя сільського населення через підвищення рівнів його самозабезпеченості і соціальної безпеки, що є можливим за умови реструктуризації його економічної активності.

Концепція розвитку сільських територій є набагато ширшою порівняно з концепцією аграрного розвитку. І хоча в Україні сільські території традиційно пов'язуються з агровиробництвом, розвинені країни характеризуються інтегрованим розвитком сільських територій, який відображає комплексні зв'язки і взаємодії сільських економік.

Політика інтегрованого розвитку сільських територій змінила традиційний погляд на критичну важливість аграрного сектора – як результат, багато вчених вбачають сильнішу причинну обумовленість саме у напрямку від розвитку сільських територій до аграрного сектора, а не навпаки (при цьому сільське господарство часто розглядається як «залишковий» сектор економіки, на який впливають параметри регіонального розвитку). У розвинених країнах пріоритетність соціально-економічної та екологічної усталеності сільських територій спричинила перехід від підтримки агровиробництва до підтримки доходів агровиробників з одночасним стимулюванням останніх адаптувати землекористування та інші сільськогосподарські практики до вимог екологічно свідомого суспільства. Такі погляди є прямо протилежними надмірному зосередженню на проблемах аграрного сектора з ігноруванням його зв'язків з іншими галузями сільської економіки (як це мало місце до недавнього часу в Україні). Більше того, використання концепції інтегрованого сільського розвитку сприяє його інтеграції з параметрами національного розвитку, а також розширенню участі економічних систем сільських територій в економічному зростанні країни. Відповідно до цього, Т. Томич і П. Кілбі пропонують опиратися в політиці розвитку сільських територій на наступні елементи²²:

²² Tomich T. P. Transforming Agrarian Economies, Opportunities Seized, Opportunities Missed / T. P. Tomich, P. Kilby, B. F. Johnston // Cornell University Press, Ithaca, 1995. – 474 p.

- інновації і ресурси (підвищення продуктивності агровиробництва є неможливим без розробки і реалізації відповідних національних дослідницьких програм разом з ефективною системою інформаційно-консультаційного обслуговування);
- стимули (державне втручання є доцільним лише у разі провалів ринку, при цьому таке втручання має зосереджуватися на удосконаленні ринкових механізмів, а не їх заміні державною бюрократією);
- інфраструктура (поки інфраструктура залишається суспільним благом і не може створюватися приватним сектором, її фінансування і забезпечення усталеності будуть одними із класичних завдань уряду);
- інститути та ініціативи (критичним питанням у цій сфері є забезпечення рівноваги між державним втручанням і приватними ініціативами).

Аграрна політика інтегрованого розвитку сільських територій також активізує потоки ресурсів і продукції між різними секторами, сприяючи розвитку несільськогосподарських галузей. І хоча як стратегія інтегрованого сільського розвитку, так і європейська модель сільського розвитку позитивно впливають як на аграрний сектор, так і на сільський розвиток в цілому, перша описує цільову ситуацію для сільського господарства розвинених країн (виправдовуючи, таким чином, державну підтримку аграрного сектора), тоді як остання спрямована на підвищення продуктивності і ступеня ринкової орієнтації сільського господарства, а також на покращення соціально-економічної ситуації в сільській місцевості країн, що розвиваються.

Таким чином, європейська практика підтримки розвитку сільських територій показує, що ключовим питанням такого розвитку є не питання фінансування, а проблеми виявлення, підтримки і впровадження місцевих ініціатив. Реалізація напрямків розвитку сільських територій має здійснюватися на принципах спільного фінансування і партнерства. Зокрема, допомога у плані фінансування може надаватися через державні та неурядові організації на основі конкурсного відбору, прозорості та громадського контролю.

Соціально-економічний аспект аграрних перетворень має постійно перебувати у полі зору держави і господарських структур. Аграрна політика повинна спрямовуватися на створення системи розвитку сільських територій у контексті реалізації аграрної реформи, формування конкурентоспроможного сільського господарства і

забезпечення його багатофункціональності, а також комплексної стратегії розвитку сільської території.

Передусім мається на увазі соціально-демографічна стабілізація на селі, забезпечення належного рівня соціально-економічного розвитку, а також формування такої соціальної інфраструктури села, яка б підвищила привабливість праці і життя на селі.

1.1.2. Європейська практика ідентифікації, класифікації та розвитку сільських територій

Значна увага проблемам розвитку сільських територій сьогодні приділяється у країнах Західної Європи та США, де частка сільських жителів становить 20-25% від загальної чисельності населення, а частка зайнятих у сільському господарстві – 3-7% загальної кількості працюючих. Політика розвитку сільських територій у ЄС здійснюється в рамках структурної політики та Спільної Аграрної Політики (САП). Підходи до розвитку сільських територій, що базувалися на територіальному принципі, поступово поступилися підходам, в основі яких лежить територіальна координація та конвергенція. Пріоритетами політики розвитку сільських територій ЄС на 2007-2013 роки стали конкурентоспроможність, середовище та управління земельними ресурсами, багатофункціональне село та якість життя²³.

На сьогодні бюджет САП складає 50 млрд. євро або 0,43% загального ВВП країн ЄС. На початку 1990-х років його частка у ВВП становила 0,54%. В 2013 році частка аграрного бюджету в ВВП має знизитися до 0,33%. Важливість розвитку сільського господарства і сільських територій для ЄС засвідчує і те, що згідно сформованого бюджету ЄС у 2013 році бюджет сільського господарства та сільської місцевості займатиме 37% (57,8 млрд. євро) від загального бюджету ЄС. При цьому спільний бюджет ЄС фінансує лише дуже обмежені види діяльності: структурні фонди, сільське господарство, розвиток сільської місцевості, безпеку, права громадян і правосуддя та питання адміністрування²⁴.

При цьому в ЄС, така само, як і в Україні немає єдино визначеного поняття сільських територій. Водночас термін «сільський» на

²³ Губені Ю. Розвиток сільських територій: деякі аспекти європейської теорії і практики / Ю. Губені // Економіка України. – 2007. – № 4. – С. 62-70.

²⁴ Еволюція Спільної Аграрної Політики ЄС: наслідки для України . -Режим доступу : [http:// www. ierpc.org](http://www.ierpc.org).

європейському просторі відзначається значною багатоаспектністю. Так, раніше поняття «сільський» використовувалось для опису територій, які не були «міськими». Такий підхід, зокрема, застосовувався Радою Європи. У Європейській хартії сільських районів сільським районом вважалась «протяжність внутрішньої чи прибережної сільської місцевості, включаючи малі міста і села, основна частина території якої використовувалась для ведення сільського та лісового господарств, ремесел пов'язаних з водою та рибальства, економічної та культурної діяльності місцевих жителів (ремесла, промисловість, сфера послуг та інш.), заміської рекреації та зон відпочинку (чи природних заповідників) та інших цілей, таких як зведення житла»²⁵.

Визначення сільських районів базувалось на протиставленні міських та сільських територій: «Сільськогосподарські (включаючи лісове господарство, ремесла, пов'язані з водою, та рибальство) та несільськогосподарські частини сільської місцевості формують у підсумку певну цілісність відмінну від міської місцевості, яка характеризується високою концентрацією мешканців та вертикальними і горизонтальними структурами»²⁶. Проте таке визначення, базоване на доступних статистичних та географічних даних, виявилось надто спрощеним, оскільки сільська місцевість має власні притаманні їй характеристики, свої сильні і слабкі сторони, специфічні потреби тощо, що потребує більш точної ідентифікації.

Станом на сьогодні в Європі при ідентифікації сільських територій використовуються два підходи – концепція регіонів Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) і ступінь урбанізації територій, яка використовується Статистичним комітетом ЄС.

ОЕСР розробила просте визначення сільських територій з метою побудови міжнародних порівнянь сільських умов та трендів. Це визначення охоплює два ієрархічні рівні: місцевий і регіональний.

На регіональному рівні (NUTS 3) ОЕСР виділяє три типи регіонів:

- переважно сільські регіони, якщо більше 50% населення проживає в сільських громадах,
- відносно сільські регіони, якщо в сільських громадах проживає від 15 до 50% населення,
- переважно міські регіони: менше 15% населення регіону проживає в сільських громадах.

²⁵ Rural realities in the European Union . -Режим доступу : [http:// www.ec.europa.eu](http://www.ec.europa.eu).

²⁶ Rural realities in the European Union . -Режим доступу : [http:// www.ec.europa.eu](http://www.ec.europa.eu).

На місцевому рівні (NUTS 5) єдиним критерієм, який використовується для виокремлення сільських общин є густота населення, яка встановлена на рівні 150 осіб на км².

При такому підході термін «сільський» розглядається як територіальне або просторове поняття, не прив'язане до якогось особливого використання землі, рівня економічного добробуту тощо. Існуюча класифікація регіонів, базована в основному на демографічному критерії, потребувала вдосконалення, зважаючи на існуючі тенденції регіонального розвитку: тиск нового прогресивного укладу, сільський занепад та існування маргінальних територій. Новий підхід ОЕСР передбачав групування сільських територій в залежності від рівня їх інтеграції з національною економікою на:

- економічно інтегровані сільські райони, які демонструють економічне та демографічне зростання (вони, як правило, розміщені неподалік міських центрів та характеризуються високим рівнем розвитку, а переважна більшість населення цих районів зайнята у вторинному та третинному секторах, хоча обробіток землі залишається основною сферою її використання);
- проміжні сільські райони, які є більш просторово віддаленими від міських поселень, ніж попередні, проте їх добре розвинута інфраструктура забезпечує легкий доступ до міських центрів (такі райони традиційно залежать від рівня ведення сільського господарства та пов'язаних із ним видів діяльності, проте все більше диверсифікуються за рахунок інших секторів економіки, насамперед промислового виробництва та сфери послуг);
- віддалені сільські райони, які зазвичай є слабо заселеними і розташовані у периферійних регіонах, значно віддалених від міських центрів (вони характеризуються низькою щільністю населення, його старінням і зайнятістю переважно у сільському господарстві, відсутністю розвинутої інфраструктури та недостатньою доступністю якісних послуг, слабкою інтегрованою з іншими сферами економіки).

З метою вдосконалення різноманітних визначень, які до цього часу зосереджувались на єдиному критерії щільності населення, статистична організація Європейської Комісії (Євростат) зробила наголос на рівні урбанізації²⁷. За цим критерієм регіони розділено на три групи:

²⁷ A typology of rural areas in Europe . -Режим доступу : <http://www.nordregio.se>.

- густонаселені території: такими є групи суміжних муніципалітетів, кожен з яких має щільність населення вище 500 осіб на км² та загальну кількість населення не менше 50 000 осіб;
- проміжні території: такими є групи муніципалітетів, кожен з яких має щільність населення вище 100 осіб на км² та не належить до густонаселеної території (загальна кількість населення такої території повинна бути щонайменше 50 000 мешканців, або розташовуватись суміжно з густонаселеною територією);
- слабонаселені території: такими є групи муніципалітетів, які не відносяться ані до густонаселених, ані до проміжних територій.

Країни ЄС також розробляють власні підходи до визначення та класифікації сільських територій, виходячи з особливостей їх розвитку та внутрішніх потреб^{28,29}. Ці підходи зазвичай базуються на показниках щільності населення, загального природного приросту (скорочення) населення, структури населення (демографічне навантаження на населення працездатного віку) тощо. Соціально-економічними змінними розвитку сільських територій є показники валового внутрішнього продукту (ВВП) на душу населення (розраховуються як відхилення від середнього по ЄС), частка сільського господарства у ВВП тощо. Середній показник ВВП на душу населення є вищим у багатих, густонаселених країнах (Данія, Нідерланди, Бельгія, західна Німеччина), проте нижчим у більшості середземноморських країнах (Португалія, Іспанія, Греція, південна Італія) та в Ірландії. Найбільша частка сільського господарства у ВВП країни притаманна Греції та Іспанії. Зокрема, у Фессалії (область Греції) частка сільського господарства сягає 34,5%, в той час як середній показник у співтоваристві складає 2,6%³⁰.

Безробіття є одним з ключових соціальних аспектів ознаки «сільський». Зазвичай високим є безробіття у Іспанії, в італійських регіонах Кампанія, Калабрія та Сісілі, в яких більше ніж 60% молодих людей є безробітними. Цим країнам середземноморського регіону притаманні також одні з найвищих рівнів довготермінового

²⁸ A comparative study of typologies for rural areas in Europe . -Режим доступу : <http://www.sre.wu-wien.ac.at>.

²⁹ Typology of rural areas in the CEE new Member States . -Режим доступу : <http://www.ecsocman.edu.ru>.

³⁰ Rural realities in the European Union . -Режим доступу : <http://www.ec.europa.eu>.

безробіття. Детермінантою «руральності» є також частка зайнятих у сільському господарстві. У грецьких регіонах Пелопоннес, Західна Греція і Східна Македонія та Трейсі сільське господарство забезпечує більше ніж 40% зайнятості. І хоча загальний тренд зайнятості у сільському господарстві є спадним, близько 40 регіонів Об'єднаного Королівства та Фінляндії демонструють стабільність у кількості зайнятих у сільському господарстві, чи навіть продемонстрували деяке зростання між 1983 та 1997 роками³¹.

Будь який аналіз «руральності» повинен включати і територіальний аспект. Структура та організація території є ключовими факторами розвитку сільських територій європейських держав. Площа землі, яка використовується у їх сільському господарстві складає 44% загальної території, а якщо до цього додати ще й лісисту місцевість, то вийде, що фермери є відповідальними за управління більш ніж половиною земельної площі. Проте за останні два десятиліття площа землі, яка використовується для ведення сільського господарства, незмінно зменшується.

Віддаленість деяких регіонів є природним індикатором сільського розвитку. Розвиток, в першу чергу, транспортної інфраструктури покликаний сприяти економічній та соціальній згуртованості.

Слід також наголосити на тісному зв'язку між сільськими територіями та навколишнім середовищем. Паралельно з веденням сільського господарства фермери зобов'язані охороняти навколишнє середовище шляхом консервації біорізноманіття, ведення екологічного менеджменту, збереження якості землі та води; розвивати дозвілля та туристичні послуги тощо.

На рівні ЄС не існує єдиної спільної політики стосовно сільських територій. На сьогодні вони є об'єктом двох політик: САП та структурних політик. Водночас, основними засадами розвитку сільських територій на європейському просторі є посилення економічної та соціальної згуртованості, зменшення диспаритетів у розвитку різних регіонів, усунення відсталості найбільш несприятливих регіонів чи островів, включаючи сільські райони. Пріоритетним напрямом розвитку при цьому виступає збалансований сільський розвиток.

Розуміння сільських територій та підходи до їх класифікації протягом останнього часу зазнали на європейському континенті значних еволюційних змін. Ці зміни відбуваються, насамперед, під

³¹ Rural realities in the European Union . -Режим доступу : <http://www.ec.europa.eu>.

впливом нових економічних реалій та особливостей регіонального розвитку. Саме тому використання європейських підходів у дослідженнях проблем функціонування та розвитку сільських територій в Україні є важливим напрямом аграрної політики нашої держави. Водночас, слід наголосити на тому, що європейський досвід сприятиме ефективному розвитку сільських територій України лише за умови врахування всієї специфіки їх соціально-економічного та регіонального розвитку: високої щільності населення, високої частки продукції сільського господарства у ВВП країни, високої частки зайнятих у сільському господарстві, монофункціонального розвитку аграрної сфери, значної питомої ваги особистих господарств населення на сільських територіях Карпатського регіону тощо.

Крім того, особливо важливого значення для успішної адаптації на вітчизняний ґрунт досвіду передових європейських держав має максимальне узгодження пропонованих змін з особливостями інституційного забезпечення розвитку сільських територій нашої держави, включаючи еволюцію інституційного середовища на загальнодержавному та регіональному рівнях.

1.2. Інституційні засади розвитку сільських територій

Україна володіє сприятливими географічними, кліматичними, ресурсними та іншими передумовами розвитку сільських територій, а тому потенційно спроможна стати державою з пріоритетним розвитком аграрної сфери та одним з основних постачальників на світові ринки екологічно чистої продовольчої продукції. Проте на сьогодні проблема невідповідності рівня розвитку українського аграрного сектору та сільських територій, загалом, світовим стандартам ефективності поки що залишається значною мірою нерозв'язаною. Конкурентоспроможність національної сільськогосподарської продукції досягається в основному за рахунок дешевої робочої сили і нещадної експлуатації землі, що не може тривати достатньо довго. Разом з тим, прагнення України до інтеграції у європейське співтовариство потребує суттєвого удосконалення системи інституційного забезпечення сільських територій. Без цього Україна не зможе успішно конкурувати з економіками розвинених країн світу, в яких рівень життя сільського і міського населення максимально зближений, значно переважаючи при цьому аналогічні показники нашої держави.

Політика розвитку сільських територій покликана забезпечувати формування сприятливого інституційного, структурного, економічного

та соціального середовища для їх ефективного функціонування, сприяти створенню належного інвестиційного клімату на цих територіях, а також налагодженню комфортних умов для проживання та роботи на них сільських мешканців. Проте, попри низку ініціатив, спрямованих на формування належного інституційного середовища, політика розвитку сільських територій в Україні здебільшого характеризується непослідовністю, невиконанням задекларованих у відповідних документах правових, організаційних, наукових, фінансових та інших заходів, відсутністю узгодженості з пріоритетами європейської інтеграції нашої держави.

Важливість формування сучасних інституційних засад розвитку сільських територій України обумовлюється не лише необхідністю поглиблення економічних і політичних взаємовідносин з Європейським Союзом. Вона також посилюється взятими на себе зобов'язаннями щодо гармонізації українського аграрного законодавства з вимогами Світової Організації Торгівлі (СОТ), до складу якої наша держава увійшла 16 травня 2008 р..

1.2.1. Еволюція інституційного забезпечення розвитку сільських територій в Україні

Еволюцію інституційного забезпечення розвитку сільських територій України доцільно досліджувати у трьох основних площинах: нормативно-правовій (еволюція формальних інститутів), суспільно-психологічній (еволюція звичаєвих інститутів) та організаційній (еволюція організацій і їхніх мереж, що забезпечують сільський розвиток).

Нормативно-правова площина інституційного забезпечення розвитку сільських територій України передбачає законодавче визначення об'єкта регулювання, його типології, юридичне закріплення економічної бази розвитку сільських територій тощо.

Так, у 2009 р. було зареєстровано проект Закону України «Про упорядкування сільської поселенської мережі, поглиблення принципів місцевого самоврядування у сільській місцевості та сприяння деурбанізації народонаселення» (№ 4028 від 05.02.2009 р.)³². Цей

³² Проект Закону України «Про упорядкування сільської поселенської мережі, поглиблення принципів місцевого самоврядування у сільській місцевості та сприяння деурбанізації народонаселення» . -Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.

проект Закону найбільш повно з існуючих документів розкривав правові, економічні та організаційні засади упорядкування сільської поселенської мережі, окреслював напрями поглиблення принципів місцевого самоврядування аж до рівня найменших сільських поселень, визначав права і повноваження сільських громад, а також логіку їх взаємодії на території відповідних рад. У проекті дано визначення сільської місцевості як території, на якій розташовані сільські поселення (села, селища), сільськогосподарські та інші угіддя, ліси, водоймища, об'єкти транспортної та іншої інфраструктури, що обслуговуються мешканцями сільських населених пунктів. Це визначення кореспондується зі складовими економічної бази, які також є конкретизованими у документі. Такими є, насамперед, природні ресурси (земля, її надра, водні ресурси, ліси, рибні запаси, рослинний і тваринний світ та інші), розпорядження якими відповідно до чинного законодавства здійснюється органами місцевого самоврядування тощо. Це б відповідало європейській практиці місцевого самоврядування, за якої місцева громада розпоряджається всіма 100% земель, замість теперішніх 12% (земля в межах забудови населених пунктів).

У 2010 р. з'являється новий проект цього Закону, в редакції «Про упорядкування сільської поселенської мережі»³³, який вже визначає лише правові та організаційні засади упорядкування сільської поселенської мережі. Розділ щодо принципів місцевого самоврядування у сільській місцевості, який охоплював питання обрання виборного сільської громади, економічної бази її розвитку, фінансових ресурсів тощо є вилученим. В результаті новий проект Закону набув відвертих ознак декларативності, втративши орієнтованість на вирішення проблем ресурсного забезпечення сільської територіальної громади. Проблемним з погляду розвитку інституційно-правового забезпечення розвитку сільських територіальних громад є також доручення Президента України щодо розробки законопроекту про внесення відповідних змін до земельного законодавства в частині передачі повноважень щодо розпорядження землями в межах населених пунктів від органів місцевого самоврядування до відповідних органів виконавчої влади³⁴.

³³ Проект Закону України «Про упорядкування сільської поселенської мережі» . - Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.

³⁴ Доручення Президента України від 22 грудня 2010 р. - Режим доступу : <http://grytsenko.com.ua/doruchennja.html>.

На сьогодні політика розвитку сільських територій України інституційно забезпечується у межах двох різних нормативно-правових площин: в рамках державної регіональної політики та державної аграрної політики.

Базовими документами нормативно-правової бази у сфері реалізації державної регіональної політики в Україні є Указ Президента України «Про Концепцію державної регіональної політики» (від 25.05.2001 р., № 341/2001)³⁵ та Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» (від 08.09.2005 р., № 2856-IV)³⁶. На основі цих законів було розроблено Державну стратегію регіонального розвитку, затверджену Постановою Уряду від 21 липня 2006 р. № 1001 «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р.»³⁷. Ці документи стали базовими для розробки регіональних стратегій розвитку та угод між Урядом України та відповідними регіонами в особі обласних державних адміністрацій та обласних рад.

Згідно цих документів, ключовими принципами реалізації державної регіональної політики повинні стати: зменшення рівня територіальної диференціації економічного розвитку територій та якості соціального забезпечення громадян, надання можливості територіальним громадам та органам місцевого самоврядування в межах, визначених законодавством, самостійно та відповідально вирішувати питання соціально-економічного розвитку, удосконалення фінансових міжбюджетних відносин тощо. Реалізації задекларованих принципів повинні сприяти розробка нових нормативно-правових документів, присвячених як регулюванню розвитку регіонів, загалом, так і сільських територій, зокрема.

У Законі України «Про стимулювання розвитку регіонів» є визначення поняття сільського району та наведено ознаки його депресивності. Депресивним може бути визнано сільський район, в якому протягом останніх трьох років щільність сільського населення, коефіцієнт природного приросту населення, рівень середньомісячної заробітної плати та обсяг реалізованої сільськогосподарської продукції (робіт, послуг) на одну особу є значно нижчими, а частка зайнятих у

³⁵ Указ Президента України «Про Концепцію державної регіональної політики». - Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.

³⁶ Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» № 2850-IV від 8 вересня 2005 р. . -Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.

³⁷ Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 р. - Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.

сільському господарстві є значно вищою за відповідні середні показники розвитку територій цієї групи.

Ще одним документом, який покликаний враховувати регіональні особливості розвитку сільських територій є Закон України «Про статус гірських населених пунктів в Україні» (№56/95-ВР від 15.02.1995 р.)³⁸. Цей Закон встановлює критерії, за якими населені пункти набувають статусу гірських, визначає основні засади державної політики щодо розвитку гірських населених пунктів та гарантії соціального захисту громадян, що у них проживають, працюють або навчаються. Проте, як засвідчили результати моніторингу гірських територій Карпатського регіону³⁹, цей Закон не виконується у повній мірі.

В площині державної аграрної політики у 2010 р. урядом було схвалено «Концепцію загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 р.» (№121-р від 3.02.2010 р.)⁴⁰. Проте свого розвитку цей документ не отримав: було розроблено лише проект Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 р.⁴¹, який досі не набув статусу офіційного документа.

У Законі України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» (від 17 жовтня 1990 р. № 400-ХІІ) наведені першочергові організаційно-економічні та правові заходи, які потребують вирішення в контексті розвитку сільських територій⁴². У ньому також вказується на рівень мінімального фінансування розвитку сільських територій: розмір державних централізованих капіталовкладень, що спрямовуються на зміцнення матеріально-технічної бази соціальної сфери села та агропромислового комплексу, має становити не менше одного процента від вартості валового внутрішнього продукту України. Ці

³⁸ Закон України «Про статус гірських населених пунктів в Україні». - Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.

³⁹ Розвиток сільських територій (стан, проблеми, перспективи) / [Є. І. Бойко, І. Р. Залуцький, Х. М. Притула та ін.]. – Наук. ред. Є. І. Бойко. – Львів : Ін-т регіональних досліджень НАН України, 2011. – 61 с.

⁴⁰ Концепція загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 р. . -Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.

⁴¹ Проект Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 р. . -Режим доступу : <http://www.minagro.gov.ua/page/?10006>.

⁴² Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» № 400-ХІІ від 17 жовтня 1990 р. - Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=400-12>.

капіталовкладення мали б фінансуватися з Державного бюджету України окремим рядком. Згідно цього ж Закону на будівництво об'єктів невикробничого призначення в сільській місцевості повинно використовуватись не менш як 50% державних централізованих капіталовкладень, передбачених цією статтею. Проте більшість статей Закону залишились суто декларативними⁴³, особливо, це стосується надання переваги селу порівняно з містом (у розрахунку на душу населення) у спорудженні житла, об'єктів освіти, культури і спорту, охорони здоров'я, побуту, торгівлі, газифікації, водо- і електропостачання, телефонізації, зв'язку, комунальних об'єктів, в послугах радіо і телебачення, забезпечуються рівні з містом умови постачання промисловими та продовольчими товарами, а також рівень медичного, культурного, спортивного, комунально-побутового, транспортного і торговельного обслуговування за науково обґрунтованими нормативами. Питання будівництва житла, пільгове кредитування з компенсацією 25-35% відсотків отриманого державного кредиту є лише на папері. Такими ж декларативними здебільшого залишаються і решта нормативно-правових документів, що торкаються регулювання сільського розвитку.

Пріоритетність розвитку агропромислового комплексу та соціального розвитку села в національній економіці задекларовано і в Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р.» (від 18 жовтня 2005 р., №2982-IV)⁴⁴, в якому комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі визначено як одну з стратегічних цілей державної аграрної політики. Основними складовими такого розвитку є: забезпечення надійного функціонування соціальної інфраструктури села; формування системи державного регулювання демографічних процесів сільського розвитку, реалізація програм стимулювання розвитку депресивних територій; вирівнювання умов життєдіяльності міського і сільського населення; сприяння збільшенню зайнятості сільського населення; збереження та розвитку малих, віддалених і

⁴³ Починаючи з 2000 р. лише у 2001, 2002, 2004, 2006 та 2008 роках загальні державні видатки на потреби розвитку сільських територій та агропромислового комплексу перевищили 1% ВВП. Що стосується вимоги стосовно використання не менш як 50% державних централізованих капіталовкладень на будівництво об'єктів невикробничого призначення в сільській місцевості, то вона не була виконана в жодному році.

⁴⁴ Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р.». - Режим доступу : [http:// search.ligazakon.ua](http://search.ligazakon.ua).

таких, що занепадають, сільських поселень; сприяння підвищенню рівня доходів сільського населення, удосконалення загально-обов'язкового пенсійного страхування працівників сільського господарства; стимулювання закріплення на селі спеціалістів сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я та побутового обслуговування. Визначені в документі критерії оцінки втілення державної аграрної політики не були досягнуті як у 2007 році, так і сумнівно, що будуть досягнуті у 2015 році⁴⁵.

У «Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 р.» (від 15 вересня 2007 р., № 1158)⁴⁶ розглянуто широкий спектр питань, пов'язаних із сучасним станом села та аграрного сектору економіки, проблемних питань їхнього розвитку, особливостей організації виробничої діяльності в аграрній сфері, окреслено фінансові джерела забезпечення виконання програмних завдань тощо. Більшість пропозицій та рекомендацій, висвітлених у цьому документі, залишаються актуальними і сьогодні, проте на практиці вони фактично не реалізуються. Щодо прогнозних обсягів фінансування розвитку українського села, закладених у цьому документі, то вони є далекими від реальних.

Важливою складовою державної політики розвитку сільських територій є організація та формування ринку земель. Реформування земельних відносин в Україні здійснюється з 1991 р.. Земля (грунти) є основним природним ресурсом території. В залежності від її якості переважає той чи інший вид сільськогосподарської діяльності і формується спеціалізація території. На цей час діє мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення до моменту набрання чинності Законами України «Про Державний земельний кадастр» (прийнятий 7.07.2011 р., № 3613-VI, чинний з

⁴⁵ Критеріями оцінки втілення державної аграрної політики є забезпечення:

- до 2007 р. – зайнятості сільських працездатних жителів не нижче середньої у державі, а до 2015 р. – середньої у країнах Європейського Союзу;
- до 2007 р. – споживання продуктів харчування на душу населення на рівні наборів харчування відповідно до Закону України "Про прожитковий мінімум", а до 2015 р. – на рівні орієнтовного набору основної продовольчої сировини і харчових продуктів в середньому на душу населення України;
- до 2015 р. – підвищення рівня доходів сільського населення та середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства до рівня не нижче середнього в інших галузях економіки держави.

⁴⁶ Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 р. - .Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.

01.01.2013 р.)⁴⁷ та «Про ринок земель» (новий проект Закону від 9 грудня 2011 р. перебуває в процесі доопрацювання)⁴⁸.

Важливими моментами запропонованого проекту «Про ринок земель» в контексті інституційного забезпечення розвитку сільських територій є встановлені обмеження щодо набуття у власність земель сільськогосподарського призначення, визначення граничних максимальних площ земельних ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва в залежності від природно-сільськогосподарських зон тощо. Дискусійними питаннями цього законопроекту є положення щодо необхідності подання потенційним покупцем земельної ділянки сільськогосподарського призначення декларації про джерела надходження коштів. Водночас, позитивним моментом нового законопроекту (на відміну від попереднього від 18.07.2011 р.) є видалення положення про переважне право на придбання земельної ділянки сільськогосподарського призначення держави в особі центрального органу виконавчої влади з питань земельних ресурсів та його територіальних органів – щодо земельних ділянок, розташованих за межами населених пунктів. Проте новий документ не вирішує проблеми браку інвестиційних ресурсів потенційних землекористувачів, оскільки кредити під заставу землі зможе надавати лише державний земельний банк, який навряд чи буде здатним задовольнити весь існуючий попит на фінансові ресурси. Положення вказаного проекту Закону повинні відповідати основним принципам здійснення земельної реформи, яка покликана подолати монополію держави на земельну власність і встановити багатосуб'єктність права власності на землю.

Цікавою є ініціатива Міністерства аграрної політики України щодо прийняття Галузевої програми соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад (модельний проект «Нова сільська громада» від 01.06.2010 р. № 280)⁴⁹, в рамках якої передбачається розробка та реалізація демонстраційних програм соціально-економічного розвитку п'яти сільських територіальних громад у п'яти

⁴⁷ Закон України «Про Державний земельний кадастр». - Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.

⁴⁸ Проект Закону України «Про ринок земель». - Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.

⁴⁹ Галузева програма соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад (модельний проект «Нова сільська громада»). – Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.

регіонах України, що характеризуються притаманними їм особливостями соціального устрою та ведення господарства.

У 2012 році Міністерством аграрної політики та продовольства України спільно з Всеукраїнською асоціацією сільських і селищних рад було ініційовано розробку Стратегії соціально-економічного розвитку сільських територій «Рідне село». Цей документ орієнтується на перенесення фокусу державної підтримки з великотоварного на середнього товарного та дрібного виробника шляхом стимулювання сільськогосподарської кооперації. Для цього, крім уже діючих механізмів державної підтримки – субсидій, дотацій та кредитів, Мінагрополітики передбачає зосередити зусилля на розвитку малого та середнього бізнесу в сільському господарстві. Моделлю для розробки заходів у рамках програми «Рідне село» має стати європейський досвід налагодження кооперативного руху серед дрібних і середніх господарств. Водночас, експерти відзначають, що для повноцінного застосування в Україні європейських підходів до розвитку кооперативного руху на селі, сьогодні не вистачає достатньої кількості ефективних інститутів, насамперед, у сфері фінансування та кредитування кооперативного руху. Це може поставити стратегію «Рідне село» в один ряд з іншими прийнятими, але так і не реалізованими програмами розвитку українського села⁵⁰.

Таким чином, враховуючи наявні проблеми у площині формування цілісної системи інституційно-правового забезпечення розвитку українського села, сьогодні дедалі більшого значення набуває активізація суспільно-психологічної та організаційної складових еволюції інституційного середовища життєдіяльності сільських територій України.

Один із класиків інституціоналізму, Нобелівський лауреат Д. Норт відзначав, що «інститути існують для зменшення невизначеностей, які супроводжують взаємодію між людьми», вбачаючи основне джерело цих невизначеностей у складності проблем, що потребують вирішення. На думку Д. Норта, саме обмежена спроможність індивідів опрацьовувати та структурувати значні масиви невизначеної інформації, яка перманентно надходить з навколишнього середовища, змушує їх знаходити засоби підвищення ефективності власної роботи з інформацією. Як наслідок, відбувається формалізація відповідних стандартизованих правил і процедур у межах різних суспільних груп, значна частина яких погоджується на неформальному рівні. Це

⁵⁰ Білоусова Н. Нова стратегія — стара метода? . -Н. Білоусова // День. – 2012. – №82. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/228325>.

породжує становлення сукупності інститутів, виявлених у традиціях і звичаях, стереотипах поведінки, нормах моралі тощо. Вони структурують людську взаємодію і тим самим обмежують чисельність виборів, з якими стикаються індивіди⁵¹.

На думку іншого лауреата Нобелівської премії Е. Остром: «Люди у групі спільно виробили розуміння того, що потрібно, не можна чи можна робити в певних ситуаціях, а також, які санкції слід застосовувати до тих, хто відповідні правила ігнорує. Деколи на практиці буває досить складно виявити різницю між засвоєними і багатьма іншими нормами поведінки, які поділяються в різних ситуаціях, і тими правилами, які застосовуються для кожного конкретного випадку. Проаналізувавши це, можна сказати, що люди весь час вчать спільні правила поведінки, які можна застосовувати у різних ситуаціях»⁵².

Це означає, що сьогодні звичаєві або суспільно-психологічні інститути відіграють дедалі більшого значення в різних площинах розвитку сільських територій, на яких концентруються не лише виробничі відносини у сфері сільськогосподарського виробництва, але і складний комплекс економічних взаємодій, пов'язаних з деаграризацією села та становленням багатофункціональної господарської діяльності у сільській місцевості, еволюцією земельних відносин, специфікою селянського укладу життя тощо.

З цього приводу академік В. Юрчишин, зокрема, зазначає: «Неперевершеним за величчю творінням селянства стало формування ним вітчизняного національно-генетичного (за Долішнім М. і Злупком С.) способу сільського життя з його неповторною самотутністю, родинними укладами, багатодітністю сімей тощо. Формуючи етнічну націю, селянство заклало її високу духовність з неповторними своєрідністю і багатством. Від селянства пішли витоки української мови, воно ж її послідовно збагачувало. Селянство є родоначальником народної культури, народних звичаїв, сільських обрядів, побуту тощо»⁵³.

⁵¹ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : Начала, 1997. –180 с.

⁵² Остром Э. Теория рационального выбора коллективного действия. Бихевиористский подход / Э. Остром // Вопросы государственного и муниципального управления. – 2010. – № 1. – С. 5-52.

⁵³ Юрчишин В. До проблеми невідповідності суспільної долі сучасного вітчизняного селянства віковичним надбанням історично-селянського роду України / В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2010. – № 1. – С. 110-123.

Таким чином, у контексті розвитку сільських територій України еволюція неформальних інститутів набуває сьогодні особливо важливого значення. Насамперед, це стосується заповнення нею тих інституційних прогалин, які зумовлені недосконалістю та суперечливістю інституційно-правового забезпечення сільського розвитку в Україні, прищеплення на вітчизняний ґрунт індивідуалістичних цінностей та навичок життєдіяльності в умовах ринкової конкуренції, відмови від утриманських настроїв на користь громадської активності та формування інститутів громадянського суспільства.

Завдяки еволюції звичаєвих інститутів реалізується концепція розвитку сільських територій «знизу», яка доповнює механізми розвитку села, що ґрунтуються на державних, регіональних і місцевих програмах. Саме звичаєві інститути є джерелом формування ініціатив місцевих громад сільських територій, спрямованих на поліпшення інвестиційного клімату, залучення іноземних інвестицій, впровадження технологічних та управлінських інновацій, налагодження ефективних форм кооперації тощо⁵⁴. Це створює сприятливий ґрунт для багатофункціонального розвитку сільських територій, їх деаграризації, активізації у сільській місцевості підприємств «нової економіки», включаючи ІТ-сектор, туристичну індустрію та інформаційно-освітню сферу, залучення передових закордонних технологій, формування сучасних конкурентоспроможних підприємницьких структур тощо.

Водночас, слід наголосити на тому, що для реалізації усього потенціалу суспільно-психологічних інститутів сільського розвитку україн важливим є ефективне функціонування організаційної складової інституційного забезпечення розвитку села. Насамперед, це стосується діяльності дорадницьких та агроконсалтингових служб, бізнес-асоціацій, аграрних і торгово-промислових палат, земельних банків, кредитних спілок, страхових компаній та інших фінансово-кредитних інституцій, що обслуговують підприємців на сільських територіях, а також навчальних закладів, які готують фахівців для села.

На жаль, сьогодні цей сегмент інституційного забезпечення розвитку сільських територій в Україні перебуває у стадії свого становлення і потребує суттєвої модернізації та наближення до стандартів передових держав Європи і світу.

⁵⁴ Губені Ю. Місцеві ініціативи як інструмент розвитку сільських територій / Ю. Губені, П. Олішук // Економіка України. – 2012. – № 4 (605). – С. 72-79.

Це ж стосується і діяльності інститутів місцевого самоврядування, які є вагомим джерелом сільського розвитку, оскільки поєднують в собі компетенції відразу двох інституційних шаблів: інституційно-правового (прийняття місцевих нормативно-правових актів) та інституційно-організаційного (проведення виставково-ярмаркових заходів, залучення інвесторів, виховування місцевих лідерів, розвиток інфраструктури сільських територій тощо).

З огляду на це, слід відзначити, що важливою передумовою забезпечення самодостатнього розвитку сільських територій в Україні є завершення адміністративно-територіальної реформи, яка б передбачала становлення ефективно діючих інститутів місцевого самоврядування, реформу місцевого самоуправління та територіальну реформу. Для дієвого впливу на розвиток сільських територій органи місцевого самоврядування повинні мати у своєму розпорядженні всі наявні на території відповідної місцевої громади земельні ресурси, і бути наділені максимальним об'ємом повноважень та функцій, що дозволить їм вирішувати більшість проблемних питань розвитку відповідної території.

Проведення адміністративно-територіальної реформи торкається також бюджетної та податкової реформ. Адже прийняті у 2011 р. нові кодекси не вирішили питань наділення місцевих громад достатніми фінансовими ресурсами для вирішення поточних проблем, децентралізації міжбюджетних відносин, введення ефективних місцевих податків, включаючи податок на нерухомість, тощо.

Таким чином, формування системи інституційного забезпечення розвитку сільських територій в нашій державі перебуває сьогодні на етапі свого становлення. Існуюча інституційно-правова база не відповідає реальним викликам часу і не дозволяє ефективно розвивати аграрний сектор економіки та пов'язані з ним сфери господарювання у сільській місцевості. Це тягне за собою поглиблення соціально-психологічних проблем села, формування неефективних звичаєвих інститутів, нераціональне використання природних і земельних ресурсів. Проблема ускладнюється відсутністю достатньої кількості ефективно діючих організацій, орієнтованих на розвиток села, включаючи органи місцевого самоврядування.

Як наслідок, село стає заручником низької громадської ініціативи, неузгодженості дій в межах управлінської вертикалі, нестачі спеціалізованих інституцій, які б курували організаційні та фінансові

аспекти розвитку сільських територій та сільського господарства в регіонах, низької активності існуючих організацій. Все це не дозволяє досягати збалансованого розвитку сільських територій на основі максимально повного використання їх ресурсного потенціалу, змушуючи шукати дедалі нові можливості підвищення ефективності функціонування господарюючих суб'єктів.

У цьому контексті, сьогодні основними пріоритетами державної політики розвитку сільських територій повинні стати: формування сучасної інфраструктури села, підвищення якості людського капіталу сільських територій, створення передумов для ефективного ведення сільського господарства та інших видів економічної діяльності в сільській місцевості, в тому числі на основі деагратизації сільської економіки, захист довкілля та земельних ресурсів тощо.

Важливою передумовою реалізації такої політики, а також засобом удосконалення інституційного забезпечення розвитку сільських територій нашої держави, є використання світового досвіду формування відповідного інституційного середовища, зокрема, в країнах ЄС.

1.2.2. Особливості формування інституційного середовища розвитку сільських територій у країнах ЄС

Європейська практика розвитку сільських територій пройшла тривалий шлях своєї інституційної еволюції. З 1988 р. активно діє Європейська робоча група з питань розвитку сільських територій та відновлення села (ARGE). Для фінансування програм розвитку сільських територій створено такі інституції як Європейський фонд регіонального розвитку (ERDF), Європейський соціальний фонд (ESF), Європейський сільськогосподарський фонд орієнтації та гарантій (EAGGF), Фонд фінансових інструментів підтримки рибальства (FIFG) тощо.

Європейський досвід інституційного забезпечення сільського розвитку опирається, насамперед, на дієву регуляторну політику, яка проявляється не лише у послабленому оподаткуванні суб'єктів підприємництва, але й у складній системі стимулювання сільськогосподарського виробництва, яка включає субсидування та відшкодування витрат на розвиток інфраструктури, запровадження екологічно чистих та інноваційних технологій тощо. Зокрема, за програмами ARiMR

(Агентства реструктуризації і модернізації сільського господарства) здійснюються виплати субсидій на сільськогосподарські угіддя (базова субсидія на кожен гектар становить 125 євро на рік; виплати структурних пенсій (їх сплачують при досягненні фермером 55 років і, наприклад, при наявності 20 га сільгоспугідь дорівнюють 500 євро на місяць); субсидії низькотоварним господарствам (1250 євро на рік на кожне господарство) тощо⁵⁵.

Країни ЄС активно субсидують аграрний сектор також і з міркувань продовольчої безпеки, загрози надлишкової міграції сільського населення в міста і за кордон тощо. Величина таких субсидій досягає в країнах ЄС – у середньому 50% від вартості сільськогосподарської продукції. За існуючими оцінками майже на 75% обсягів сільськогосподарської продукції, що реалізується на внутрішньому ринку ЄС, поширюються державні заходи підтримки⁵⁶.

В окремих країнах ЄС відсоток державних витрат на сільське господарство в структурі ВВП сягає до 4,1% (Фінляндія). У деяких державах частка бюджетних витрат на підтримку національного сільськогосподарського виробництва дорівнює або перевищує частку сільського господарства у ВВП. До таких країн належать, насамперед, більш розвинені в економічному відношенні Норвегія, Австрія тощо.

Критерій здатності витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у рамках ЄС передбачає наявність дієвої ринкової економіки з достатнім рівнем макроекономічної стабільності, що дає змогу суб'єктам ринку приймати рішення в атмосфері стабільності й передбачуваності. У цьому аспекті особливо цікавим для України є принцип передбачуваності цінової політики Європейського Союзу. Зокрема, щодо цукру, то до 2015 р. визначена базова ціна тони буряків, компенсаційні виплати за скорочення їх виробництва та механізм доплат за підвищення цукристості буряків на кожен десяту відсотка. Всі ці параметри доведені ЄС до кожної країни-учасниці, а через Агентство ARiMR – до кожного фермера. Відповідно до програми

⁵⁵ Чеботарьов В. А. Досвід структурних перетворень в агропромисловому виробництві постсоціалістичних країн у контексті їх вступу до Європейського Союзу / В. А. Чеботарьов // Економіка АПК. – 2007. – №2. – С. 142-148.

⁵⁶ Саблук П. Т. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави / П. Т. Саблук // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 4-18.

SAPARD (Спеціальна передвступна програма для сільського господарства та розвитку села) у сфері рослинництва фінансуються заходи щодо скорочення виробництва цукру⁵⁷.

Характерними тенденціями розвитку земельного ринку європейських країн є поміркована концентрація виробництва, яка сприяє розвитку фермерських господарств, а не латифундій, практика купівлі землі переважно фізичними особами, до яких є відповідні кваліфікаційні вимоги, встановлення обмежень на купівлю землі іноземними громадянами тощо. Сучасна державна політика ЄС у сфері функціонування ринків земель передбачає викуп дрібних господарств, прискорений вихід фермерів на пенсію, проведення землепорядних робіт, соціальну відповідальність і відповідність цілям загальнодержавної політики у процесі ведення сільського господарства, оподаткування з диференціацією поземельного податку в залежності від використання землі, постійний контроль за будь-якими змінами власності чи оренди сільськогосподарських угідь, підтримка традиційного сільськогосподарського виробника і збереження за ним його земель, практика зонування земель і планування їх, регулювання використання і землевідводу, збереження сільськогосподарських угідь в умовах швидкої урбанізації і трансформації економіки⁵⁸.

Важливу роль в країнах ЄС відіграє інституційно-психологічний шабел ь забезпечення розвитку сільських територій. Так, державна політика багатьох країн спрямована на підтримку традиційного сільського укладу життя та збереження ефективних форм організації сільськогосподарського виробництва. Це дозволяє зберігати високий рівень продуктивності сільської праці та забезпечувати адаптацію діючих агроформувань до вимог глобального ринку. Сільські території країн ЄС завдяки еволюції звичаєвих інститутів значною мірою зуміли пристосуватися до глобальних змін світової економіки, уникнувши значних потрясінь навіть в умовах світової економічної кризи.

Цього вдалося досягнути насамперед за рахунок диверсифікації сільської економіки, інтеграції сільських районів у нові економічні відносини, розвитку на сільських територіях інформаційно-

⁵⁷ Чеботарьов В. А. Досвід структурних перетворень в агропромисловому виробництві постсоціалістичних країн у контексті їх вступу до Європейського Союзу / В. А. Чеботарьов // Економіка АПК. – 2007. – №2. – С. 142-148.

⁵⁸ Зарубежный опыт функционирования земельного рынка : [Електронний ресурс]. / Режим доступу : liberal.in.ua/daydzhest/zarubezhnyy-opit-funktsionirovaniya-zemel'nogo-rinka.html.

консультаційних послуг, маркетингу, покращення стану довкілля тощо. Крім того, важливе значення для еволюції звичаєвих інститутів мало зміщення акцентів у бік розвитку людського капіталу, підвищення якості освіти у сільській місцевості, підвищення доступності сільських територій для якісних послуг, включаючи сферу інформаційних технологій, Інтернет, дозволяла, тощо⁵⁹.

Інший приклад позитивного впливу інституційно-психологічної складової на розвиток сільських територій – досвід Польщі. Дослідники відзначають, що саме завдяки глибоким традиціям, вкоріненим у сільський спосіб життя, країна зарекомендувала себе конкурентоспроможною на аграрному ринку ЄС, не зважаючи на велику роздробленість і значну зайнятість у сільському господарстві. Використовуючи всі можливості з боку СОТ та ЄС вона зуміла суттєво поліпшити стан інфраструктури сільських територій, сприяючи, тим самим, збільшенню числа сільських жителів та поліпшенню їхнього матеріального становища⁶⁰.

Організаційно-інституційне забезпечення розвитку сільських територій в країнах ЄС ґрунтується, насамперед, на розгалуженій мережі галузевих і територіальних асоціацій, а також допоміжних служб, діяльність яких орієнтована на підвищення ефективності функціонування сільськогосподарського та інших видів підприємництва у сільській місцевості, розвиток інфраструктури, в тому числі фінансової, налагодження кооперації, інформаційний супровід господарюючих суб'єктів, зокрема фермерів, здійснення навчально-освітньої діяльності тощо.

Наприклад, Європейська Мережа Сільського Розвитку (European Network for Rural Development – ENRD) (далі – Мережа), яка була створена розпорядженням Ради ЄС № 1698/2005 від 20 вересня 2005 р. з метою об'єднання у єдине ціле національних мереж розвитку сільських територій держав-членів ЄС, окремих організацій і адміністративних структур, концентрує свою діяльність на таких головних напрямках⁶¹:

⁵⁹ Косодій Р. Проблеми сільського розвитку в умовах глобалізації / Р. Косодій // Економіка АПК. – 2009. – № 4. – С. 132-137.

⁶⁰ Гуцаленко О. Сільське населення Польщі / О. Гуцаленко // Економіка АПК. – 2009. – № 4. – С. 149-152.

⁶¹ Council Regulation (EC) № 1698/2005 of 20 September 2005 on support for rural development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD)

- збір, аналіз і поширення інформації про механізми і способи розвитку сільських територій ЄС;
- збір, поширення та консолідація на рівні ЄС позитивної практики розвитку сільських територій;
- узагальнення інформації про розвиток сільських територій у межах ЄС і у інших державах;
- організація зустрічей і семінарів на рівні ЄС для суб'єктів, активно зацікавлених у розвитку сільських територій;
- створення і керування мережами експертів з метою спрощення обміну професійними знаннями і підтримка реалізації та оцінки політики розвитку сільських територій;
- підтримка національних мереж та ініціатив щодо міжнародної співпраці.

Така діяльність Мережі орієнтована на допомогу Європейському Фонду Розвитку Сільського Господарства (European Agricultural Fund for Rural Development) у його роботі з розвитку сільських територій.

Тим самим розпорядженням Ради ЄС, яким було створено Мережу, також відбулось заснування Національних мереж сільських територій (далі – НМСТ) для кожної держави-члена ЄС. Структурна НМСТ має забезпечувати її відповідне функціонування відповідно до специфіки та умов кожної з країн. Наприклад, у Польщі, НСМТ складається з центрального секретаріату (при Міністерстві сільського господарства та розвитку села) і 16 регіональних секретаріатів (при органах місцевого самоврядування воєводств). Центральний секретаріат відповідає за координацію дій, забезпечує роботу веб-порталу і спрощення контактів між членами Мережі. Регіональні секретаріати здійснюють підтримку завдань НСМТ, поліпшують контакти між членами Мережі у відповідному регіоні і співпрацю між регіонами.

Функціонування НСМТ протягом 2005-2006 рр. виявило низку недоліків у організації їх діяльності, і тому різні урядові і неурядові організації окремих держав-членів, які існують на сільських територіях, починаючи з 2006 р. неодноразово звертались і до Європейської Комісії, і до національних урядів щодо необхідності створення оновлених мереж сільських територій задля поліпшення можливостей залучення до них якнайширшого кола зацікавлених осіб. Висловлювались також побажання, щоб такі мережі були більш доступними для нових суб'єктів, гнучкіше реагували на зміни, і були не формальними, а приязними для користувачів.

[Text] / Official Journal of the European Union, 2005. – 21 October. – Volume 48. – L 277. – PP. 1-40.

16-17 жовтня 2008 р. на Кіпрі у м. Лімасол пройшла конференція «Сільські території в Європі: назустріч проблемам майбутнього», на якій були висловлені основні побажання і зауваження. Результатом роботи конференції стало прийняття рішення про внесення певних змін у організацію діяльності Мережі.

Зокрема, задля координації завдань був створений Координаційний Комітет, перше засідання якого відбулося 1 жовтня 2008 р. у Брюсселі. На сьогодні Координаційний Комітет проводить зустрічі два рази на рік, на них обговорюються різні аспекти допомоги Європейській Комісії у формуванні діяльності Мережі. Представники усіх національних мереж держав-членів беруть участь у цих зустрічах. Важливим елементом роботи Мережі є розробка планів дій, які розробляються на два роки, на сьогодні втілюється План дій на 2012-2013 рр., а перед тим завершив свою роботу План дій на 2010-2011 рр.

Структура та взаємозв'язки у Мережі наведені на рис. 1.4.

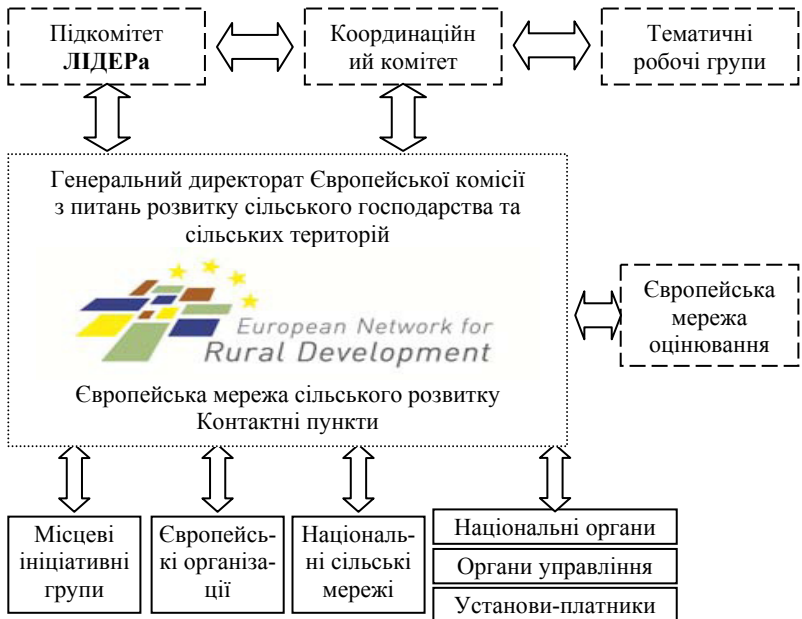

Рис. 1.4. Структура Європейської Мережі Сільських Територій
(За даними: European Network for Rural Development presentation. -
Режим доступу : http://enrd.ec.europa.eu/en/en-rd-presentation_en.cfm.

Останнім часом відбувається посилення впливу локальних ініціативних груп, які стають головним вектором багатосторонньої співпраці, що розвивається між окремими сільськими територіями держав ЄС.

За потребою, Європейська Комісія може скликати тематичні робочі групи Мережі, завдання яких є проведення аналізу способів та механізмів реалізації політики розвитку сільських територій у різних державах-членах і формулювання на цій основі висновків, що стосуються майбутнього цієї політики. Діяльність кожної групи стосується певної, чітко окресленої проблематики.

Група 1 відповідає за визначення територіальної специфіки і потреб у рамках програм розвитку сільських територій. Її робота зосереджена на питаннях пов'язаних з різноманіттям сільських територій ЄС і можливостях відображення цього різноманіття у програмах розвитку сільських територій – починаючи від поділу сільських територій на різні категорії, до пристосування інструментів підтримки до існуючих потреб.

До компетенції групи 2 віднесене сільське господарство і розвиток сільських територій у широкому розумінні. Ця група аналізує диверсифікацію економіки на сільських територіях, зв'язки між секторами економіки. Поле її впливів включає не лише інструменти для сприяння розвитку територій, які традиційно використовуються Мережею, але і весь спектр заходів продиктованих втіленням політики гуртування.

Група 3 займається питаннями суспільного блага і межами державного втручання. Її діяльність присвячена вирішенню проблем пов'язаних з визначенням суспільної користі від різних сфер сільського господарства. Група досліджує та аналізує програми розвитку сільських територій і підходи до теми суспільної користі у різних державах ЄС.

Група 4 досліджує механізми реалізації європейської політики розвитку сільських територій. Вона зосереджена на прогнозуванні проблем реалізації політики розвитку сільських територій на різну перспективу і розробці рекомендацій задля нівелювання можливих негативних наслідків від цієї реалізації⁶².

⁶² Pacek P. Rola i znaczenie Europejskiej Sieci Obszarow Wiejskich (ENRD) dla rozwoju obszarow wiejskich / Paweł Pacek / Biuletyn Krajowej Sieci Obszarow Wiejskich / Warszawa : Sekretariat Centralny Krajowej Sieci Obszarow Wiejskich, 2011. – № 1. – S. 8-10.

Тематичні робочі групи складаються з 10-15 осіб рекомендованих державами-членами і затверджених Європейською Комісією. Аналітична робота і підготовка доповідей доручається групам спеціалістів, які працюють від імені контактного пункту (Contact Point) Мережі.

На основі моделі діяльності тематичних груп створюються оперативні тематичні групи у рамках державної мережі сільських територій.

Ознакою належного функціонування робочих груп можна вважати оперативність їх реагування на різноманітні впливи об'єктивного та суб'єктивного характеру, що відображається у внесенні змін до планів дій Мережі. Так, наприклад, завдяки роботі груп, План дій на 2010-2011 рр. коригувався п'ять разів – щоразу, коли обставини цього вимагали⁶³.

Для визначення ефективності різних заходів, які здійснюються Мережею, існує спеціальна Європейська Мережа Оцінки Сільського Розвитку (European Evaluation Network for Rural Development), яка хоч і є частиною самої Мережі, однак при цьому залишається незалежною у своїх висновках. Ця інституція була створена з ініціативи Європейської Комісії в рамках Програми розвитку сільських територій на 2007-2013 рр. з метою оцінки розробки та впровадження програм розвитку села у державах ЄС⁶⁴.

Головне завдання експертів з оцінки у Мережі – допомагати поширенню передового досвіду та створення бази напрацювань у сфері оцінювання програм розвитку сільських територій, що суттєво збільшує віддачу від моніторингу як інструментів вдосконалення процесу розробки, так і заходів з реалізації політики розвитку сільських територій.

Оціночній мережі у реалізації багатьох завдань сприяє Оціночна рада (Evaluation Helpdesk), яка функціонує при Європейській Комісії. Вона забезпечує експертизу та керівництво використанням інструментів і методів оцінки, накопичення даних і сприяє міжнародному обміну передовим досвідом щодо оцінки відповідних програм⁶⁵.

Одним з типових прикладів роботи Оціночної мережі є проведена ґрунтова експертиза оцінки впливу безпосередніх дотацій, які

⁶³ Grupa Robocza ds. KSOW . -Режим доступу : <http://ksow.pl/ksow/grupa-robocza-ds-ksow.html>.

⁶⁴ Budzich-Szukała U. Europejska Sieć Ewaluacji Rozwoju Obszarow Wiejskich / Urszula Budzich-Szukała // Biuletyn forum aktywizacji obszarow wiejskich, 2009. – № 4 (7). – S. 3-5.

⁶⁵ Evaluation Helpdesk . -Режим доступу : http://enrd.ec.europa.eu/evaluation/whos-who/evaluation-helpdesk/en/evaluation-helpdesk_home_en.cfm.

здійснювались у рамках САП ЄС у 2004-2006 рр. на трансформацію сільських територій Поморського воєводства Польщі та перспективу впливу від дотацій на період до 2013 р. Ця експертиза проводилася Інститутом розвитку села і сільського господарства Польської академії наук. Під час її проведення був здійснений аналіз і дана характеристика змінам, які відбулися на сільських територіях воєводства у 2000-2009 р., визначено кореляцію між рівне виплат і глибиною та якістю змін, сформульовані відповідні висновки та розроблені практичні рекомендації⁶⁶.

Пункт контактів, котрий функціонує при Мережі виконує роль з'єднуючої ланки між національними мережами. Він представляє собою групу спеціалістів, які працюють у Брюсселі над багатьма задачами, зокрема, забезпечуючи⁶⁷:

- власну діяльність як секретаріату для суб'єктів, які входять до Мережі, у тому числі для Координаційного підкомітету та підкомітету Leader (програма фінансована з коштів структурних фондів ЄС);
- належну співпрацю між національними мережами шляхом організації безпосередніх контактів, зустрічей представників різних мереж, регулярних консультацій;
- підтримку співпраці між локальними суб'єктами, у тому числі на міжнародному рівні;
- можливість користування послугами експертів;
- комплекс засобів зв'язку, інформації (популяризацію, публікацію спеціальних і тематичних видань, присвячених передовому досвіду, журналів, підтримку веб-порталів);
- організацію семінарів та конференцій;
- представлення суб'єктів Мережі на різних нарадах, конференціях та інших заходах, які є джерелом поширення інформації про діяльність Мережі;
- роботу з офіційними особами, причетними до впровадження політики розвитку сільських територій.

⁶⁶ Drygas M. Wpływ dopłat bezpośrednich w ramach Wspólnej Polityki Rolnej 2004-2006 i 2007-2013 na przekształcenia obszarów wiejskich w województwie pomorskim / Mirosław Drygas / Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk ; Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie / Warszawa, 2010. – 63 s.

⁶⁷ European Network for Rural Development presentation. - Режим доступу : http://enrd.ec.europa.eu/en/en-rd-presentation_en.cfm.

Одним з прикладів успішної діяльності Мережі є реалізація ініціативи міжрегіонального співробітництва «Стратегія Європейського Союзу для розвитку регіону Балтійського моря», яка об'єднує партнерів з Данії, Естонії, Литви, Латвії, Фінляндії, Німеччини, Польщі та Швеції. Ця стратегія гуртує осіб зацікавлених у співпраці, виконанні різних пілотних проектів у сфері лісового господарства, рибальства, законодавства, якості продуктів харчування у контексті розвитку сільських територій⁶⁸. Важливим вектором розвитку співпраці в рамках цієї стратегії є місцеві групи, на які поширюється дія програми Leader, завдяки чому локальні ініціативні групи з різних країн регіону Балтійського моря краще розуміються між собою, щораз інтенсивніше співпрацюють, обговорюють спільні проекти та напрями їх подальшої реалізації⁶⁹. Підготовка до прийняття цієї стратегії була надзвичайно ретельною, адже її розпочали ще на початку 2006 р., а затвердили лише наприкінці 2009 р. Увесь цей час був присвячений розробці, узгодженню, вивіренню та уточненню окремих складових стратегії. І навіть сьогодні, у разі виникнення потреби, плани дій періодично переглядаються.

Важливою складовою діяльності Мережі є інформаційна. За допомогою форуму, створеного на спеціалізованому інтернет-порталі, суб'єкти з кожної держави-учасниці ЄС мають можливість отримувати і поширювати інформацію про семінари, ярмарки та інші комунікаційні заходи, проведення яких пов'язане з розвитком сільських територій, а також запрошувати до участі в них зацікавлених закордонних партнерів. Форум є потужним джерелом інформації для усіх суб'єктів, що бажають розвивати та зміцнювати власні контакти в межах міжрегіональної співпраці, яка є одним з основних пріоритетів діяльності Мережі.

Загалом, Європейська Мережа Сільських Територій є одним з ключових інструментів інституційного впливу на розвиток сільських територій у межах Європейського Союзу. При цьому вона працює не

⁶⁸ European Union Strategy for the Baltic Sea Region : Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions / COM(2009) 248 final / Brussels, 2009. – 10 June. – 11 p.

⁶⁹ Яковишин П. А. Вплив інтенсивного впровадження нових технологій на демографічний стан регіонів / П. А. Яковишин // Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на ХХІ століття : тези міжнар. наук.-практ. конф. (15-18 тр. 1996 р.) ; Міністерство освіти України. – Чернівці : Чернівецький держуніверситет ім. Ю. Федьковича, КВГІ. – С. 312-314.

лише над вирішенням нинішніх проблем розвитку сільських територій, але і над розробкою стратегічних ініціатив, спрямованих на підвищення ефективності функціонування сільської економіки.

Важливим напрямом інституційно-організаційного забезпечення розвитку сільських територій у країнах ЄС залишається система агроконсалтингу та дорадництва. Завдяки їй поширюються нові технології та форми організації праці в сільському господарстві, відбувається розвиток підприємництва на селі.

Перші служби агроконсалтингу, підтримувані урядами європейських країн, з'явилися на нашому континенті у другій половині ХХ століття, що було зумовлене прискореним економічним зростанням у повоєнні роки та розвитком сільськогосподарської кооперації в Європі. В умовах глобалізації ринків та руйнування соціалістичної системи господарювання, яка супроводжувалася новими хвилями розширення ЄС наприкінці ХХ – початку ХХІ століть, агроконсалтинг отримав новий поштовх для розвитку⁷⁰.

Сьогодні в країнах ЄС агроконсалтинг виступає одним з невід'ємних і найбільш дієвих атрибутів інституційного забезпечення розвитку сільських територій. Його основними функціями є інформування господарюючих у сільській місцевості суб'єктів про пріоритети державної аграрної політики, пояснення особливостей нових регуляторних правил і процедур, надання інформаційних послуг з питань ведення підприємницької діяльності, зокрема, у сфері управління бізнесом та маркетингу, підбору та розвитку персоналу тощо.

Крім того, з метою стимулювання розвитку сільських територій у ЄС ведеться постійна робота з планування, оперативного реагування, організації обміну досвідом і навчання, до якої залучені як агроконсалтингові структури, так і інші організації й інститути, дотичні до сільських проблем. Окрім того, інституційне забезпечення розвитку сільських територій нерозривно пов'язане з пошуком нових підходів до оптимізації структури управління аграрним сектором та дотичних до нього сфер економічної діяльності. Досвід ЄС, який, насамперед, доцільно перейняти Україні, полягає у комплексному розвитку інституційного середовища на його різних щаблях: інституційно-правовому, інституційно-звичаєвому та інституційно-організаційному. При цьому кожен інститут не повинен дублювати повноважень та

⁷⁰ Виникнення агроконсалтингової діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://agroua.net/advisory/standardmethod/index.php?docid=21>.

завдань інших, а мати свої власні чітко окреслені компетенції, працюючи в тісному контакті з усіма ланками системи інституційного забезпечення розвитку сільських територій на засадах синергетичного впливу та взаємного підсилення.

1.3. Теоретико-методичні аспекти прогнозування розвитку сільських територій

Вітчизняний досвід прогнозування засвідчує, що задовільна траєкторія розвитку визначальних процесів досягається за умови стабільності тенденцій зміни наслідків впливу зовнішніх і внутрішніх чинників на відтворювальні процеси підприємств, організацій, територій.

Періоди стабільності тенденцій розвитку суб'єктів господарювання будь-якого рівня тяжіють до монотонного зростання середніх величин приростів. Будь-які збурення зовнішніх і внутрішніх чинників призводять до заміни монотонних тенденцій зростання на великі і малі відхилення величин росту, змінюючи саму динаміку розвитку та співвідношень у взаємозалежних показниках горизонту прогнозування. Внаслідок цього зменшується період надійного передбачення наслідків розвитку та обмежуються можливості використання апробованих і простих методів прогнозування, зокрема, екстраполяції часових рядів. В таких випадках можна дещо згладити різні відхилення в прогнозних розрахунках за допомогою трьох основних варіантів розвитку систем: оптимістичного, середнього, песимістичного. Причому найбільш вірогідним вважається середній варіант, оскільки він розраховується на основі найбільш ймовірної гіпотези розвитку відтворювальних процесів.

В сьогоденних умовах нестабільності як зовнішнього, так і внутрішнього середовища, багатоваріантність прогнозних розрахунків особливо важлива, оскільки надає можливість побудувати траєкторії розвитку лише з наближеним врахуванням існуючих обставин. Особливо негативним чинником для розробки реальних прогнозів є відсутність чітких програм щодо реалізації задекларованих реформ.

Насамперед, це стосується прогнозування розвитку сільських територій, які за своєю природою характеризуються надзвичайною складністю та багатоаспектністю розгортання різних форм господарської діяльності та соціальних процесів на селі. Як наслідок, сільська економіка виступає особливим об'єктом прогнозування, який потребує застосування широкого спектру прогнозних інструментів, а

також відповідних підходів і методів формування прогнозів на основі виявлення ключових індикаторів і тенденцій розвитку сільських територій у коротко-, середньо- та довгостроковій перспективі.

Сільські території відрізняються між собою за різними величинами тих чи інших ознак. Це зумовлюється тим, що вони, хоча і характеризуються низкою спільних ознак, однак значення цих ознак не є однаковими для всіх сільських територій. Є суттєві відмінності у виробничо-господарській, рекреаційній та інших видах діяльності. Значні відмінності спостерігаються між гірськими і рівнинними сільськими територіями тощо. У більш широкому розумінні відмінності між регіонами за такими показниками, як частка зайнятого населення в сільському господарстві, відношення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції до виробництва промислової продукції та інші приділяється окрема увага дослідників⁷¹.

Для обґрунтування передумов здійснення прогнозних розрахунків щодо розвитку сільських територій має застосовуватись підхід, який поєднує в собі координацію та взаємоузгодженість з трьох ключових напрямів.

Перший – виявлення і опис проблем розвитку сільських територій, що включає визначення границь конкретних умов вирішення проблем, виявлення можливих альтернатив визначення пріоритетів і методів та ін.

Другим напрямом може бути постановка мети і цілей. Дослідження за цим напрямом повинні бути спрямовані на визначення проміжкових та перспективних цілей. Визначення цілей складуть основу для діяльності і виміру результатів. Як передумову визначення більш конкретних задач можна використовувати такі загальні цілі: забезпечення свободи вибору варіантів розвитку сільських територій; зведення до мінімуму різких коливань цін на сільськогосподарську продукцію; підтримка таких темпів зростання масштабу виробництва, котрі здатні забезпечити підвищення рівня і якості життя сільських жителів; збалансованість вимог до незабруднення навколишнього середовища.

Третій напрям пов'язаний з безпосередньою розробкою прогнозів розвитку сільських територій. Розрахунок прогнозних показників розвитку сільських територій значною мірою

⁷¹ Афанасьєва Л. До визначення однорідності регіонів України за рівнем економічного розвитку та галузевої структури економіки / Л. Афанасьєв, Н. Лисак // Економіст. – 2003. – № 2. – С. 30-32.

визначається ресурсними можливостями регіону. До уваги слід взяти тезу, що в якості основного засобу збільшення обсягів виробництва є сучасні технології сільськогосподарського виробництва в поєднанні з ціновим механізмом.

Розробка стабільної збалансованості і послідовної урядової політики також важлива для майбутнього сільськогосподарського виробництва, як і сучасні передові технології. Без стабільності не можна очікувати вкладень великого капіталу в розвиток сільських територій. Однією з найсерйозніших економічних проблем сьогодні, яку потрібно аргументовано враховувати при розробці прогнозів розвитку сільських територій, є показник рівня інфляції.

Серед чинників, що сприяють посиленню інфляційних тенденцій, є від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі, нестача на ринку деяких видів продовольчих товарів, різкий стрибок цін на енергетичні продукти, зниження ділової активності у всіх розвинутих країнах, девальвація долара, дефіцит державного бюджету України тощо.

Тенденції до збільшення бюджетного дефіциту обумовлені відсутністю ефективних заходів щодо подолання корупції та зменшення тіньової економіки, яка сьогодні за різними підрахунками складає від 40% до 60% ВВП⁷², наявність необґрунтованих пільг для значної частини підприємців і громадян, низькою ефективністю державного інвестування тощо. Тягар наведених обставин є не тільки обтяжливим але й руйнівним для економіки загалом і сільських територій зокрема.

Ще однією важливою проблемою є напрями використання інвестиційних ресурсів. Стратегія, яка пов'язана з покращенням умов навколишнього середовища і економією використання природних ресурсів сільських територій, передбачає значні затрати капіталу. При цьому на поліпшення навколишнього середовища повинен спрямовуватись додатковий ресурс. Таке інвестування означає відволікання капіталу з потоку нових вкладень у виробництво і відсутність швидкої економічної віддачі. Отже, при прогнозуванні розвитку сільських територій потрібно з загальної величини інвестицій виділити частку інвестицій, яка спрямовується на покращення стану навколишнього середовища.

Ці припущення щодо ефективного використання капіталу достатньо довірливі, оскільки вони можуть перебільшувати або

⁷² Рівень тіньової економіки в Україні становить 52,8% . -Режим доступу : http://news.dt.ua/ECONOMICS/riven_tinovoyi_ekonomiki_v_ukrayini_stanovit_52,8-94238.html.

недооцінювати дійсну потребу в капіталі, пов'язану з поточними природоохоронними заходами. Однак якісна природа цих припущень ґрунтується на усталених залежностях – суттєвих зв'язках між витратами капіталу та їх економічною ефективністю з одного боку, та ефективністю використання матеріальних ресурсів і втратами навколишнього середовища – з іншого.

Сучасне виробництво і споживання є вирішальним чинником формування несприятливих екологічних умов. В сільському господарстві відбувається відносно і абсолютне скорочення вільних площ, котрі, по-перше виконують роль резервуарів екологічної системи, а по-друге слугують основою відтворення природних підсистем, яким наноситься велика шкода нераціональним внесенням мінеральних добрив і особливо пестицидів, намагання будь-якою ціною отримати високі врожаї, зокрема, за рахунок спеціалізації, наприклад, щорічні посіви на одній і тій же площі ріпаку.

Удосконалення технологій дозволило значно зменшити або навіть повністю ліквідувати деякі форми забруднення навколишнього середовища. Однак успіхи у вирішенні екологічних проблем, які досягнуті на основі інноваційної діяльності, можуть бути недостатніми при незадовільній організації сільськогосподарського виробництва. І цю обставину досить важливо враховувати при прогностичних розрахунках за допомогою методу експертних оцінок.

Оскільки сільські території є складними системами з розгалуженою мережею прямих і зворотних зв'язків, на які чинять безпосередній вплив як ендогенні, так і екзогенні змінні, то для їх повноцінного дослідження і розробки дієвих прогнозів розвитку важливого значення набувають моделі системного аналізу.

Системний аналіз є інструментом математичного моделювання взаємодії основних елементів соціально-економічної системи з метою дослідження дії динамічних параметрів. Основна особливість методів системного аналізу полягає у дослідженні та моделюванні зворотних зв'язків. Методи системного аналізу забезпечують достатню глибину і широту моделювання нелінійних форм зворотних зв'язків. До цього потрібно додати, що при збільшенні горизонту прогнозування, значення нелінійних залежностей і зворотних зв'язків в соціально-економічних моделях зростає.

Всі моделі, починаючи з простих і закінчуючи складними математичними конструкціями, мають відповідні елементи суб'єктивних оцінок. Ця ознака проявляється в формі вибору змінних і

побудові з них системи рівнянь, а також прогнозів екзогенних змінних. Для прикладу, сільські території мають дуже складний характер взаємодії соціальних, політичних, економічних і технологічних чинників. В таких умовах методологія системного моделювання повинна бути доповнена відомими методами прогнозування – експертними кількісними і якісними оцінками. Причому прогнози, які розроблені методами експертних оцінок, не є складними і не викликають труднощів для сприйняття.

Важливе значення при розробці прогнозів на основі оптимізаційних економіко-математичних моделей має підготовка вхідної інформації, визначення сукупності показників, кожний з якої повинен достатньо повно відображати результати протікання відповідного процесу, агрегування показників з метою відображення сукупної дії відповідних чинників. Однак треба відмітити, що агреговані показники і агреговані форми моделі можуть знизити точність прогнозу.

Значна кількість прогнозних моделей враховує майбутні структурні зміни на основі тенденцій, що мали місце в минулому. Механічна екстраполяція на майбутнє сформованих у минулому співвідношень, пропорцій та структур може бути значно модифікована, якщо в модель прогнозу включити передумови, що змінюються в часі.

Недоліки в моделюванні розвитку сільських територій можуть бути також викликані передумовами сценаріїв, які стосуються термінів і напрямів структурних змін у виробничо-господарській діяльності. Якщо ці передумови описані помилково, то відбувається формування невірних прогнозів.

Складність проблеми полягає і в урахуванні в прогнозних розрахунках кон'юнктури ринку, наслідків зміни співвідношень попиту і пропозиції. Ці обставини мають важливе значення для відображення динаміки цін на продовольчі товари в економіко-математичних моделях. При цьому важливим є врахування особливостей впливу на ціноутворення регуляторних механізмів, які застосовуються державою. Якщо в процесах ринкового ціноутворення присутні елементи державного регулювання, то можна вважати, що вони зберігатимуться і в подальшому. Модель прогнозу розвитку сільських територій не бере до уваги короткострокових економічних коливань. Прогнозування траєкторій зростання сільськогосподарської продукції і особливо щодо збільшення врожайності окремих культур є по суті трендами, навколо

яких з різних об'єктивних та суб'єктивних причин відбувається коливання темпів приросту.

Відхилення фактичних темпів зростання сільськогосподарського виробництва, особливо окремих видів культур від стійких значень тренду, можуть відбуватись з різних причин, серед яких основними є висока кон'юнктура попиту як на вітчизняному, так і на світовому ринку, недовикористання посівних площ за відповідними культурами, спекулятивні маніпуляції зі сторони крупних гуртовиків тощо.

Прогноз зростання обсягів виробництва сільськогосподарських товарів на засадах факторних моделей визначається достовірними гіпотезами підвищення ефективності основних ресурсів сільськогосподарського виробництва. Основними чинниками зростання ефективності є підвищення якості обробки землі, затрат живої праці, механізації сільськогосподарських виробничих процесів або підвищення рівня основного капіталу і ефективне поєднання праці і капіталу в процесі вирощування і виготовлення сільськогосподарських продуктів.

Основні проблеми підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва пов'язані не стільки з труднощами пошуку додаткових можливостей його подальшого зростання, скільки з усвідомленою необхідністю подолати численні бюрократичні перешкоди щодо реалізації сільгосппродуктів, тінізації зернового та суміжних з ним ринків, регуляторними обмеженнями на купівлю зерна за готівковий розрахунок та ін. Зрозуміло, що такі серйозні обставини повинні обов'язково враховуватись при побудові сценаріїв прогнозування розвитку сільських територій.

Основними елементами моделей розвитку сільських територій, оскільки ґрунтовний опис відтворювальних процесів в одній моделі є малопоказовим, може бути виробнича функція, яка пов'язує виготовлення сільськогосподарських продуктів і інвестиційних товарів з якістю землі, затратами праці і капіталу та рівнем їх сумарної економічної ефективності. До того ж, у функції зафіксований один з фундаментальних економічних постулатів теорії рівноваги, згідно якого попит не може перевищувати пропозицію. Функція зростання якості землі є складовою виробничо-господарського потенціалу сільських територій, змінна капіталу описується рівнянням його нагромадження у виразі обсягу капіталу відповідного року через його величину в попередньому періоді. Величина інвестицій залежить від вибору траєкторії розвитку сільських територій або від темпів приросту

передбачених прогнозом сільськогосподарського виробництва. Змінна затрат живої праці у виробничій функції описується рівняннями росту робочої сили, чисельністю і її динамікою з врахуванням загальної демографічної ситуації в регіоні.

Водночас, слід відмітити, що впровадження інновацій в сільськогосподарське виробництво та їх динаміка може екстраполюватись з тенденцій, які склались в регіоні і країні.

Окремий вид економіко-математичних моделей складають ті, в яких може бути відображена діяльність виробників сільськогосподарської продукції щодо задоволення запитів ринку на певні види товарів. В них повинна бути описана залежність, що відображає пропозицію споживчих та інвестиційних товарів, а також функції попиту на затрати факторів сільськогосподарського виробництва, які будуються на основі принципу максимізації прибутку при зміні відносних цін факторів виробництва при відповідних обмеженнях.

Доцільно використовувати в передпрогнозних розрахунках таблицю «затрати – випуск», яка дозволяє відстежувати ланцюг зв'язків від витрат первинних чинників виробництва до формування проміжкових потоків і кінцевого продукту. Схема «затрати – випуск» дозволяє об'єднати різні процеси виготовлення продукції на сільській території в єдине ціле. Таке об'єднання здійснюється шляхом формування балансових рівнянь, які показують взаємозв'язок між виготовленням кожного виду сільськогосподарської продукції і ринковим попитом.

За допомогою моделі «затрати – випуск» можна проаналізувати залежність між вартістю кожного виду продукту і загальною величиною його первинних і проміжкових витрат.

Основна мета використання економетричних методів для моделювання розвитку сільських територій полягає в аналізі взаємодії попиту і пропозиції на ринку. При агрегуванні показників розвитку сільських територій об'єктом аналізу є зв'язки між затратами капіталу, праці, енергетичних і матеріальних ресурсів та прибутковістю.

Загальний обсяг виробництва сільськогосподарських культур сільської території визначається площею оброблених земель і їх врожайністю. При цьому врожайність є функцією затрат на придбання техніки, добрив, пестицидів та інших агротехнічних ресурсів. Фактично в усіх важливих виробничих процесах виготовлення сільськогосподарської продукції використовуються три основні види ресурсів: земля, праця, капітал. Кожний з цих видів ресурсів вносить

свій внесок в результати виробництва. Коли показники часткової ефективності змінюються в більшу сторону, відбувається зростання сумарної ефективності.

Правові, організаційні, соціальні та економічні основи прогнозування висвітлено у Законі України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України»⁷³. В цьому Законі визначено загальний порядок розроблення, затвердження та виконання відповідних прогнозних документів стосовно економічного і соціального розвитку. Зокрема, в ньому прогнозування економічного і соціального розвитку визначається як «...передбачення напрямків розвитку країни, окремих галузей економіки або окремих адміністративно-територіальних одиниць, можливого стану економіки та соціальної сфери в майбутньому, а також альтернативних шляхів і строків досягнення параметрів економічного і соціального розвитку»⁷⁴.

Прогнозування розвитку сільських територій передбачає визначення цілей і завдань розвитку та встановлення величин основних ресурсів, спосіб їх використання при реалізації прогнозних завдань і джерела фінансування⁷⁵. Потрібно відмітити, що сільські території є своєрідною системою, якій притаманні різнокомпонентна, ієрархічна побудова, і значна залежність від впливу природного чинника. При визначенні пріоритетних цілей розвитку сільських територій необхідним є усвідомлення раціонального співвідношення між потребами економічного, соціального і екологічного розвитку, оскільки наявні природно-ресурсні, трудові, інтелектуальні, фінансові та інші ресурси виявляються обмеженими. При цьому не повинна залишатись поза увагою необхідність поєднання загальнодержавних, регіональних інтересів та інтересів сільських громад.

Поєднання вказаних інтересів повинно відбуватись шляхом реалізації державної та регіональної політики, яка враховувала б існуючі реалії життєзабезпечення сільських територій і сприяла б зростанню участі сільських громад у вирішенні проблем їхнього розвитку. Це створює умови для спільних дій різних владних інституцій

⁷³ Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2000. – № 25.

⁷⁴ Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2000. – № 25.

⁷⁵ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география : понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль. – 1983. – 350 с.

та органів місцевого самоврядування в напрямі реалізації цільових програм відтворення потенціалу сільських територій. Цільове призначення таких програм повинно передусім спрямовуватись на активізацію в сільських територіях різних видів економічної діяльності, деаграризації села, розвитку інфраструктури, нарощування якості людського капіталу. Такий підхід сприятиме зростанню зайнятості сільського населення, його доходів і, безумовно, сприятиме покращенню демографічної ситуації на селі. Остання обставина набуває особливого значення в умовах скорочення чисельності населення.

При прогнозуванні розвитку сільських територій необхідно також враховувати зміни в організації сільськогосподарської діяльності, зокрема, на основі впровадження кластерного підходу, який передбачає комплексний розвиток територій (сільське господарство, переробна промисловість, розвиток сфери послуг, фінансове забезпечення села тощо).

Оптимізація функціональності сільських територій лежить в площині ефективного використання наявних ресурсів, особливо людського капіталу села та його реалізації у різних видах діяльності на відповідній території, що сприятиме комплексному розвитку сільських територій.

Обґрунтування розвитку сільських територій обумовлює необхідність застосування математичних методів і розробки формалізованих моделей для успішного прогнозування відповідних процесів.

При цьому, прогнозування розвитку сільських територій характеризується такими особливостями:

- сільська територія розглядається як велика система, що складається з окремих підсистем, мета функціонування кожної з яких підпорядкована загальній меті функціонування всієї системи і при побудові якої використовуються загальні принципи кібернетики, такі як зворотній зв'язок, ієрархічність, саморегулювання, моделювання та ін.;
- широке застосування економіко-математичних моделей, яке доповнюється експертними і соціологічними оцінками, а також сучасними інструментами прогнозування з використанням сценарного, інституційного та аналітичного підходів;
- прогнози є складовою системи управління розвитком сільських територій, забезпечуючи інформаційну функцію щодо формування, передачі, збереження, використання та удосконаленні відповідних управлінських рішень.

Складність процесу прогнозування розвитку сільських територій обумовлена наявністю багатьох агротехнічних, економічних і соціально-правничих аспектів їхнього функціонування.

З точки зору прогнозування розвитку сільських територій, коли йдеться про складну систему, доцільно розглядати і описувати один з цих аспектів, який обирається, виходячи з цілей дослідження.

Дотримання принципу оптимальності досягається на основі аналізу різних варіантів розв'язку і вибором критерію оптимальності. У випадку складних систем критерій оптимальності повинен вибиратись для кожної з складових системи з урахуванням відповідності їх загальному показнику оптимальності всієї системи.

Особливе місце в прогнозуванні розвитку сільських територій займає підсистема сільськогосподарської діяльності, оскільки її показники характеризують основні результати економічної діяльності території загалом. В цій підсистемі здійснюється програмування виробництва сільськогосподарської продукції, балансування видів сільськогосподарських культур, виробництва продуктів тваринництва, визначення витрат виробництва, прибутку і рентабельності тощо.

Моделювання основних задач підсистеми полягає в моделюванні відповідних показників сільськогосподарської діяльності, а саме: обсягів сільськогосподарської продукції, затрат капіталу і праці, витрат енергії і матеріалів та сировини, а також рівня економічної ефективності на певній сільській території.

Грунтовний аналіз показників виробництва сільськогосподарської продукції надає дані для побудови загальної моделі функціонування багатоступеневої системи сільської території та визначення її основних параметрів. В загальній моделі визначаються відповідно до прийнятого критерію оптимальності основні передумови і обмеження.

В основу розробки економіко-математичних моделей прогнозування розвитку сільських територій повинні бути покладені теоретичні концепції функціонування багатоступневих складних динамічних систем.

Структура економіко-математичних моделей обумовлюється специфікою сільських територій, диференціацією напрямків їх розвитку.

Економіко-математична модель прогнозування розвитку сільської території – це система економічних і організаційних принципів, які визначають методи прогнозування, зв'язки і взаємні залежності її елементів і форми організації дії в керуючих і керованих підсистемах в процесі здійснення господарської діяльності.

Виділення задач в прогнозуванні розвитку сільських територій переслідує такі цілі: прискорення розробки прогнозів і скорочення розривів між ними і оперативним програмуванням, економічне обґрунтування програм розвитку сільських територій та підсилення при цьому розрахункової основи як самих програм, так і можливості їх корегувань в разі відхилень у процесі виконання, забезпечення послідовності і неперервності, здійснення відповідних розрахунків тощо.

При визначенні кола першочергових задач, які призначені для прогнозування розвитку сільської території, потрібно враховувати важливість тієї чи іншої соціально-економічної задачі, обсяг, характер, достовірність і стабільність інформації для розрахунку відповідних прогнозних показників, а також можливість їх ефективного використання у довгостроковій перспективі.

Використання математичних моделей в прогнозуванні створює широкі можливості для прогнозування розвитку сільської території на якісній основі. Воно дозволяє визначити не тільки кількісні співвідношення між окремими складовими сільської території і сторонами відтворення, але й розглядати їх з якісного боку, тобто знаходити співвідношення, які забезпечують економічність сільськогосподарської діяльності та її ефективність. Це досягається за допомогою економіко-математичного моделювання основних параметрів, зокрема, наявності і величини доходу на певній сільській території, раціонального використання земельних ресурсів, основного капіталу і оборотних засобів, обсягів реалізації сільськогосподарської продукції та інших важливих даних.

Потрібно також брати до уваги той факт, що сукупний обсяг продукції сільської території використовується за чотирма основними напрямками: на особисте споживання, для інвестицій, при державних закупівлях і на експорт. Це супроводжується диференціацією цін на окремі види сільськогосподарської продукції, що обов'язково має враховуватися при розробці прогнозів.

Розв'язок оптимальних задач розвитку сільських територій є окремою стадією прогнозування. При цьому головна вимога щодо побудови моделей функціонування сільськогосподарського виробництва полягає в тому, щоб результати цих задач відповідали реалізації основних цілей розвитку сільських територій.

Оптимальний розвиток сільських територій передбачає розв'язок низки задач, які пов'язані з визначенням найбільш

ефективної структури посівних площ сільськогосподарських культур для певної сільської території, оптимального обсягу продукції за видами культур, знаходження оптимального співвідношення між ними в сенсі обсягів і спеціалізації території з урахуванням особливостей сільської території з точки зору раціональних зв'язків з переробними підприємствами і споживачами.

Економіко-математичне моделювання задач прогнозування розвитку сільської території та її спеціалізації може здійснюватись у варіантній формі, коли результатом розв'язку є той чи інший варіант розвитку сільської території, а також в безваріантній формі, коли визначається можливий обсяг сільськогосподарської продукції, виходячи з того чи іншого критерію розвитку сільської території загалом.

При цьому необхідно враховувати обмежуючі чинники, які визначаються конкретними умовами сільської території. Такими обмеженнями, зокрема, можуть виступати запити ринку щодо виробництва різних видів сільськогосподарських продуктів з урахуванням їх взаємозамінності і можливостей ввезення зі сторони, якість і величина земельних угідь і ріллі, стан інфраструктури, рівень розвитку трудових ресурсів, наявність відповідних технологій і технічного забезпечення тощо.

При локальному підході до розв'язку задач оптимального розвитку сільських територій для визначення цих обмежень може виникнути необхідність у попередньому розв'язку низки інших задач.

Для сільських територій важливе значення має організація глибокої переробки сільськогосподарських продуктів, що значно підвищує ефективність її діяльності. Наявність декількох варіантів для заданого періоду в динамічній задачі означає, що на перспективу передбачається декілька можливих напрямків розвитку сільської території, з яких обирається один – оптимальний. В динамічній моделі можуть розглядатись і завдання, пов'язані і зміною спеціалізації сільськогосподарського виробництва. В якості варіантів багатопродуктової задачі можуть розглядатись різні обсяги виробництва сільськогосподарських продуктів, модифікація їх структури, зміна спеціалізації в різні періоди, задачі з розвитку несільськогосподарського виробництва та ін. Модель багатопродуктової задачі як статичної, так і динамічної, може мати різні варіанти в залежності від жорсткості в обмеженнях і критеріях оптимальності.

Крім того, для підвищення ефективності прогнозування важливого значення набуває економіко-математичний аналіз щодо коректності сформульованих задач при прогнозуванні розвитку сільських територій, який повинен передбачати можливість їх ефективної реалізації як задач лінійного програмування, задач нелінійного програмування та інших специфічних задач програмування.

Моделі прогнозування розвитку сільських територій передбачають розрахунки відповідних варіантів прогнозу за різними критеріями оптимізації, які характеризують ефективність сільськогосподарського виробництва за умови введення в них низки обмежень з різним ступенем жорсткості. Це дозволяє визначити стійкість оптимальних розрахунків, а також супінь впливу різних чинників на формування обсягів виготовлення сільськогосподарської продукції та структури сільськогосподарських культур.

Водночас, застосування економіко-математичних моделей для прогнозування розвитку сільських територій може ускладнюватися при визначенні числових параметрів прогнозу, зокрема, нормативів та деяких інших показників вхідної інформації, які б дозволили коректно записати функціональну залежність результуючих показників розвитку сільської території. До того ж в умовах економічної нестабільності, яка підсилюється стрибкоподібними змінами ринкових параметрів, зумовленими поширенням кризових явищ і впливом на економіку політичних ризиків, що характерно для України упродовж всіх останніх років, математичне прогнозування стикається з низкою серйозних викликів. По-перше, критерії оптимальності можуть змінюватися під впливом дії як суб'єктивних чинників, так і об'єктивних процесів (наприклад зниження якості ресурсного потенціалу чи посилення кризових тенденцій в економіці). По-друге, змінні параметри, які використовуються при розробці відповідних прогнозних економіко-математичних моделей, а також обмежуючі чинники внутрішнього і зовнішнього середовища можуть посилювати чи послаблювати свою дію на результуючі показники розвитку сільських територій, що робить прогноз недостатньо коректним (насамперед це спричиняється інституційними змінами, залученням інновацій, техногенними проблемами тощо). По-третє, у процесі економічної діяльності можуть з'являтися нові чинники впливу, про які на етапі розробки прогнозної економіко-математичної моделі не було відомо (наприклад, нові сорти сільськогосподарських культур, більш якісні кормові добавки, засоби захисту рослин та обробітку ґрунту тощо). Вони сприяють підвищенню ефективності господарювання, зміні оптимальної структури посівних площ, трансформації показників зайнятості у сільському господарстві.

Як наслідок, дані, що використовувались при розробці прогнозних моделей, втрачають свою актуальність, а прогнози виявляються недостатньо точними. Це суттєво підвищує ризикованість економіко-математичного прогнозування, особливо у довгостроковому періоді.

Таким чином, для підвищення дієвості прогнозування розвитку сільських територій економіко-математичні методи повинні доповнюватися іншими сучасними прогнозними підходами та інструментами, крім уже згадуваних експертних і соціологічних оцінок, які дозволяють краще реагувати на зміни внутрішнього і зовнішнього середовища розвитку сільських територій. У цьому ряду доцільно виокремити інституційний, аналітичний та сценарний методи формування соціально-економічних прогнозів.

Інституційний підхід до прогнозування розвитку сільських територій спирається на визначення потенційних напрямів мінімізації трансакційних витрат під впливом дії різних інститутів. Відтак, перспектива зростання чи зниження трансакційних витрат в умовах потенційних трансформацій інституційного середовища виступає основою для виявлення прогнозних варіантів очікуваних соціально-економічних змін. На думку прихильників цього підходу, дієвість «інституційного прогнозування» визначається тим, що «інститути структурують економічний обмін у величезній різноманітності форм, які, проте, мають декілька спільних типів у рамках моделі обміну з трансакційними витратами»⁷⁶.

Таким чином, прогнозування розвитку сільських територій на основі застосування інституційного підходу полягає у визначенні сили впливу діючих інститутів на теперішню та майбутню величину трансакційних витрат, а також у виявленні перспектив подальшої еволюції цих інститутів і відповідних змін їхнього впливу на величину трансакційних витрат, пов'язаних з розвитком сільських територій.

При цьому діяльність інститутів, дотичних до розвитку сільських територій, оцінюється в контексті їхнього поділу на формальні, неформальні та організаційні.

Вплив формальних інститутів на прогнозування розвитку сільських територій визначається з урахуванням рівня централізації адміністративно-управлінських функцій (чим вищий рівень централізації, тим більші трансакційні витрати), механізмів розподілу та ефективності використання бюджетних ресурсів, розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки та дієвості кожної з них,

⁷⁶ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : Начала, 1997. –180 с.

особливостей взаємодії між владою, бізнесом та інститутами громадянського суспільства, характером інтегрованості відповідної території у систему міжнародного обміну товарами і послугами тощо.

Неформальні інститути виявляють свій вплив на прогностні показники розвитку сільських територій через звичаєве право, суспільну психологію, мораль і релігію тощо. В цьому ряду слід, насамперед, оцінювати майбутній вплив на зростання (зниження) трансакційних витрат у сільській економіці таких параметрів, як рівень конкуренції, наявний людський і соціальний капітал, традиційні моральні устої життєдіяльності сільських громад, домінуючу систему сімейних цінностей, законослухняність громадян, їхню мобільність і відношення до освіти та інновацій, поширення тіньової економіки та корупції, наявність інституційних пасток тощо.

Прогностні індикатори зміни трансакційних витрат у функціонуванні економік сільських територій під впливом організаційних елементів інституційного середовища ґрунтуються на оцінці рівня розвитку інститутів громадянського суспільства, включаючи громадські організації, професійні та бізнесові асоціації, фонди підтримки підприємництва, благодійні організації, агенції регіонального розвитку, торгово-промислові палати тощо), наявності розгалуженої мережі науково-аналітичних, навчально-освітніх та інформаційно-консалтингових інституцій, розвиненості системи контрактного права і захисту прав інвесторів, розвитку інститутів, орієнтованих на забезпечення сталого розвитку сільських територій та інших.

Таким чином, інституційний підхід до прогнозування розвитку сільських територій є значно менш формалізованим, ніж економіко-математичний. Водночас, оперування інституційними категоріями, еволюція яких потребує тривалого часу і складних механізмів розгортання, робить його більш прийнятним для довгострокового прогнозування.

Своєрідним проміжним методом формування прогностичних оцінок щодо розвитку сільських територій, який поєднує в собі, з одного боку, математичну скрупульозність, пов'язану з оперуванням складними масивами статистичних даних, а з іншого – інституційну гнучкість і прихильність до використання неформалізованих джерел інформації та здійснення інтерпретативних узагальнень, є аналітичний.

Своєрідною аксіомою цього підходу до прогнозування є доповнення «нормальних» тенденцій розвитку соціально економічних

систем (яким віддає перевагу економічно-математичне прогнозування) оцінкою «екстерналій». У цьому контексті показовою є точка зору одного з лідерів аналітичного напрямку прогнозування Н. Талеба: «Майже все у суспільному житті витікає з рідких, але пов'язаних із собою потрясінь і стрибків, але при цьому майже всі соціологи займаються дослідженням «норми», ґрунтуючи свої висновки на кривих нормального розподілу... Жодна крива нормального розподілу не відображає – не в стані відобразити – значних відхилень. Однак при цьому вона вселяє в нас оманливу впевненість у перемозі над невизначеністю... Таким чином, кожна екстремальна подія повинна слугувати точкою відліку, а не виключенням, яке слід якнайшвидше запихнути під килим і забути»⁷⁷.

Основними правилами застосування аналітичного підходу при прогнозуванні розвитку сільських можна визначити наступні.

По-перше, сутність сільських територій як об'єкту прогнозування виявляється у потенційному характері їхньої еволюції в умовах гіпотетичного виникнення екстремальних ситуацій. Саме тому «екстремальна поведінка» основних суб'єктів сільської економіки, з погляду прогнозування розвитку сільських територій, є найбільш показовою.

По-друге, багато індикаторів сільського розвитку знаходяться поза сферою «чистої економіки», перебуваючи у площині соціології, психології, політології, екології та інших дисциплін. Тому для прогнозування розвитку сільських територій слід відбирати, насамперед, ті факти, що підтверджують певні системні закономірності, на основі яких, у свою чергу, можна вивести відповідні тенденції.

По-третє, для точного прогнозування всі чинники розвитку сільських територій слід поділяти на основні та другорядні. При цьому у процесі економічної еволюції деякі основні чинники можуть переходити в розряд другорядних і навпаки, що потребує постійного моніторингу ситуації.

По-четверте, значний вплив на розвиток сільських територій мають суб'єктивні інтереси та поведінка окремих економічних агентів. Тому успішність прогнозування розвитку сільських територій значною мірою визначається правильною оцінкою кола діючих агентів та характеру їхньої мотивації.

⁷⁷ Талеб Н. Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости / Н. Талеб ; пер. с англ. – М. : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2012. – 528 с.

По-п'яте, для вдалих прогнозів розвитку сільських територій та інформація, якої ми не знаємо, є значно цінніша за ту, яка є загальновідомою. Найбільш нова і відповідно найкорисніша інформація для прогнозування розвитку сільських територій перебуває у неявному, не систематизованому вигляді. Тому інформаційною базою для прогнозування розвитку сільських територій мають бути не стільки зведені статистичні дані та офіційні звіти органів влади і місцевого самоврядування, включаючи повідомлення у засобах масової інформації, скільки суб'єктивні оцінки мешканців сільських територій та підприємців, що працюють в сільській місцевості, а також працівників відповідних органів місцевого самоврядування.

По-шосте, найбільш дієві та ефективні механізми розвитку сільських територій мають тенденцію до збереження сили свого впливу у довгостроковій перспективі. Це значить, що при розробці прогнозів розвитку сільських територій ця закономірність має враховуватись, навіть якщо функціонування вказаних механізмів суперечить пріоритетам економічної політики держави.

По-сьоме, у процесі еволюції сільських територій найкраще адаптуються на суспільний ґрунт ті зміни, до яких дозріла суспільна свідомість мешканців цих територій.

По-восьме, для успішного прогнозування розвитку сільських територій важливо правильно ідентифікувати основні бар'єри на шляху цього розвитку та правильно визначати силу їхнього впливу, а також реальність застосування запобіжних механізмів, спрямованих на нівелювання впливу цих бар'єрів. При прогнозуванні розвитку сільських територій України першочергова увага має звертатися на бар'єри, пов'язані зі спадною віддачею інвестицій та вичерпуванням ресурсного потенціалу села, зростанням витрат на постінвестиційне обслуговування об'єктів інвестування, наявністю політичних і бізнесових конфліктів, виснаженням інтелектуальних ресурсів та погіршенням якості людського капіталу сільських територій тощо.

І нарешті ще одним «золотим правилом» концепції аналітичного прогнозування є відмова від догм і стереотипів, квінтесенція якої сформульована у тезі про те, що «деякі знання, фундаментальністю яких ми гордимся, не є абсолютними, а слова якими описуються процеси в добре знайомому нам середовищі, стираються від надмірного вжитку і майже втрачають сенс»⁷⁸.

⁷⁸ Купер С. Футболономика: Почему Англия проигрывает, Германия и Бразилия выигрывают, а США, Япония, Австралия, Турция и даже Ирак выходят на

Це означає, що аналітичне прогнозування повинне оперувати даними, які постійно оновлюються, своєчасно змінюючи основні та другорядні деталі в оцінці прогнозованого об'єкту, а відтак відмовлятися від звичних суджень та усталених трактувань, в тому числі і щодо значення, ролі та місця сільських територій в економічному організмі країни.

Певні аналогії з аналітичним підходом до прогнозування розвитку сільських територій можна знайти і в концепції сценарного прогнозування. Насамперед, це стосується уникання догм і відмови від стереотипних пояснень майбутнього з точки зору сьогодення.

Своєрідним гаслом сценарного прогнозування розвитку соціально-економічних об'єктів, включаючи сільські території, є ідея висловлена П. Шварцом: «Сценарій – це машина для уявного стрибка в майбутнє... У процесі створення сценаріїв формуються і розглядаються декілька варіантів рівноймовірних моделей майбутнього. Сюжети ці ретельно вивчені, наповнені великою кількістю відповідних деталей, орієнтовані на реальні рішення і сконструйовані так, щоб мінімізувати сюрпризи і несподівані бар'єри для розуміння. Разом сценарії уособлюють інструмент упорядкування сприйняття. Завдання не в тому, щоб «вибрати одне найприйнятніше майбутнє» і сподіватися, що саме воно і настане (чи навіть працювати на його реалізацію). Також не є завданням виявити найбільш імовірне майбутнє та адаптуватися до нього чи «ризикувати заради нього». Швидше, завдання – це прийняти і втілити стратегічні рішення, які будуть вірними для всіх можливих варіантів майбутнього. Не важливо, яке майбутнє матиме місце, значно важливіше виявитися готовим до нього, а для цього важливо серйозно задуматися на сценаріями»⁷⁹.

В контексті прогнозування розвитку сільських територій сценарний підхід передбачає застосування наступного алгоритму розробки прогнозних сценаріїв⁸⁰:

Визначення ключових рис майбутніх сценаріїв розвитку сільських територій (головних дійових осіб, сценарних «декорацій», логіки «сюжетів»).

первый план / С. Купер, С. Шимански ; пер. с англ. – М. : Альпина Паблишер, 2011. – 515 с.

⁷⁹ Шварц П. Ваше официальное будущее: Искусство предвидения и планирования будущего / П. Шварц ; пер. с англ. – М. : АСТ, 2008. – 239 с.

⁸⁰ Шварц П. Ваше официальное будущее: Искусство предвидения и планирования будущего / П. Шварц ; пер. с англ. – М. : АСТ, 2008. – 239 с.

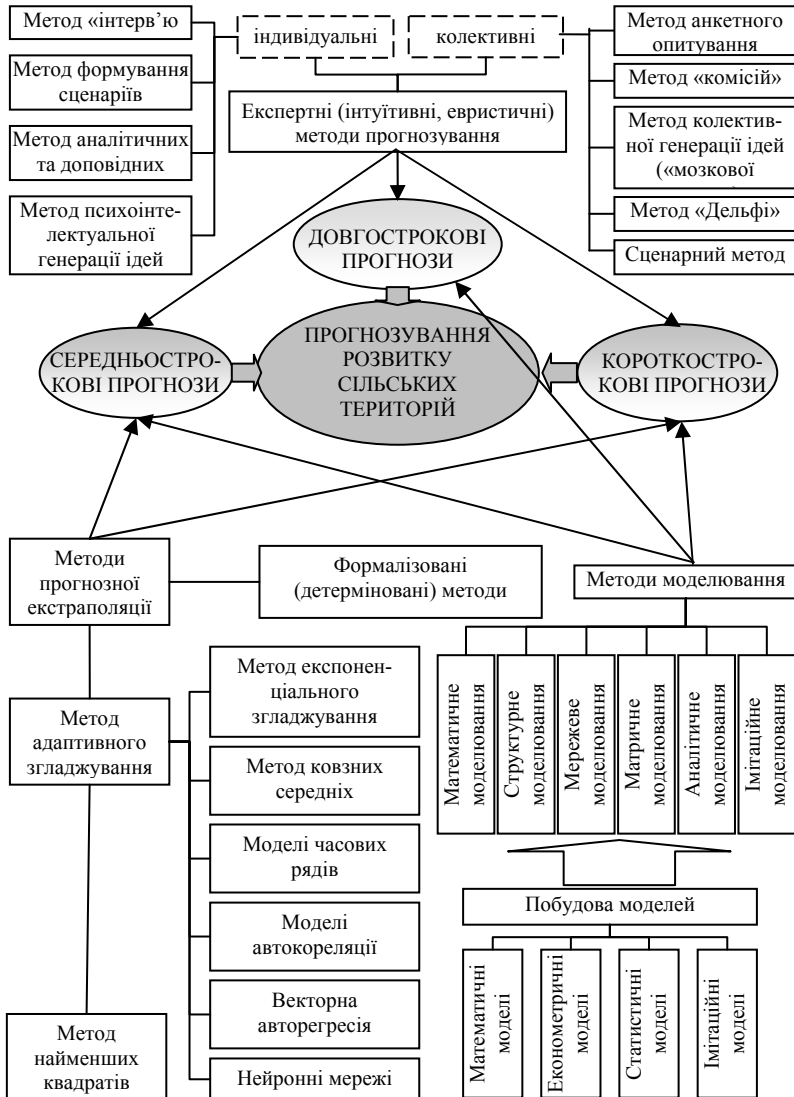

Рис. 1.5. Основні підходи до прогнозування розвитку сільських територій

Вибудовування часового горизонту розгортання потенційних сценаріїв розвитку сільських територій (на рік, три, п'ять, десять років тощо).

Виявлення латентних механізмів, що визначають характер розгортання тих чи інших сценаріїв розвитку сільських територій та їх сюжетних ліній (прихованих інтересів, політичних мотивів, тіньових процесів тощо).

Ідентифікація основних рушійних сил, які детермінують розгортання відповідних сценаріїв розвитку сільських територій (поява технічних і технологічних інновацій, загострення ділових і політичних конфліктів, посилення ризиків глобальних криз і катаклізмів, формування передумов для виникнення локальних форс-мажорів тощо).

Оцінка «сценарних екстерналій» (прогнозування наслідків крайніх виявів реалізації кожного зі сценаріїв, а також найбільших загроз і небезпек від втілення кожного з таких сценаріїв у життя).

Розпізнавання сценарних алгоритмів майбутнього в історичних аналогіях та досвіді попереднього розвитку сільських територій як у нашій держави, так і в інших країнах світу.

Проектування на майбутнє нинішніх параметрів розвитку сільських територій України з урахуванням типових сценаріїв, які знайшли своє застосування в інших країнах світу, зокрема постсоціалістичних, в ому числі на етапі їхнього входження в ЄС.

Таким чином, прогнозування розвитку сільських територій передбачає застосування цілої низки відповідних підходів і методів, кожен з яких відіграє свою особливу роль у формуванні достовірних прогнозів на коротко-, середньо- та довгострокову перспективу (рис. 1.5).

РОЗДІЛ 2. Дослідження соціально-економічних тенденцій розвитку сільських територій Карпатського регіону України

2.1. Особливості економічного розвитку сільських територій регіону

Карпатський регіон має низку особливостей. Він характеризується спільністю суспільно-історичного розвитку та подібністю економіко-географічних умов. Регіон має свою специфіку і у виробничих відносинах.

Сільські території регіону володіють значним потенціалом для розвитку туризму і рекреації європейського рівня. Активно розвивається сільський зелений туризм, який позитивно впливає на соціально-економічне становище сільських населених пунктів. Основу рекреаційного фонду регіону становлять гірські ліси, зелені зони міст і сіл, значні ресурси питних, мінеральних та термальних вод тощо. Карпатський регіон є всесвітньо відомою оздоровницею, місцем зосередження курортів і туристичних маршрутів.

Рекреаційна, оздоровча та туристична спеціалізації регіону роблять його інвестиційно привабливим, що зумовило створення і функціонування на його території ряду спеціальних (вільних) економічних зон.

Карпатський регіон вирізняється вигідним географічним положенням, близькістю кордонів із чотирма східноєвропейськими державами (Румунія, Угорщина, Словаччина та Польща), наявністю перехрестя торговельних шляхів. Завантаження потужного залізничного вузла Мукачево-Батєво-Чоп-Ужгород, переорієнтація сільськогосподарського виробництва на переробку місцевої сировини з випуском кінцевої продукції може стати вагомим чинником підвищення рівня зайнятості сільського населення.

Враховуючи високу частку сільського населення у структурі населення Карпатського регіону і вищу частку зайнятого населення у сільському господарстві ніж в середньому по Україні (питома вага сільського населення, зайнятого у сільському господарстві Карпатського регіону коливається в межах 40-46%), закономірною є висока частка продукції сільського господарства у валовій доданій вартості (ВДВ) регіону. Так, якщо у структурі ВВП України за видами

економічної діяльності на сільське господарство припадає 6,7%, то в Карпатському регіоні ця частка коливається від 10,4% у Львівській до 19,4% у Чернівецькій області. Специфіка зайнятості населення та ландшафтно-кліматичні особливості території роблять визначаючими у економічному розвитку сільських територій цього регіону ведення сільського господарства та розвиток туристично-рекреаційного сектору.

В структурі земель Карпатського регіону землі сільськогосподарського призначення займають більше 50% (станом на 2010 рік – це 51,1%). Вагомою складовою є також ліси та лісовкриті площі – 40,9%. Така структура земель є дещо відмінною від структури земель в Україні загалом (рис. 2.1). Дещо відмінною є і структура сільськогосподарських угідь в Україні, загалом, та Карпатському регіоні (рис. 2.2-2.3). Так, територія Карпатського регіону є менш розораною в порівнянні з іншими регіонами країни: у структурі сільськогосподарських земель значною є частка сіножатей та пасовищ. Це пов'язано з особливостями ландшафту та структурою сільськогосподарського виробництва регіону.

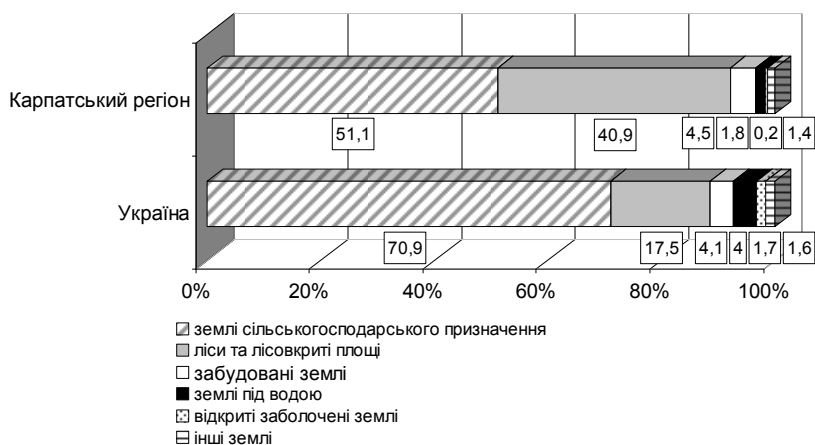

Рис. 2.1. Структура земель України та Карпатського регіону в 2010 р., % (Складено на основі даних Державної служби статистики України та головних управлінь статистики областей Карпатського регіону)

З 2000 р. в регіоні спостерігалася стійка тенденція до зменшення площі ріллі у структурі сільськогосподарських земель, проте з 2008 р.

ця тенденція змінилась на протилежну. Однак площа сільськогосподарських земель, зайнятих під сіножаті, пасовища та багаторічні насадження продовжує зменшуватись. Це негативно впливає на розвиток тваринництва та забезпечення населення молочними і м'ясними продуктами.

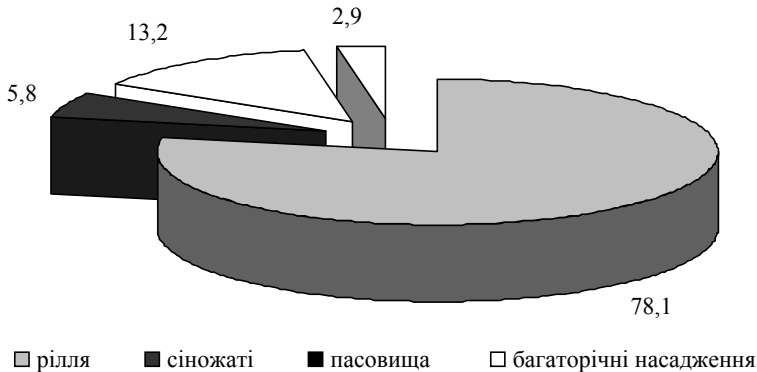

Рис. 2.2. Структура сільськогосподарських земель України в 2010 році, %
(Складено на основі даних Державної служби статистики України)

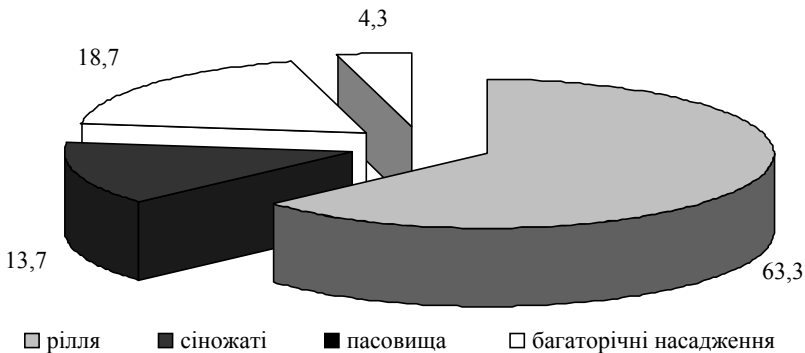

Рис. 2.3. Структура сільськогосподарських земель Карпатського регіону в 2010 р., %
(Складено на основі даних Державної служби статистики України та головних управлінь статистики областей Карпатського регіону)

Протягом останніх років зменшувалась і середньорічна кількість найманих працівників у сільському господарстві Карпатського регіону.

Основною причиною цього зменшення стала низька ефективність ведення сільського господарства (низька продуктивність праці та рентабельність) та відсутність належного державного стимулювання його розвитку. Це супроводжувалося посиленням міграції.

Існуючі міграційні потоки сільського населення викликані, насамперед, різницею в рівнях доходів у місті і на селі. Тому важливим є зведення до мінімуму дисбалансу економічних можливостей між промисловістю та сільським господарством. Доки темпи росту заробітної плати в промисловості будуть випереджати темпи росту заробітної плати в сільському господарстві, доти буде переважати міграція населення із села в місто, не зважаючи на ріст безробіття у містах.

Практично все сільське населення Карпатського регіону так чи інакше задіяне у сільському господарстві. Зважаючи на це, а також з огляду на високу частку сільського населення у структурі населення регіону, сприятливі природно-кліматичні умови, середній рівень розвитку промислового сектору, недостатню розвиненість альтернативних видів економічної діяльності на селі, сільське господарство відіграє важливу роль у розвитку областей цього регіону (рис. 2.4).

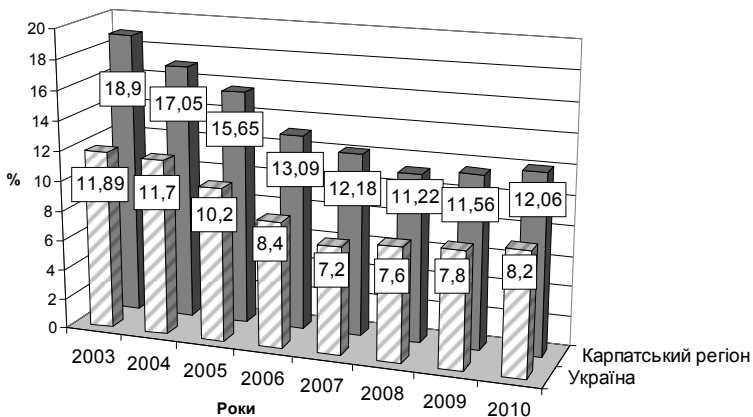

Рис. 2.4. Динаміка частки ВДВ продукції сільського господарства у ВДВ продукції за всіма видами економічної діяльності (Складено на основі даних Державної служби статистики України та головних управлінь статистики областей Карпатського регіону)

Протягом останніх років спостерігається тенденція до скорочення внеску сільського господарства у формуванні валової доданої вартості як України, загалом, так і Карпатського регіону, зокрема. Причому темпи скорочення за п'ять років (2003-2008 роки) були також однаковими і становили приблизно 30%. Проте криза внесла свої корективи: виробництво сільськогосподарської продукції зазнало меншого падіння в порівнянні з іншими видами економічної діяльності, що вилилось у зростання внеску сільського господарства у формуванні валової доданої вартості як України, так і Карпатського регіону на посткризовому етапі.

У розвитку сільського господарства Карпатського регіону важливу роль відіграють особисті господарства населення. За останні роки у регіоні спостерігається ріст чисельності дрібних підсобних і переробних підприємств. Характерною особливістю є розвиток ремесла, художньо-сувенірної справи, що в свою чергу сприяє росту доходів на душу населення. Спостерігається відродження регіональних народних промислів. Багато видів послуг надається населенню безпосередньо на дому (перукарські послуги, ремонт і пошив одягу та взуття тощо).

Одним із найбільш вагомих показників розвитку сільськогосподарського виробництва регіону є валова продукція сільського господарства. Цей показник, по-перше, відображає рівень продуктивності його аграрного сектору, а по-друге, є базою для визначення низки інших показників, зокрема, продуктивності праці, чистого доходу, а також рентабельності та фондомісткості виробництва. На обсяг валової продукції сільського господарства впливають: розміри посівних площ сільськогосподарських культур, поголів'я худоби та птиці, кількість одиниць і технічний стан сільгосптехніки, чисельність трудових ресурсів тощо, які впливають на відповідні зміни в обсягах валового виробництва продукції рослинництва та тваринництва.

Обсяг виробництва валової продукції сільського господарства Карпатського регіону протягом 2000-2010 років збільшився на 1308,7 млн. грн., і порівняно з 2000 роком у 2010 р. його приріст склав 13,5%, хоча у 2010 р. спостерігалось падіння порівняно з 2009 р. на 1,5% (табл. 2.1).

Найменший приріст виробництва продукції рослинництва спостерігався в Івано-Франківській області. У 2010 році в Закарпатській області приріст продукції рослинництва був найвищим і склав 25,3%. Найбільший обсяг виробництва продукції тваринництва спостерігався у

Львівській області. У 2010 році він становив 2079,0 млн. грн., а найбільший приріст продукції тваринництва зафіксовано в Івано-Франківській області, який становив 25,6% порівняно з 2000 р.

Таблиця 2.1

Валова продукція сільського господарства Карпатського регіону

Облас- ті	Показники	Роки							
		2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2010 р., у % до 2000 р.
Закарпатс- ька	Усього	1834,4	2103,1	2096,3	2076,5	2142,8	2215,7	2153,7	117,4
	- продукція рослинництва	807,4	965,7	986,5	985,7	1025,1	1091,7	1012,0	125,3
	- продукція тваринництва	1027,0	1137,4	1109,8	1090,8	1117,7	1124,0	1140,9	111,1
	Усього	2274,7	2403,7	2462,4	2529,7	2357,5	2557,9	2573,2	113,1
Івано- Франків- ська	Усього	1032,2	1016,0	982,2	992,2	869,6	1068,7	1012,1	98,1
	- продукція рослинництва	1242,5	1387,7	1480,2	1537,5	1487,9	1489,2	1560,7	125,6
	- продукція тваринництва	3957,7	4057,7	4264,7	4292,7	4300,5	4371,2	4181,4	105,7
	Усього	1905,9	1924,0	2098,8	2158,3	2192,9	2303,0	2102,4	110,3
Львівська	Усього	2051,8	2133,7	2165,9	2134,4	2107,6	2068,2	2079,0	101,3
	- продукція рослинництва	1662,1	1863,4	1882,0	1984,2	2001,3	2065,3	2129,3	128,1
	- продукція тваринництва	862,6	950,0	929,1	1014,1	1020,9	1112,8	-	-
	Усього	799,5	913,4	952,9	970,1	980,4	952,5	-	-
Черніве- цька	Усього	9728,9	10427,9	10705,4	10883,1	10802,1	11210,1	11037,6	113,5
	- продукція рослинництва	4608,1	4855,7	4996,1	5150,3	5108,5	5576,2	-	-
	- продукція тваринництва	5120,8	5572,2	5708,8	5732,8	5693,6	5633,9	-	-
	Усього								
Карпатськ- ий регіон	Усього								
	- продукція рослинництва								
	- продукція тваринництва								
	Усього								

*Розраховано на основі даних головних управлінь статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях.

Внесок Карпатського регіону у формуванні валової продукції сільського господарства України та частка сільськогосподарських угідь регіону у структурі сільгоспугідь країни представлені на рис. 2.5.

Таке співвідношення вищенаведених показників пояснюється достатньо ефективним використанням в Карпатському регіоні сільськогосподарських земель, значна частка яких знаходиться у

володінні та користуванні господарств населення. На особисті господарства населення припадає також переважна частина виробництва валової продукції сільського господарства Карпатського регіону (рис. 2.6).

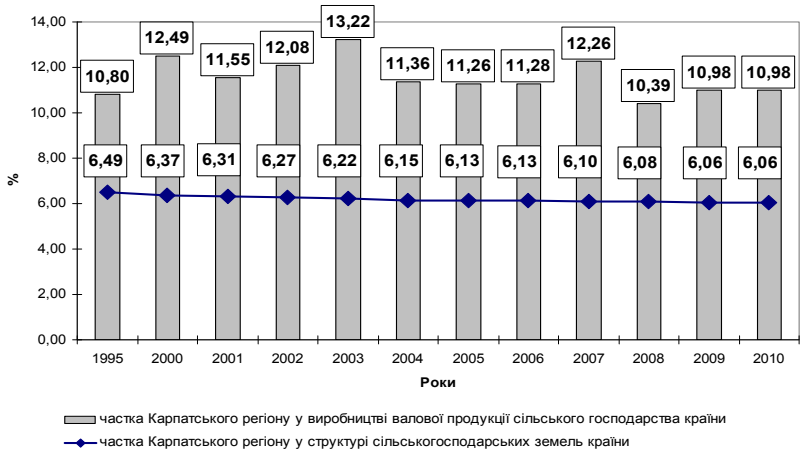

Рис. 2.5. Зміна питомої ваги Карпатського регіону у валовій продукції сільського господарства та площі сільськогосподарських угідь України (Складено на основі даних Державної служби статистики України та головних управлінь статистики областей Карпатського регіону)

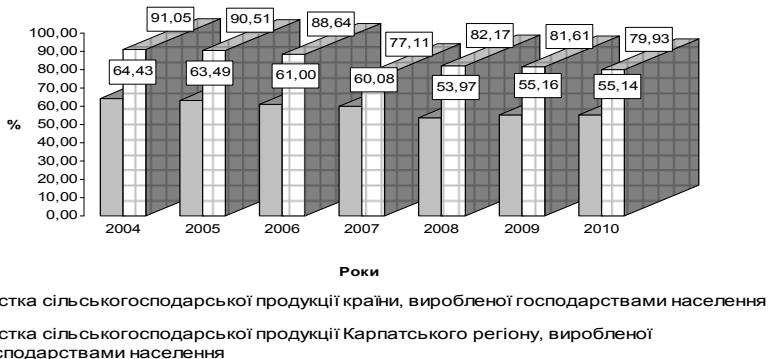

Рис. 2.6. Частка валової продукції сільського господарства, виробленої господарствами населення, у валовій продукції сільського господарства (Складено на основі даних Державної служби статистики України та головних управлінь статистики областей Карпатського регіону)

Валова продукція сільського господарства, вироблена в особистих господарствах населення Карпатського регіону, у 2010 році порівняно з 2000 роком збільшилась на 3%. Найбільший приріст валової продукції рослинництва у господарствах населення у 2010 році спостерігався в Закарпатській області і становив 31,0% порівняно з 2000 роком, а найбільший спад виробництва продукції тваринництва спостерігався у Львівській області і склав, відповідно, 24,3% (додаток А).

Природно-кліматичні умови Карпатського регіону є сприятливими для вирощування основних сільськогосподарських культур (зернових, цукрових буряків, картоплі, овочів і т.д.). Посівна площа сільськогосподарських культур у 2010 році склала 26952 тис. га. В той же час у Карпатському регіоні посівна площа склала 1337 тис. га. Закарпатська, Івано-Франківська та Львівська області характеризуються найнижчою розораністю в Україні. Це спричинене ландшафтними особливостями території, значна частка якої зайнята гірськими масивами.

Динаміка посівних площ сільськогосподарських культур усіх категорій господарств Карпатського регіону представлена у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Посівні площі сільськогосподарських культур усіх категорій господарств
Карпатського регіону, тис. га

Області	Роки								
	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Закарпатська	184,5	189,5	190,0	190,4	190,6	190,7	191,9	192,6	186,0
Івано-Франківська	376,5	318,7	326,9	320,9	305,0	295,0	316,4	320,8	319,0
Львівська	704,5	603,9	603,4	580,9	546,3	522,8	549,3	552,1	541,0
Чернівецька	314,2	282,3	292,2	284,6	260,6	259,9	284,6	291,8	291,0
Карпатський регіон	1579,7	1394,4	1412,5	1376,8	1302,5	1268,4	1342,2	1357,3	1337,0

*Розраховано на основі даних головних управлінь статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях.

Під посівами сільськогосподарських культур зайнята площа в розмірі 1337,0 тис. га, з яких 44,1% займають посіви зернових, 21,2% – картоплі, 23,9% –кормових культур. Частка сільськогосподарських підприємств залишається найбільшою серед товаровиробників у виробництві зернових культур.

Погіршення фінансового стану сільськогосподарських підприємств та зростання вартості мінеральних добрив спричинили зменшення внесення їх під посіви сільськогосподарських культур. Компенсувати скорочення обсягів використання мінеральних добрив можна було б за рахунок внесення органічних добрив, проте їх кількість щорічно зменшується внаслідок зменшення кількості поголів'я худоби. Все це в свою чергу впливає на зменшення урожайності сільськогосподарських культур та, відповідно, скорочення обсягів виробництва продукції рослинництва (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Динаміка врожайності сільськогосподарських культур у всіх категоріях господарств, ц/га

Види продукції	Роки	Області				Карпатський регіон
		Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька	
Зернові	2000	25,8	21,8	20,1	24,2	23,0
	2004	41,6	30,0	26,4	30,9	32,2
	2008	36,8	32,4	32,1	39,8	35,3
	2010	32,8	29,2	25,8	37,9	31,4
Цукрові буряки (фабричні)	2000	-	233,0	176,0	207,8	205,6
	2004	-	194,0	206,0	249,9	216,6
	2008	-	269,0	366,0	337,6	324,2
	2010	-	218,0	380,0	248,0	282,0
Картопля	2000	139,3	136,0	133,3	133,3	137,9
	2004	160,6	131,0	147,0	133,0	142,9
	2008	162,7	102,0	151,0	148,8	141,1
	2010	141,0	127,0	133,0	149,0	137,5
Овочі	2000	115,4	124,0	138,0	142,1	130,0
	2004	175,1	136,0	162,0	155,8	157,2
	2008	171,2	129,0	193,0	179,0	171,2
	2010	169,0	126,0	181,0	182,0	169,0

* Розраховано на основі даних головних управлінь статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях.

Низька ефективність вирощування сільськогосподарських культур зумовлена незадовільною роботою з підтримання родючості земель, недостатнім рівнем матеріально-технічного забезпечення, підвищенням цін на паливно-мастильні матеріали, мінеральні добрива, техніку та запасних частин до неї тощо.

Найвища урожайність цукрових буряків в 2010 році зафіксована у Львівській області – 380,0 ц/га проти 176 ц/га у 2000 р.; найвища врожайність картоплі досягнута у Чернівецькій області (149,0 ц/га); а найвищою врожайністю овочів відзначилася Закарпатська область (187,0 ц/га).

Крім зниження урожайності в Карпатському регіоні спостерігається також тенденція до незначного скорочення посівних площ сільськогосподарських культур. Загалом, структура посівних площ цього регіону дещо відрізняється від загальної по країні: менше висівається зернових та технічних культур, проте більше кормових та картоплі і овочево-баштанних культур, що зумовлено ландшафтними особливостями регіону і сприятливими умовами для розвитку тваринництва (додаток Б).

Водночас, спільними для сільських територій України і Карпатського регіону є тенденції до скорочення площ посівів кормових культур, що супроводжується розширенням площ посівів технічних культур та картоплі і овочево-баштанних культур. Основними зерновими культурами Карпатського регіону є пшениця і кукурудза на зерно, проте меншою, ніж в цілому по Україні, є питома вага ячменю.

Частка технічних культур у структурі посівів Карпатського регіону є незначною. Якщо в Україні у структурі посівних площ, виділених під технічні культури, понад 60% займає соняшник на зерно, то, наприклад, в Івано-Франківській та Львівській областях понад 70% відповідної площі відводиться ріпаку. В Закарпатській області на ріпак припадає третина всієї площі, зайнятої під технічні культури, а решта – на соняшник, площа посівів якого розширюється. Проте, як відомо, вирощування соняшника сильно виснажує ґрунт і в сівозміні він може повертатися на попереднє місце не раніше як через 7 років⁸¹. Неефективне ж використання ґрунтів і недотримання вимог сівозмін призводять до зниження його врожайності: якщо раніше врожайність становила близько 30 ц з га, то вже у 2010 р. лише 14 з га

⁸¹ Згідно постанови Кабінету Міністрів України від 11.02.2010 р. № 164 «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах».

(у Закарпатській області вона склала в середньому 11,1 ц з га). Інформація щодо площ посівів соняшнику подається заздалегідь неточною, оскільки для господарств існує норма його посадки – не більше 15% від загальної посівної площі. Паралельно з соняшником активно збільшується площа посівів іншої виснажливої для ґрунту культури – уже згадуваного нами ріпаку (у 2010 р. вона становила близько 12% від загальної посівної площі сільськогосподарських культур Карпатського регіону). Таке неконтрольоване і безвідповідальне землекористування призводить до знищення якості ґрунтів, які є нашим національним багатством.

У структурі овоче-баштанних культур Карпатського регіону та України переважає картопля. У Закарпатській та Чернівецькій областях в силу сприятливих кліматичних умов дещо більшу частку займають також овочі.

Відтак, структура виробництва продукції рослинництва Карпатського регіону протягом останнього десятиріччя зазнала певних змін. Якщо у 2000 р. виробництво зерна становило 1227,0 тис. т, цукрових буряків – 925,0 тис. т, картоплі – 3251,0 тис. т, овочів – 672,0 тис. т, то у 2010 р. спостерігається спад виробництва цукрових буряків та картоплі, проте зросло виробництво зернових та овочів (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Динаміка виробництва основних видів продукції рослинництва в усіх категоріях господарств Карпатського регіону, тис. т

Види продукції	Роки										2010 р. до, %	
	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2000	2009	
Зернові	1227	1437	1818	1685	1540	1627	2032	2001	1713	139,6	85,6	
Цукрові буряки (фабричні)	925	725	860	769	935	730	747	369	713	77,1	193,2	
Картопля	3251	3199	3324	3016	3225	3397	2959	3443	3022	93,0	87,8	
Овочі	672	821	827	909	942	986	959	984	999	148,7	101,5	

* Розраховано на основі даних головних управлінь статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях.

Незадовільним залишається і сучасний стан розвитку тваринництва Карпатського регіону. Так, загальна кількість поголів'я великої рогатої худоби у всіх категоріях господарств на кінець 2010 р. становила 698 тис.

голів, в т.ч. корів – 455 тис. голів, свиней – 1007 тис. гол., овець і кіз – 230 тис. гол. (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Наявність поголів'я худоби Карпатського регіону у 2010 р., на кінець року, тис. гол.

Області	Велика рогата худоба:		Свині	Вівці та кози
	всього	в т.ч. корови		
Закарпатська	143	102	286	135
Івано-Франківська	186	121	243	25
Львівська	252	162	296	23
Чернівецька	117	70	182	47
Карпатський регіон	698	455	1007	230

* Розраховано на основі даних головних управлінь статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях.

За період з 1995 до 2010 р. поголів'я великої рогатої худоби у Карпатському регіоні зменшилось в 2,5 рази (з 1770 до 698 тисяч голів). Відсутність дієвої державної політики призвела до низької ефективності ведення тваринництва, зменшення посівних площ кормових культур і, відповідно, зниження кількості та якості кормів.

Негативні тенденції у розвитку сільського господарства регіону та скорочення поголів'я великої рогатої худоби призвели до погіршення результатів функціонування тваринницької галузі: скоротилися обсяг виробництва основних продуктів харчування. У 2010 р. в регіоні було вироблено 268 тис. т м'яса, 1822 тис. т молока та 2033 млн. шт. яєць (табл. 2.6). Серед головних чинників, які вплинули на спад виробництва молока, стали скорочення поголів'я корів та зменшення їх продуктивності.

В Карпатському регіоні основними виробниками яєць в сільському секторі є птахофабрики з клітковим утриманням птиці, в яких протягом року продуктивність курей-несучок майже не змінюється, а головним чином залежить від забезпеченості кормами та зооветеринарного обслуговування.

Сільськогосподарські підприємства та підсобні господарства населення Карпатського регіону здійснюють реалізацію значної частини своєї продукції на ринках, що дає їм можливість бути менш залежними від заготівельних організацій та вивчати попит на конкретний вид продукції. Вивчивши кон'юнктуру ринку, господарства

можуть краще орієнтуватись в умовах збуту своєї продукції, розраховувати на більш вигідну ціну її продажу.

Таблиця 2.6

Виробництво основних продуктів галузі тваринництва в усіх категоріях господарств
Карпатського регіону у 2010 р.

Області	М'ясо (у забійній вазі)		Молоко		Яйця (всіх видів)	
	всього, тис. т	до загальної кількості, %	всього, тис. т	до загальної кількості, %	всього, млн. шт.	до загальної кількості, %
Закарпатська	50	18,7	392	21,5	317	15,6
Івано-Франківська	64	23,9	466	25,6	731	36,0
Львівська	115	42,9	656	36,0	577	28,4
Чернівецька	39	14,6	308	16,9	408	20,1
Карпатський регіон	268	100,0	1822	100,0	2033	100,0

* Розраховано на основі даних головних управлінь статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях.

Водночас, слід звернути увагу на низькі темпи розвитку сільськогосподарського виробництва та зниження рівня його рентабельності, що спостерігається в усіх сільськогосподарських підприємствах Карпатського регіону (табл. 2.7).

Так, станом на кінець 2010 р. виробництво продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах було збитковим у Закарпатській та Чернівецькій областях. Що стосується тваринництва, то збитковим воно є у всіх областях Карпатського регіону за винятком Івано-Франківської області.

Становленню ринкової економіки на селі сприяє розвиток нових форм господарювання. Для села зараз головним є подолати відчуження селянина від землі та інших засобів виробництва. Розвиток нових форм господарювання у Карпатському регіоні пов'язаний з приватною власністю на землю та засоби виробництва. На території сільських поселень функціонують нові агроформування: агрофірми, сільськогосподарські кооперативи, фермерські господарства, акціонерні товариства, асоціації кооперативів та фермерських господарств. Великого значення на селі набуває розвиток особистих підсобних

господарств та малих підприємств, що лежать в основі малого сільського бізнесу.

Таблиця 2.7

Рівень рентабельності продукції сільського господарства у сільськогосподарських підприємствах Карпатського регіону, %

Області	Роки											
	2007			2008			2009			2010		
	усього	в тому числі		усього	в тому числі		усього	в тому числі		усього	в тому числі	
		рослинництва	тваринництва		рослинництва	тваринництва		рослинництва	тваринництва		рослинництва	тваринництва
Закарпатська	1,2	16,2	-19,9	-4,5	0,2	-9,4	-11,1	4,5	-24,1	-13,3	-11,3	-15,7
Івано-Франківська	5,6	11,1	4,3	11,8	1,7	16,1	13,7	5,5	18,5	29,3	16,4	34,9
Львівська	34,0	67,7	-14,1	24,0	40,2	-8,4	22,4	37,1	-7,6	27,6	39,6	0,7
Чернівецька	5,8	29,0	-4,4	18,5	23,1	15,7	-1,1	-0,5	-2,9	-1,2	-0,3	-1,9

* Розраховано на основі даних головних управлінь статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях.

На сучасному етапі аграрне виробництво України переживає глибоку кризу, якій притаманні спад обсягів виробництва, різке подорожчання сільськогосподарської продукції та низька її якість, деградація земель, незадовільне економічне та фінансове становище переважної частини агропідприємств. Причиною цієї кризи є диспропорції між цінами на продукцію сільського господарства та промисловості, порушення та розрив зв'язків між окремими ланками народногосподарського комплексу, соціальна напруга. Все це знаходить своє відображення і в особливостях економічного розвитку сільських територій Карпатського регіону, які порівняно з іншими регіонами нашої держави відзначаються малоземеллям та складнішими умовами селянської праці.

Водночас, у Карпатському регіоні значні сподівання покладаються на розвиток фермерських господарств, які тут спеціалізуються в основному на виробництві зернових та цукрових буряків, а також вирощуванні свиней. І хоча поки що на території

регіону переважають дрібні фермерські господарства, їх розвиток сприяє відродженню малих сіл, зокрема хуторів, а також дозволяє сподіватися на розв'язання проблем зайнятості сільського населення в подальшому. Крім того, фермери можуть організовувати кооперативи з виробництва, зберігання, переробки чи реалізації сільськогосподарської продукції тощо.

Значна частина фермерських господарств Карпатського регіону працює у гірській місцевості, тому їхні розміри є зазвичай не надто великими, а ефективність, у переважній більшості випадків, – низькою. Більше того, спостерігається зменшення кількості фермерських господарств і, відповідно, скорочення площ земель, які ними обробляються (рис. 2.7). Це пояснюється значними ризиками, з якими пов'язане ведення фермерського сільського господарства. Адже з року в рік державна підтримка сільського господарства здійснюється без серйозної прив'язки до прийнятих програм та стратегій, орієнтуючись переважно на короткотермінові інтереси політичних еліт та регіональних лобістів.

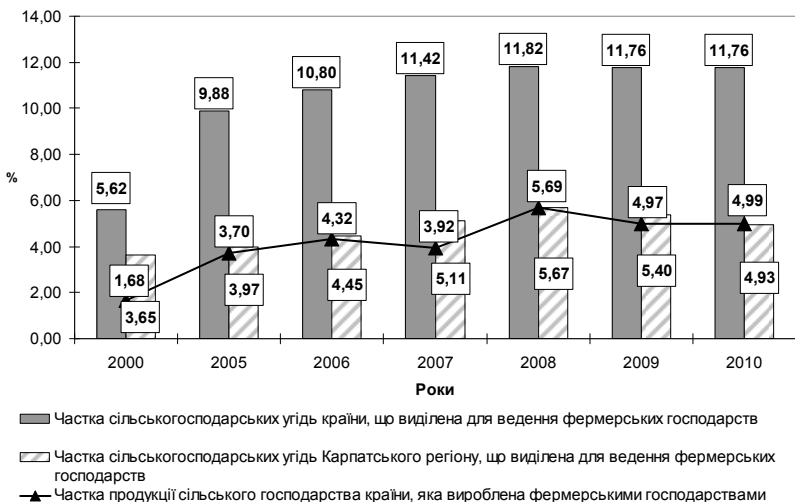

Рис. 2.7. Роль фермерських господарств у сільському господарстві України та Карпатського регіону, % (Фермерські господарства Львівщини : [статистичний збірник] / Держкомстат України. Головне управління статистики у Львівській області ; за ред. С. О. Матковського – Львів, 2011. – 113 с.)

Найвищі обсяги виробництва сільськогосподарської продукції у фермерських господарствах спостерігаються у Львівській області.

З метою активізації фермерської діяльності на сільських територіях Карпатського регіону доцільно встановити пільгове оподаткування для господарств і кооперативів гірських районів та господарств, які функціонують на території хуторів, що матиме велике значення не лише для економічного, але і для соціально-економічного розвитку регіону.

Попри те, що особисті господарства населення є основою ведення сільського господарства у Карпатському регіоні, а з розвитком фермерства пов'язується його майбутнє, не менш важливим для розвитку сільськогосподарського виробництва є функціонування підприємств інших форм власності. Насамперед це стосується селянських спілок пайовиків, акціонерних, орендних і приватно-орендних підприємств, кооперативів тощо.

Зокрема, подальше поглиблення аграрної реформи в областях цього регіону неможливе без розвитку кооперативних відносин, які повинні розвиватись в наступних напрямках:

- формування на селі кооперативів з виробництва та переробки сільськогосподарської продукції;
- розвиток міжгосподарської кооперації з питань заготівлі, зберігання, переробки та реалізації продукції;
- розвиток агросервісного обслуговування сільськогосподарських підприємств
- розвиток споживчої кооперації.

Для розвитку інфраструктури Карпатського села важливим є функціонування підприємств сфери малого бізнесу з переробки сільськогосподарської продукції. При цьому необхідно розширяти мережу переробних підприємств саме в сільській місцевості, де безпосередньо виробляють сільськогосподарську продукцію.

Вирішення цього завдання є неможливим без дієвої інвестиційної агрополітики. Адже в останні роки спостерігається скорочення бюджетних асигнувань як основного джерела фінансування інвестицій, що супроводжується зменшенням частини прибутку на розширення відтворення у виробництві агроформувань. Тому сьогодні особливого значення набуває залучення іноземних інвестицій в сільськогосподарське виробництво Карпатського регіону, які поряд з фінансовими ресурсами спроможні принести нові агротехнології,

методи ведення агробізнесу, європейські стандарти якості сільгосппродукції, нові ринки збуту в країнах ЄС.

Ситуація із залученням інвестицій у сільське господарство Карпатського регіону сьогодні є доволі складною, значно поступається іншим галузям економіки (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Інвестиції в основний капітал Карпатського регіону

Області	Всього інвестицій в основний капітал, млн. грн.					
	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Закарпатська	1115	2019	2642,0	3303,0	1915,0	2170
Івано-Франківська	1683	2620	4006	5950	3447	4262
Львівська	4682	5875	8287	10799	6708	8061
Чернівецька	755	1451	2332	3733	2602	1817
Карпатський регіон	8235	11965	17267	23785	14672	16310

* Розраховано на основі даних головних управлінь статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях.

Реальний обсяг інвестицій у сільське господарство Карпатського регіону у 2010 р. становив 4,5% від загальної суми інвестицій в основний капітал. При цьому проблемною є галузева структура інвестицій – домінує рослинництво. Це ще раз пояснює, чому галузі тваринництва залишаються збитковими.

Без державної підтримки сільськогосподарські підприємства не здатні забезпечувати навіть просте відтворення. Говорити сьогодні про реальну допомогу сільгоспвиробникові в умовах ризикового виробництва з боку держави недоцільно. Ідея будь-яких державних дотацій на селі дискредитована розмірами та роками їх хронічних невиплат, тобто на сьогоднішній день склалися незадовільні умови для розвитку сільськогосподарського виробництва.

Пріоритетними напрямками залучення іноземних інвестицій у сільськогосподарське виробництво слід вважати: надання кредитів для формування фонду нагромадження; надання кредитів для придбання нового устаткування, нових технологічних ліній (безпосередньо для підприємств з переробки сільськогосподарської продукції) та придбання основних фондів.

Водночас, на перешкоді активізації іноземних інвесторів на аграрному ринку Карпатського регіону стоїть низька

платоспроможність сільськогосподарських товаровиробників. Адже ефективність співробітництва з іноземними інвесторами залежить від прибутковості сфери інвестування. Тому сьогодні закордонним підприємцям вигідно вкладати фінансові ресурси, насамперед, у галузь переробки сільськогосподарської продукції і лише потім налагоджувати прямі інтеграційні зв'язки із сільськогосподарськими підприємствами.

Інвестиційна діяльність у сільській місцевості значною мірою залежить від системи оподаткування в державі, що також гальмує залучення іноземних інвесторів у сільське господарство Карпатського регіону. Адже рівень забезпеченості земельними та людськими ресурсами тут значно нижчий, а система податкових стимулів фактично така ж, як і в інших регіонах, у тому числі багатих на чорноземі центральних, південних і східних областях України. Тому без запровадження гнучкого механізму оподаткування суб'єктів інвестиційної діяльності на сільських територіях Карпатського регіону, ґрунтованого на диференціації відсоткових ставок для інвесторів, насамперед тих, які освоюють нові види виробництва та впроваджують сучасні інноваційні технології у гірській та передгірській місцевості, ведуть підготовку та перекваліфікацію кадрів у малих і віддалених сільських населених пунктах, вирішити цю проблему навряд чи вдасться.

Поліпшення інвестиційного клімату повинне також забезпечувати активізацію інвестування в суміжні з аграрним сектором сфери економічної діяльності на сільських територіях Карпатського регіону. Адже нинішня монофункціональність карпатського села, сформована упродовж попередніх років, не сприяє його активному розвитку, а є, передусім, засобом забезпечення сільського населення мінімальними доходами та найбільш необхідними продуктами харчування. Саме відсутність альтернативних видів діяльності на селі, а також загальний низький рівень доходів мешканців сільських територій спонукає їх до стереотипного ведення сільського господарства, незалежно від його економічної ефективності та трудомісткості.

Слід однак відмітити, що сьогодні можливості пошуку альтернатив сільському господарству на сільських територіях Карпатського регіону є незначними. Це зумовлюється порівняно низькою щільністю розселення мешканців карпатських сіл, відсутністю дієвої системи підтримки їх підприємницьких ініціатив та джерел інвестиційного забезпечення неаграрних видів економічної діяльності в сільській місцевості, незадовільним рівнем розвитку виробничої та соціальної

інфраструктури сільських територій, браком належних можливостей для професійної підготовки та перекваліфікації місцевих кадрів, нестачею якісної інформації про можливості та перспективи ведення альтернативних видів господарської діяльності на селі тощо.

Внаслідок цього лівова частка сільського населення Карпатського регіону була й залишається зайнятою у сільському господарстві, незважаючи на його низьку дохідність і високу трудомісткість. При цьому, значна кількість як економічно активного, так і неактивного населення здійснює діяльність у сфері сільського господарства на присадибних ділянках, з метою забезпечення власних споживчих потреб. Така ситуація є далекою від оптимальності не лише з погляду рівня доходів сільського населення, але й у контексті формування повноцінного ринку агропромислової продукції, який повинен функціонувати на конкурентних засадах та бути орієнтованим на виробництво високоякісної продукції й ефективне використання наявних природних і людських ресурсів.

Основними альтернативами сільському господарству у Карпатському регіоні є сфера послуг, зокрема будівництво, торгівля, соціальне та побутове обслуговування населення, а також надання послуг, орієнтованих на широке коло споживачів, зокрема, туризму, ІТ-індустрії тощо. Проте, внаслідок багатьох перешкод на шляху їх активного розвитку, перелічені види економічної діяльності поки що не мають можливості забезпечувати значну кількість сільського населення доходами, достатніми для прожиття, а тому як правило виступають лише додатковими видами заробітку, суміщеного з веденням сільського господарства.

Варто відзначити, що всі області Карпатського регіону характеризуються наявністю достатнього туристичного потенціалу для забезпечення його ефективного функціонування на сільських територіях, причому в різних його виявах: спортивного, лижного, велосипедного, спелеологічного, зеленого тощо. Зростання обсягів наданих туристичних послуг протягом останніх років свідчить про поступову еволюцію туристичних можливостей регіону, а збільшення кількості іноземних туристів – про покращення міжнародного інформаційного забезпечення туристичної діяльності.

Процес формування багатофункціональності сільських територій Карпатського регіону знаходиться все ще на початковій стадії і потребує державної підтримки, модернізації інфраструктури, розвитку системи дорадництва (як у сфері сільськогосподарського виробництва,

так і несільськогосподарських видів діяльності) та інформаційного забезпечення підприємництва. Активізації потребує і навчально-освітня робота із сільським населенням, від ініціативності і креативності якого залежить успішність розвитку неаграрних видів діяльності на сільських територіях регіону та економічний добробут його мешканців.

2.2. Соціально-демографічна характеристика та особливості соціальної інфраструктури сільських територій регіону

Кількість постійного населення сільських територій України, у тому числі Карпатського регіону, протягом останніх 20 років поступово зменшується. Найбільшим, серед областей регіону, це зменшення є у Івано-Франківській області (табл. 2.9) (Додаток Е). При цьому відсоток сільського населення у загальній кількості постійного населення регіону залишається майже незмінним (Додаток Є). Слід відзначити, що зменшення кількості сільського населення Карпатського регіону є пропорційним до зменшення загальної чисельності його населення.

Таблиця 2.9

Кількість населення на сільських територіях Карпатського регіону
у 1991-2010 рр., тис. осіб

Області	Роки								
	1991	1996	2001	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Закарпатська	784,2	785,7	790,6	786	783,7	782,4	781,2	781,5	782,22
Івано-Франківська	826,1	827,2	819,7	804,1	798,9	793,7	789,3	786,4	784,3
Львівська	1082,3	1078,9	1068,8	1038,2	1027,6	1019,6	1011,8	1005,7	1001,6
Чернівецька	545,4	553,5	551,3	538,4	534,3	534,3	531,4	528,8	527

* Розраховано на основі даних головних управлінь статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях.

Сальдо міграції сільського населення Карпатського регіону упродовж 1989-2009 років відзначається хвилюподібними змінами (у 1989-1991 рр. воно було від'ємним, з 1992 р. до 2001 р. – позитивним, а з 2002 р. знову від'ємним). При цьому воно коливається відповідно до зміни економічної ситуації в державі, корелюючи з тенденціями, притаманними міграції сільського населення в Україні, загалом (Додаток Ж).

З розподілу сільського населення за віком видно, що найбільшу частку в усіх областях Карпатського регіону становлять пенсіонери, особи вікової категорії понад 70 років. У відсотках від загальної кількості населення найбільше осіб вікової категорії «70 і старше» спостерігається у Львівській області – 12,9%, а найменше – у Закарпатській – 7,1%⁸², (Додатки 3, И). Це створює низку ризиків, пов'язаних з потенційною втратою частини наявних трудових ресурсів у найближчому майбутньому, оскільки люди старших вікових категорій відіграють вагомий роль в економічній діяльності мешканців сільських територій регіону за рахунок активної участі у сільськогосподарському виробництві домогосподарств, а ризик їх міграції до міста чи за кордон є мінімальним. Натомість, представники молодших вікових категорій значно більш підвладні міграційним процесам, у зв'язку із чим диспропорції між чисельністю представників найстаршої та молодих вікових груп у перспективі можуть стати гострішими.

Загальна кількість сільського населення в Україні за період 1989-2011 рр. зменшилася на 16,3%, а у областях Карпатського регіону: Львівській – на 10,7%, Івано-Франківській – на 5,3%, Чернівецькій – на 3,6%, а Закарпатській – зросла на 6,3% (додаток Е). Скорочення природного приросту сільського населення регіону відбувалося у період з 1989 – 1995 рр. і зупинилося у 2005 р., після чого позначилося невелике зростання, хоча приріст у цілому для регіону продовжував залишатись від'ємним (Додаток Ж).

Народжуваність у сільській місцевості Карпатського регіону доцільно аналізувати з погляду співвідношення рівня народжуваності та рівня заміщення поколінь, відтворення населення з використанням нетто-коефіцієнту (чистий коефіцієнт) відтворення населення – інтегрального показника, що враховує не лише народжуваність, але й смертність жінок до виходу їх з репродуктивного віку і показує число дівчаток, народжених в середньому однією жінкою, котрі доживають до середнього віку, в якому їх народила мати. Тенденція нетто-коефіцієнта відтворення сільського населення Карпатського регіону є позитивною,

⁸² Склад населення Львівської області за статтю та віком : [стат. збірник] – Львів : Головне управління статистики у Львівській області, 2009. – 97 с.; Статистичний щорічник Івано-Франківської області за 2009 рік / за ред. М. М. Колімбровського / Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2010. – 530 с.; Статистичний щорічник Чернівецької області за 2009 рік / за ред. А. В. Ротаря / Головне управління статистики у Чернівецькій області, 2010. – 527 с.

що дає підстави очікувати на перспективу відновлення його демографічного потенціалу (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Нетто-коефіцієнт відтворення населення
сільських територій (на 1 жінку) у 2002-2010 рр.

Роки	Україна	Області			
		Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька
2002-2003	0,695	0,73	0,703	0,711	0,725
2003-2004	0,702	0,754	0,722	0,731	0,733
2004-2005	0,701	0,764	0,745	0,728	0,761
2005-2006	0,728	0,774	0,763	0,749	0,783
2006-2007	0,767	0,808	0,788	0,781	0,789
2007-2008	0,804	0,844	0,81	0,812	0,814
2008-2009	0,839	0,888	0,851	0,847	0,856
2009-2010	0,843	0,902	0,864	0,841	0,868

* Розраховано на основі даних Державної служби статистики України і головні управління статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях головних управлінь статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях.

За період з 1989 р. до 2010 р. на сільських територіях Карпатського регіону зросла жіноча смертність, яка є вищою від середнього показника для інших регіонів України. Так, загалом у державі, річна кількість померлих жінок зменшилася на 329 осіб, а в усіх областях Карпатського регіону – зросла (додаток К). Коефіцієнт жіночої смертності в Україні і в Карпатському регіоні продовжує збільшуватися, а коефіцієнт чоловічої смертності поступово зменшується, хоча, на сьогодні є вищим від аналогічного показника для жінок (додаток Л).

Демографічне навантаження на осіб працездатного віку для сільської місцевості усіх областей Карпатського регіону у період з 1989 р. до 2011 р. є стабільно меншим, ніж в середньому по Україні, і має тенденцію до зменшення (додаток М). У Закарпатській області навантаження особами у віці молодшому за працездатний перевищує навантаження особами у віці старшому за працездатний, а різниця між цими навантаженнями для сільських територій є найбільшою у державі. Для України така ситуація виглядає доволі нетиповою, оскільки

спостерігається лише у двох областях (Закарпатській і Рівненській). Однак, при цьому демографічне навантаження особами у віці молодшому за працездатний за вказаний період зменшилося в усіх областях Карпатського регіону майже на 150 осіб (що відповідає загальнодержавним тенденціям). Щодо осіб у віці старшому за працездатний, то зміна демографічного навантаження за період 1989-2011 рр. в Карпатському регіоні є меншою, ніж у середньому по Україні (для Закарпатської області це значення залишалося майже незмінним).

Однією із причин зниження показника природного приросту населення Карпатського регіону є масова трудова міграція, яка викликана відсутністю можливості працевлаштування в межах його областей.

Частка мешканців села у загальній кількості трудових мігрантів Карпатського регіону є більшою, ніж городян, з них жінки становлять 60-70%. При цьому відсутність жінок – матерів і майбутніх матерів є однією з головних причин зменшення коефіцієнту народжуваності і розпаду традиційної української родини, адже матері залишають своїх дітей, а дружини – чоловіків⁸³.

Рівень участі населення працездатного віку у трудових міграціях (питома вага трудових мігрантів у загальній чисельності відповідної вікової групи) коливається від майже нульових значень у деяких північних, центральних та південних районах регіону до понад 30% на Закарпатті. Загалом величина цього показника зменшується з півдня на північ, будучи найбільшою в гірських населених пунктах Чернівецької та Закарпатської областей (рис. 2.8)⁸⁴.

Найбільше на відтворення трудового потенціалу сільських територій, разом з чинниками економічного характеру, впливає соціальна інфраструктура. Для кожного регіону вона складається з власного набору елементів, який залежить від розмірів населених пунктів, їх кількості, чисельності осіб, котрі в них проживають, вікової структури населення тощо.

⁸³ Drygas M. Wpływ dopłat bezpośrednich w ramach Wspólnej Polityki Rolnej 2004-2006 i 2007-2013 na przekształcenia obszarów wiejskich w województwie pomorskim / Mirosław Drygas / Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk ; Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie / Warszawa, 2010. – 63 s.

⁸⁴ Зовнішня трудова міграція населення України / Державний комітет статистики України ; Український центр соціальних реформ. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – 120 с.

Соціальна інфраструктура має велике значення для формування не лише фізичних та інтелектуальних здібностей до праці, а й на підвищення рівня освіти, кваліфікації, культури, здоров'я, поліпшення умов праці і побуту, організації відпочинку, розвитку торгівлі і транспорту. Через медичне, культурно-побутове обслуговування, житлово-побутові умови, школу, торгівлю, громадське харчування, підготовку кадрів інфраструктура впливає на раціональне використання соціально-трудового потенціалу⁸⁵.

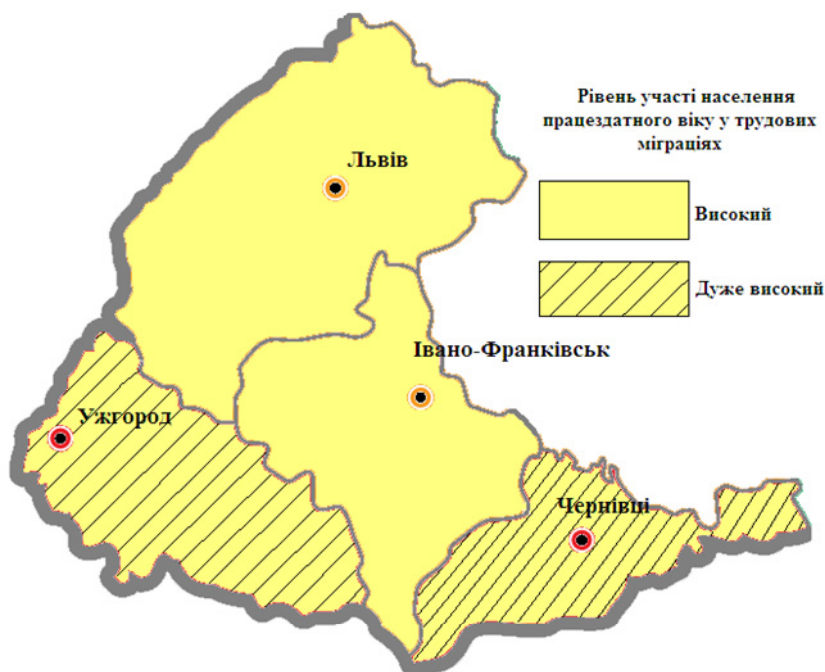

Рис. 2.8. Територіальна диференціація рівня участі населення Карпатського регіону працездатного віку у трудових міграціях

Соціальна інфраструктура села – це сукупність об'єктів, що забезпечують задоволення потреб сільського населення шляхом надання благ та опосередковано впливають на ефективність

⁸⁵ Соціально-трудовий потенціал: теорія і практика / [відповідальні редактори М. І. Долішній, С. М. Злупко]. – Ч. 1. – К. : Наукова Думка, 1994. – 264 с.

виробництва через основну продуктивну силу – людей на визначеній території⁸⁶.

Відповідно до ч. 1 ст. 6 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села і та агропромислового комплексу в народному господарстві», будівництво в сільській місцевості об'єктів освіти, охорони здоров'я, культури і спорту, водопроводів, каналізаційних систем та споруд, мережі газо- і електропостачання, шляхів, об'єктів служби побуту, благоустрій територій, а у трудонедостатніх селах, крім цього, спорудження житла здійснюється за рахунок державного і місцевого бюджетів. До 2000 р. планувалося виконати державні програми газифікації, водопостачання, електрифікації, будівництва шляхів, благоустрою сіл, а також відродження трудонедостатніх, занепадаючих сільських населених пунктів. У випадках, коли спорудження зазначених об'єктів здійснюється за власні кошти суб'єктів господарювання, то понесені ними витрати відшкодовуються з Державного бюджету України і місцевих бюджетів⁸⁷.

Затверджені Постановою Кабінету Міністрів України у 1994 р. Правила побутового обслуговування населення передбачають рівні можливості до задоволення необхідних потреб для мешканців усіх територіальних одиниць України⁸⁸.

Усі громадяни України, не залежно від місця проживання, мають також право отримати в усіх лікувально-профілактичних закладах системи охорони здоров'я гарантований рівень медичної допомоги, який визначений постановою Кабінету міністрів України «Про затвердження програми надання громадянам гарантованої державної безоплатної медичної допомоги» від 11.07.2002 р. № 955⁸⁹.

⁸⁶ Збарський В. К. Соціальна інфраструктура села як фактор відтворення робочої сили / В. К. Збарський. // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 154. – Ч 1. – С. 152-160.

⁸⁷ Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» № 400-ХІІ від 17 жовтня 1990 р. : [Електронний ресурс]. / Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=400-12>.

⁸⁸ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил побутового обслуговування населення» № 313 від 16 травня 1994 р. . -Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=313-94-%EF&p=1314607786864503.

⁸⁹ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження програми надання громадянам гарантованої державної безоплатної медичної допомоги» : № 955 від 11.07.02 / Офіційний вісник України. – 2002. – № 28.

Однак на сьогодні медичне обслуговування не лише у сільській місцевості, де соціальна ситуація є достатньо складною, але й у містах, не дає можливості кожному громадянину реалізувати своє, гарантоване статтею 49 Конституції України⁹⁰, право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Згідно цієї ж статті, держава зобов'язана створювати умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена.

Динаміку індексу стану охорони здоров'я у Карпатському регіоні наведено на рис. 2.9.

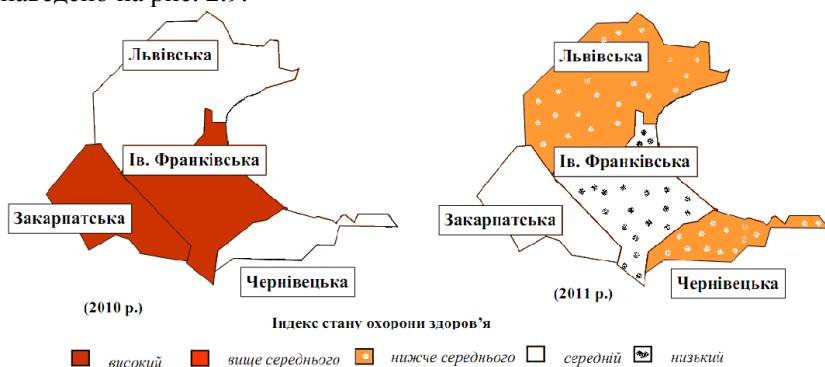

Рис. 2.9. Індекс стану охорони здоров'я у Карпатському регіоні у 2010-2011 рр. (За даними: Регіональний людський розвиток : [стат. бюлетень] / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 45 с.)

За інтегральним індексом стану та охорони здоров'я у 2011 р. Івано-Франківська область (0,401) посіла останнє місце серед усіх регіонів України (середнє значення – 0,532). Індекс стану охорони здоров'я у решті областей Карпатського регіону також є нижчим від середнього по державі, відзначаючись тенденцією до спаду.

Мережа медичних закладів, розташованих у сільській місцевості складається з фельдшерсько-акушерських пунктів (далі – ФАП), амбулаторій та дільничних лікарень (табл. 2.11). Найбільша частка медичних закладів розташованих у сільській місцевості Карпатського регіону припадає на Львівську область.

⁹⁰ Конституція України // Офіційний вісник України. – 2010. – № 72/1. Спеціальний випуск. – С. 15.

Загалом в регіоні одна дільнична лікарня припадає на 100 населених пунктів, 1 амбулаторія – на 5,3 населених пункти, 1 фельдшерсько-акушерський пункт – на 1,6 населених пункти.

Слід зауважити, що за період 2006-2011 рр. покращилося охоплення медичними закладами сільських населених пунктів регіону, адже у 2006 р. на 6 сіл була 1 амбулаторія, 2 ФАПі припадали на 3 сільські населені пункти⁹¹.

Таблиця 2.11

Медичні заклади у сільській місцевості Карпатського регіону у 2011 р.*

Області	Назва закладу					
	Фельдшерсько-акушерський пункт		Амбулаторія		Дільнична лікарня	
	оди-ниць	одиниць на 1000 осіб	оди-ниць	одиниць на 1000 осіб	оди-ниць	одиниць на 1000 осіб
Закарпатська	278	0,35	244	0,31	13	0,02
Івано-Франківська	540	0,69	132	0,17	3	0,004
Львівська	1111	1,12	169	0,17	6	0,1
Чернівецька	219	0,42	138	0,26	14	0,03
Україна**	12484	0,87	2956	0,2	301	0,02

* За даних: матеріали обласних управлінь охорони здоров'я.

** За даними: Заклади охорони здоров'я та захворюваність населення України у 2011 р. : [стат. бюлетень] / Державна служба статистики України. — К. : Державна служба статистики України, 2012. – 89 с.

Статистичні показники чисельності медичних закладів у сільській місцевості Карпатського регіону мають негативну динаміку – їх кількість порівняно із 1990 р. істотно зменшилася в усіх областях окрім Чернівецької, де, за збереження кількості лікарняних закладів, кількість лікарняних ліжок зменшилась майже утричі (табл. 2.12), на думку експертів, 65% смертей в сільській місцевості можна було уникнути завдяки своєчасному та кваліфікованому медичному обслуговуванню⁹².

⁹¹ Мацола М. Вплив соціальної інфраструктури на людський розвиток у сільській місцевості областей Карпатського регіону / М. Мацола, С. Мацола. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vpu/Ekon/2009_7/46.pdf.

⁹² Медичне обслуговування на селі переживає процес реформування . -Режим доступу : <http://www.mobus.com/154804.html>.

На сьогодні медичне обслуговування селян має специфічний характер, що обумовлюється особливостями форм і методів організації медичної допомоги, яка складається з трьох етапів. Перший етап допомоги здійснюється у фельдшерсько-акушерських пунктах, якщо медична допомога не може бути здійснена на цьому рівні, другим етапом є районна лікарня, котра має у своєму складі спеціалізовані лікувально-профілактичні установи. Головним лікувально-профілактичним закладом регіону є обласна лікарня, багатoproфільна установа, яка забезпечує кваліфіковану консультаційну та стаціонарну допомогу. Об'єднані зусилля лікувальних установ усіх вказаних рівнів дозволяють забезпечити належний рівень медичного обслуговування сільського населення Карпатського регіону.

Таблиця 2.12

Кількість закладів охорони здоров'я у селах Карпатського регіону за роками

Області	Роки							
	1990		2000		2005		2010	
	од.	тис. ліжок	од.	тис. ліжок	од.	тис. ліжок	од.	тис. ліжок
Закарпатська	28	1,1	28	0,9	21	0,5	21	0,5
Івано-Франківська	14	0,5	5	0,1	4	0,1	4	0,1
Львівська	35	1,3	31	1,6	19	0,5	13	0,3
Чернівецька	30	1,3	30	0,4	29	0,5	29	0,5

* За даними: Розвиток сільських територій України (1990-2010 роки): [монографія] / [М. К. Орлатий, І. Ф. Гнибіденко, І. М. Демчак та ін.] ; за ред. М. К. Орлатого. – К. : НДІ «Укragропромпродуктивність», 2012. – 752 с..

Нині у сільських медичних закладах спостерігається нестача належно обладнаних приміщень, відсутність достатньої кількості медикаментів і транспортних засобів, а також дефіцит кваліфікованих медичних кадрів, від яких у першу чергу залежить якість медичної допомоги.

Ситуація ускладнюється і тим, що випускники вітчизняних медичних і фармакологічних вищих навчальних закладів украї неохоче погоджуються працювати у сільській місцевості, про що свідчить їхня реакція на можливість власного скерування на роботу в село. Головними вимогами з їхнього боку, як правило, виступають:

гарантування відповідного матеріально-технічного забезпечення медичних установ у селі, збільшення зарплати сільським лікарям, забезпечення житлом⁹³. У багатьох сільських амбулаторіях працюють люди пенсійного віку, часто це особи, які провели тут більшу частину свого життя, і залишаються на роботі лише тому, що в іншому разі селяни взагалі не матимуть до кого звертатись за медичною допомогою на місці.

З метою покращення медичного забезпечення села окремі медичні вузи у 2012 р. запропонували, у рамках проведення медичної реформи, підготовку сімейних лікарів за попереднім замовленням органів місцевого самоврядування. Тобто районні ради оплачують навчання і забезпечують умови праці особам, котрі виявили бажання повернутись на роботу у село. Однак, після завершення вступної кампанії, оплата за навчання практично не надійшла⁹⁴.

Водночас, держава упродовж тривалого періоду часу виявляється не спроможною розробити дієвих механізмів вирішення цієї проблеми. Саме тому сьогодні селяни, формально маючи право на отримання медичної допомоги такого ж рівня, як і мешканці міст, насправді не можуть розраховувати на це. Особливо гострою така ситуація виявляється у віддалених гірських селах.

Вирішення соціально-демографічних проблем сільських територій Карпатського регіону пов'язане також з розвитком соціальної інфраструктури сільських населених пунктів, зокрема, закладів побутового обслуговування населення, занепад яких спостерігався протягом усього періоду державної незалежності України, досягнувши свого піку в 1998 р., тоді кожне друге підприємство побутового обслуговування в державі було збитковим. У сільській же місцевості, де доходи були меншими, ніж у місті, і попит на зазначені послуги відповідно також, збитковими виявилися майже усі підприємства цієї сфери. При цьому найбільш збитковими стали послуги лазень та душевих, виготовлення меблів та функціонування транспорту. Вказані проблеми виникли внаслідок непередуманої політики реорганізації галузі, її прискороного і навіть поспішного переведу на ринкові відносини. У результаті порушилася схема управління підприємствами побутового обслуговування. Безконтрольність їх діяльності викликала

⁹³ Студенти-медики не хочуть села . -Режим доступу: <http://fri.net.ua/node/766> (27.10. 2012).

⁹⁴ Тільки 26 районів готові оплатити навчання майбутніх сімейних лікарів . -Режим доступу : <http://vinnica.unian.net/ukr/detail/5108>.

зміни профілю роботи, спричинила перехід до фінансування, насамперед, за рахунок отримання орендної плати від сторонніх організацій, розташованих у їх приміщеннях. Часто кошти, отримані від приватизації підприємств побуту, скеровувалися не на їх розвиток⁹⁵.

Як наслідок, якщо в умовах планової економіки у кожному великому селі були заклади, котрі займалися побутовим обслуговуванням його мешканців, а мережа комплексних приймальних пунктів надавала багато видів побутових послуг, що звільняло селян від необхідності поїздки до районного чи обласного центру для вирішення нагальних побутових потреб, то в умовах непередбачених і надто форсованих ринкових змін значний потенціал сектору побутового обслуговування мешканців села було втрачено. Нині це стало однією з головних проблем для мешканців сільських територій Карпатського регіону, котру селяни через невеликі прибутки, недоліки транспортного сполучення, відносно велику кількість часу, яку потрібно виділити на вирішення побутових проблем, не можуть вирішувати достатньо ефективно.

Об'єкти побутового обслуговування здебільшого знаходяться у приватній власності, а тому розташовуються у тих місцях, де це економічно вигідно власникам. Така ситуація є складною для мешканців села, які потребують послуг в ремонті та обслуговування побутової техніки, послуг хімчистки одягу, фото-послуг та багатьох інших.

У статистичних збірниках відсутня інформація про кількість і характер об'єктів побутового обслуговування села. Вибіркове опитування мешканців сіл Карпатського регіону показало, що на сьогоднішній день побутове обслуговування в селах майже відсутнє, тобто лише в деяких селах можна скористатися послугами перукарні, ремонту взуття, пошиття та ремонту одягу.

Не менш складною залишається ситуація з культурним обслуговуванням сільського населення. Насамперед, це стосується роботи демонстраторів фільмів, бібліотек, закладів культури клубного типу, обладнаних відпочинкових зон, позашкільних закладів естетичного виховання і дозвілля дітей та юнацтва тощо. Крім того, культурне обслуговування населення сільських територій (культурно-дозвіллевий комплекс (КДК)) охоплює також спеціалізовані установи та

⁹⁵ Янукович В. Ф. Инфраструктура промышленного региона: теория, практика, перспективы / В. Ф. Янукович. – Донецк: ИЭПИ НАН Украины, Юго-Восток, 1999. – 168 с.

різноманітні громадські об'єднання, метою котрих є забезпечення культурного відпочинку сільського населення.

На культурне обслуговування сільського населення впливає багато чинників більшість з яких мають економічний характер, до них, наприклад, можна віднести розвиненість та функціонування транспортної інфраструктури, яка забезпечує доступ до об'єктів культури та культурно-дозвілєвого комплексу, розташованих поза межами пішохідної доступності.

За традиціями радянського часу, сільські будинки культури називають клубами, однак офіційною назвою для потреб статистики є «будинки культури клубного типу» (далі – клуб). На сьогодні до об'єктів культури сільських територій Карпатського регіону додалися будинки «Просвіти», «Народні доми» тощо, котрі виконують функції клубів.

У деяких селах регіону є також пам'ятки культури та історії, однак їхня кількість, незважаючи на вагоме значення у вихованні молоді, формуванні національної ідеї та національної свідомості, є невеликою. Так, із загальної кількості експонатів основного музейного фонду Львівської області – 1158,1 тис. одиниць, у сільській місцевості знаходиться лише 3,2 тис. одиниць⁹⁶.

Не можна залишити поза увагою і впливу на культурний розвиток сільських територій тих сакральних споруд, які є майже в усіх сільських населених пунктах регіону. Колись храм був для селян школою, лікарнею, деколи фортифікаційною спорудою, а сьогодні залишилися його основне призначення – духовне.

Вагомою є також роль бібліотеки на селі. Порівняно з містами, де налагоджено значно ширший до ступ до джерел інформації та об'єктів культури ніж у селах, бібліотечні заклади у сільських територіях виконують низку функцій, пов'язаних з інтелектуальним, освітнім та комунікаційним розвитком мешканців. В Карпатському регіоні сільська бібліотека традиційно виконувала роль культурного, освітнього та інформаційного центру відповідної сільської місцевості. Саме бібліотека є найдоступнішим джерелом залучення до цінностей національної та світової культури, науки й освіти. Однак сучасна сільська бібліотека втрачає в регіоні своє колишнє значення. Адже бібліотечні фонди поступово застарівають, нові надходження книжок, у силу фінансових

⁹⁶ Заклади культури, мистецтва, фізкультури та спорту у Львівській області : [статистичний збірник] / Головне управління статистики у Львівській області. – Львів : Головне управління статистики у Львівській області, 2009. – 53 с.

труднощів, виявляються недоступними, а тому їх кількість поступово зменшується (табл. 2.13).

Деякі сільські бібліотеки, для того, щоб їх не закривати, об'єднують зі школами. При цьому ситуація в Карпатському регіоні, порівняно з іншими областями України, відрізняється навіть у кращий бік. Наприклад, серед усіх областей України найбільше бібліотек фіксується на Львівщині (хоча їх книжковий фонд за наповнюваністю перебуває на середньому рівні).

Таблиця 2.13

Книжкові фонди сільських бібліотек Карпатського регіону
у 1990-2010 рр., тис. примірників

Роки	Україна	Області			
		Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька
2000	151406,5	4565	5672	7353	4210
2001	152421,1	4474	5625	7261	4202
2002	153269,3	4391	5562	7203	4165
2003	150407,4	4317	5529	7117	4093
2004	148420,3	4236	5472	7004	4012
2005	146418,4	4220	5405	6906	3975
2006	145222,2	4194	5411	6883	3938
2007	143072,1	4107	5370	6823	3880
2008	141856,7	3998	5320	6599	3776
2009	144276,4	3901	5277	6569	3712
2010	138202,5	3888	5271	6566	3701

* За даними: Державної служби статистики України і головні управління статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях .

Громадськими організаціями та ініціативними групами періодично проводяться акції з метою добровільних пожертв книжок для сільських бібліотек. Наприклад, у 2012 р. розпочата акція «100 книжок для сільської бібліотеки», котру ініціювали та курують письменники України. За три місяці тривання акції відправлено по 200-300 книжок у 16 сільських бібліотек України (Чернігівська, Полтавська, Черкаська, Вінницька, Харківська, Херсонська області). Ведеться збір книжок і на

Львівщині⁹⁷. Однак акції такого типу не здатні вирішити переважної частини проблем, з якими стикаються сільські бібліотеки Карпатського регіону, адже їх тут налічується 2554 одиниці (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

Кількість сільських бібліотек у Карпатському регіоні у 1990-2010 рр., одиниць

Роки	Україна	Області			
		Закарпатська	Львівська	Івано-Франківська	Чернівецька
2000	15690	517	1180	678	362
2001	15545	514	1177	677	360
2002	15490	504	1162	674	359
2003	15268	473	1159	654	357
2004	15130	447	1157	650	357
2005	15077	442	1154	648	356
2006	15046	441	1153	647	355
2007	14953	438	1153	646	352
2008	15079	432	1151	645	351
2009	15233	429	1147	645	348
2010	14870	427	1143	638	346

* За даними: Державної служби статистики України і головні управління статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях .

Поряд з бібліотеками важливе значення в культурному розвитку сільських територій відіграють заклади клубного типу. І хоча сьогодні більшість клубів у селах Карпатського регіону не виконують тих функцій, які на них покладалися раніше, зокрема, щодо проведення в селах регулярних культурно-масових заходів, організації поїздок сільських мешканців у міста до театрів та музеїв, запрошення в сільську місцевість театральних труп, лекторів, артистів, письменників для проведення творчих вечорів, читачьких конференцій, дитячих ранків тощо, в клубах продовжує працювати значна кількість фахівців зі спеціальною освітою. Вони можуть надавати необхідні консультації та допомагати обдарованим дітям і молоді обирати свій майбутній життєвий шлях.

⁹⁷ Тисяча книжок для сільської бібліотеки . -Режим доступу: <http://vlp.com.ua/node/8766>.

Забезпечення сільських населених пунктів Карпатського регіону будинками культури клубного типу в цілому є кращим ніж у середньому по Україні, а найбільшим охопленням клубами відзначається Чернівецька область (табл. 2.15).

Таблиця 2.15

Забезпечення сільських населених пунктів Карпатського регіону закладами культури клубного типу у 2000-2010 рр.*

Роки / показники	Україна	Області			
		Закарпат-ська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівець-ка
2000	17727	485	682	1271	360
2001	17554	479	678	1269	360
2002	17321	467	665	1267	361
2003	17146	462	661	1260	359
2004	16973	453	661	1258	356
2005	16836	445	661	1256	353
2006	16803	444	661	1256	355
2007	16690	439	660	1260	355
2008	16609	434	660	1268	354
2009	16529	429	660	1272	355
2010	16471	421	660	1274	356
Кількість сільських населених пунктів станом на 1.01.2011р.	28457	579	765	1850	398
Забезпечення населених пунктів клубами, %**	58	73	86	69	89

* За даними: Державної служби статистики України і головні управління статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях .

** Авторські розрахунки.

Слід також наголосити на тому, що в регіоні упродовж останніх років відновлюються традиції виїзних театральних вистав та концертів для мешканців сільських територій. Так, на тлі України, частка театральних вистав у сільській місцевості Карпатського регіону становить в середньому 36,5%, у той час, як в цілому по регіону вона складає 15,4% загальноукраїнського показника. Крім того,

відзначається зростання питомої ваги регіону в загальній кількості концертів для сільських мешканців, особливо в Закарпатській і Чернівецькій областях (табл. 2.16).

Тривалий час одним із найпопулярніших видів дозвілля на селі був перегляд кінофільмів. Проте нині у селах кінофільми демонструються дедалі рідше. Статистичні показники за період 1990-2009 рр. свідчать про зниження кількості демонстраторів фільмів у сільській місцевості в 4-6 разів, до того ж, значна їх частина фактично не працює. Наприклад, у селах Івано-Франківської області, станом на грудень 2009 р. числилося 256 демонстраторів кінофільмів, а за даними обласного управління культури працювало лише 16⁹⁸.

Таблиця 2.16

Кількість театральних вистав та концертів, проведених для жителів сільських територій України та Карпатського регіону у 2010-2011 рр.

Показники	Роки	Україна	Області			
			Закарпат-ська	Івано-Франків-ська	Львівська	Черні-вецька
Кількість театральних вистав, усього, од.	2010	33614	915	816	2466	722
	2011	34202	1102	1016	2667	739
Кількість театральних вистав у сільській місцевості, усього, од.	2010	1607	266	106	75	148
	2011	1519	222	166	21	137
Кількість осіб, які відвідали вистави, тис. осіб	2010	218	13,6	8	0,2	12,4
	2011	215,4	16,7	15,5	1,8	8,8
Кількість концертів, усього, од.	2010	17689	638	271	1180	792
	2011	17717	722	278	1219	909
Кількість концертів для сільських жителів, од.	2010	1851	238	57	94	55
	2011	1731	361	53	18	67

* За даними: Державної служби статистики України і головні управління статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях.

⁹⁸ Статистичний щорічник Івано-Франківської області за 2009 рік / за редакцією М. М. Коліμβровського / Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2010. – 530 с.

Згідно наказу Міністерства культури і мистецтв України від 09.02.2004 р. № 74 «Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру виробників, розповсюджувачів і демонстраторів фільмів»⁹⁹ п. 2.1.3, демонстратор фільмів – це приміщення, в якому здійснюється демонстрування фільмів, але окрім приміщення, потрібне й спеціальне обладнання.

Загалом в Україні частка демонстраторів кінофільмів розташованих у сільській місцевості становить 74% від їх загальної кількості. При цьому максимальне по країні співвідношення демонстраторів місто/село станом на кінець 2011 р. зафіксоване в Івано-Франківській області (90% у сільській місцевості), а мінімальне – у Львівській області (64%) (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

Демонстратори фільмів за регіонами на кінець 2011 р.

Області	Кількість демонстраторів фільмів			Кількість місць для глядачів у залах для демонстрування фільмів		
	всього	у тому числі		всього	у тому числі	
		у сільській місцевості, од.	частка у загальній кількості, %		у сільській місцевості, одиниць	частка у загальній кількості, %
Закарпатська	33	22	67	6356	3800	60
Івано-Франківська	258	232	90	50552	43547	86
Львівська	80	51	64	9816	2070	21
Чернівецька	127	109	86	36300	30826	85
Україна	2206	1626	74	581529	377747	65

* За даними: Заклади культури, мистецтва, фізкультури та спорту України у 2011 р. / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 92 с.

Більшість установок для демонстрування кінофільмів морально застаріли і зіпсовані (не підлягають ремонту), проте залишаються на балансі. Виходячи з прийнятих на урядовому рівні програм та

⁹⁹ Наказ Міністерства культури і мистецтв України «Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру виробників, розповсюджувачів і демонстраторів фільмів» № 74 від 9 лютого 2004 р. . -Режим доступу : <http://ua-info.biz/legal/bases/ua-amebiu.htm>.

концепцій розвитку села, місцеве керівництво їх не списує, щоб не погіршувати статистичних показників, а на придбання нового обладнання бракує коштів. Термін існування кіноплівки становить 5-10 років, її поновлення та закупівля є досить дорогими. Тому для більшості сільських територій Карпатського регіону вони є стають усе менш доступними.

Така ситуація є типовою для усіх регіонів України, за статистичними даними, у 2010 р. кількість демонстраторів кінофільмів в Україні нараховувала 2196 одиниць, однак за даними Міністерства культури України, фактично працювало лише 913, з них у сільській місцевості – 423¹⁰⁰.

Найкращим виходом для відновлення традицій показу кінофільмів є використання цифрових носіїв з використанням спеціалізованих пересувних кіноустановок.

Одним із варіантів вирішення проблеми демонстрації кінофільмів може стати об'єднання усіх ланок культурного обслуговування та освіти в сільській місцевості, тобто шкіл, бібліотек і клубів для організації та проведення зазначених заходів власними силами. Однак це можливо лише для сіл з достатнім рівнем інформаційного та комп'ютерного забезпечення.

Натомість сьогодні, в Карпатському регіоні рівень комп'ютеризації та технічного оснащення, зокрема шкіл, як і забезпечення їхньої наповнюваності, залишає бажати кращого. Проблемою, яка викликана зменшенням природного приросту населення є закриття та перепрофілювання дошкільних навчальних закладів у селах цього регіону. На сьогодні їх кількість почала відчутно збільшуватись, проте ще не відповідає реальним потребам територій. Показник охоплення дітей дошкільними навчальними закладами у сільській місцевості Карпатського регіону після 2000 р. почав збільшуватись, однак у Івано-Франківській та Львівській областях він є нижчим від середнього в Україні. Можна також побачити, що на сьогодні охоплення дітей дошкільними навчальними закладами регіону є набагато вищим, ніж це було у 1985 р. і 1990 р., у середньому по державі (станом на кінець 2011 р.) показник 1985 р. не досягнуто (табл. 2.18-2.19).

Така ситуація не лише негативно впливає на народжуваність (адже майбутні батьки не завжди мають родичів, котрі б могли доглядати дитину дошкільного віку), але й сприяє розвитку корупції, оскільки батьки змушені шукати «обхідні» способи відправити дитину у

¹⁰⁰ Регіони України 2011 : [статистичний збірник] / за ред. О. Г. Осауленка / У 2-х ч. Ч. 1 / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – 358 с.

дошкільний заклад, а також веде до зниження якості надання відповідних послуг.

Таблиця 2.18

Дошкільні навчальні заклади у сільській місцевості Карпатського регіону у 1990-2010 рр., одиниць

Області	Роки									
	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Закарпатська	432	424	358	359	366	371	379	379	387	406
Івано-Франківська	261	204	165	167	185	191	201	211	213	230
Львівська	260	260	191	188	198	218	243	259	288	360
Чернівецька	248	204	160	220	229	241	248	256	262	274
Україна	12600	10900	8900	8400	8700	8657	8750	8832	8926	9299

* За даними: Державна служба статистики України і головні управління статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях.

Таблиця 2.19

Охоплення дітей дошкільними навчальними закладами у сільській місцевості Карпатського регіону у 1990-2011 рр.,
(у відсотках до чисельності дітей відповідного віку)

Роки	Україна	Області			
		Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька
1985	40	32	12	12	29
1990	43	33	14	15	31
1995	28	22	8	8	16
2000	18	14	6	7	10
2005	27	27	12	10	30
2006	29	30	13	12	32
2007	31	31	15	13	35
2008	32	33	16	15	37
2009	31	33	16	15	38
2010	32	34	17	17	39
2011	36	45	19	21	43
2011 у % до 1985 р.	90	141	158	175	148

* За даними: Дошкільна освіта України у 2011 р. : [статистичний бюлетень] / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 86 с.

Складною є ситуація і з чисельністю сільських шкіл у селах Карпатського регіону, зменшення кількості яких, так само, як і зменшення кількості дошкільних навчальних закладів, обумовлене проблемами природного приросту населення. Охоплення освітою дітей шкільного віку у сільській місцевості Карпатського регіону наведене у таблиці 2.20.

Таблиця 2.20

Охоплення освітою дітей шкільного віку станом на 1 вересня 2010 р.
у сільській місцевості Карпатського регіону

Області	Кількість дітей від 6 до 18 років (усього), осіб	З них навчаються в навчальних закладах для здобуття повної загальної середньої освіти		В тому числі					
				у загальноосвітніх навчальних закладах усіх ступенів		у професійно технічних навчальних закладах		на основних відділеннях вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Закарпатська	107411	107010	99,6	98804	92	4430	4,1	3776	3,5
Івано-Франківська	102112	101593	99,5	87992	86,2	6204	6,1	7397	7,2
Львівська	125226	124623	99,5	107399	85,8	9586	7,6	7638	6,1
Чернівецька	65215	64874	99,5	59796	91,7	2196	3,4	2882	4,4
Україна	1646271	1631081	99,1	1456262	88,5	88728	5,4	86091	5,2

* За даними: Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2010/2011 навчального року / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – 103 с.

Проте наведена у таблиці 2.27 кількість учнів і дітей, далеко не свідчить про достатню наповнюваність шкіл. Наприклад, у Львівській області є сільські школи, де навчається до п'яти дітей. У 2009/2010 навчальному році таких шкіл було 80, окрім того, було 88 шкіл, де навчалось до 40 дітей¹⁰¹.

В той же час, серед усіх областей України Львівська область посідає перше місце за кількістю дітей у віці від 6 до 18 років.

Слід однак зауважити, що значна кількість учнів і студентів живуть на значній відстані від місць свого навчання, що створює

¹⁰¹ Держко І. Цього року Львівщина здала найбільше в Україні шкіл-новобудов / Ігор Держко // Високий замок. – 2009. – 1 вер. – №155 (4049). – С. 3.

додаткові труднощі, пов'язані з транспортним забезпеченням, скороченням часу на підготовку до занять, додатковим фізичним та психологічним навантаженням, а відтак негативно впливає і на якість навчального процесу. Насамперед, це стосується дітей, що живуть у сільській місцевості.

Кількість дітей, які проживають за межею пішохідної доступності до школи наведена у таблиці 2.21. Оптимальним вирішенням цієї проблеми є реалізація програми «Шкільний автобус», започаткованої у 2003 р. Згідно із нею, за період з 2003 р. до 2015 р. в Україні планується придбати 2541 автобус для перевезення школярів та працівників освіти¹⁰².

Таблиця 2.21

Кількість учнів загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості Карпатського регіону, які проживають за межею пішохідної доступності, у розрізі адміністративно-територіальних одиниць

Адміністративно-територіальна одиниця	Загальна кількість учнів, які проживають за межею пішохідної доступності (станом на початок 2010/11 навчального року), осіб	Кількість учнів, які потребують безпечного, регулярного і безоплатного перевезення (станом на початок 2010/11 навчального року), осіб
Закарпатська	12949	5383
Івано-Франківська	13767	6021
Львівська	21639	9166
Чернівецька	8985	2870
Карпатський регіон	57340	23440

* За даними: Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Шкільний автобус» № 31 від 16 січня 2003 р. / Офіційний вісник України, 2003. – № 3. – С. 97..

У 2012-2013 навчальному році у Закарпатській області дітей перевозитимуть 173 шкільні автобуси, з них: 73 – за рахунок коштів обласного бюджету, 27 – за рахунок районних бюджетів, 55 – державного, 18 – за кошти Світового банку за Програмою «Рівний доступ до якісної освіти». Ця кількість автобусів дасть можливість забезпечити підвіз 97%

¹⁰² Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Шкільний автобус» № 31 від 16 січня 2003 р. / Офіційний вісник України, 2003. – № 3. – С. 97.

учнів. Для того, щоб забезпечити стовідсоткове перевезення учнів та педагогів до закладів освіти потрібно ще 60 автобусів¹⁰³.

У 2012-2013 навчальному році перевезенням учнів шкільними автобусами у Львівській області буде охоплено 88% від потреби. Для завершення Державної програми необхідно ще 37 шкільних автобусів¹⁰⁴.

Найкраща ситуація серед областей Карпатського регіону спостерігається у Чернівецькій області, яка стала першою в Україні, де вдалося виконати план забезпечення шкільними автобусами і фактично завершити реалізацію програми «Шкільний автобус»¹⁰⁵.

Разом із тим, слід відмітити, що сьогодні у деяких селах Карпатського регіону через нестачу приміщень для дитячих дошкільних навчальних закладів та незаповнені школи в приміщеннях шкіл відкривають дитячі садки¹⁰⁶. Наскільки доцільним є таке поєднання, яке отримало назву навчально-виховного комплексу (н.в.к.) можна судити з того, що у великій міській школі утримання одного учня обходиться державі у три рази дешевше, ніж у сільській, де в класі, розрахованому на 20 учнів, навчається 8 дітей. Так у 2009/2010 навчальному році у Львівській області налічувалося 80 н.в.к., а у 2010/2011 їх кількість зросла до 117 одиниць (тобто на 46%). Однак при цьому загальна кількість учнів, які навчалися у н.в.к. зросла лише на 19% (з 23918 до 28546 осіб)¹⁰⁷.

Відповідно до законодавства, рішення про закриття або реорганізацію шкіл приймаються органами місцевої влади. Однак вони не можуть зробити цього без згоди місцевої громади. Місцева ж громада не зацікавлена у закритті навчальних закладів, але нестача вчителів, низький рівень отримуваних знань, відсутність належної матеріально-технічної бази, а деколи і відсутність учнів змушують закривати школи та дитячі садки. Часто єдиним виходом зі складної ситуації є розміщення в одній будівлі і школярів, і вихованців дошкільного навчального закладу.

¹⁰³ Сто сімдесят три шкільні автобуси курсують дорогами Закарпаття . -Режим доступу: <http://anons.uz.ua/news/social/2764-173-shkln-avtobusi-kursuyut-dorogami-zakarpattya.html>.

¹⁰⁴ У Львівській області дефіцит шкільних автобусів – 12% . -Режим доступу: <http://galinfo.com.ua/news/116923.html>.

¹⁰⁵ Буковинським школам подарували автобуси. – Режим доступу: http://vidido.ua/index.php/photoreport/article/bukovins_kim_shkolam_podaruvali_avtobusi.

¹⁰⁶ Прикарпатське село має свій дитячий садочок : Новини та народні новини Івано-Франківська : – 15 серпня 2011 р. – Режим доступу : <http://paralleli.if.ua/news/14145.html>.

¹⁰⁷ Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2010/2011 навчального року / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – 103 с.

Таким чином, проблема освіти дітей, які проживають на сільських територіях Карпатського регіону вирішується двома шляхами: по-перше, створюються навчально-виховні комплекси, які дають змогу зберегти школи навіть за мінімальної кількості учнів; по-друге, реалізовується програма «Шкільний автобус», яка ставить за мету до 2015 р. завершити організацію безпечного, регулярного і безоплатного перевезення учнів, дітей та педагогічних працівників дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладів до місць навчання, роботи і додому, поліпшення освітнього рівня населення, що проживає у сільській місцевості, та раціонального використання кадрового потенціалу відповідних навчальних закладів.

Для забезпечення можливості дітям із села розкрити свій творчий потенціал, на сільських територіях Карпатського регіону функціонують школи естетичного виховання (табл. 2.22). При цьому слід відзначити, що кількість шкіл естетичного виховання (у т.ч. дитячих шкіл мистецтв) у Закарпатській області і кількість учнів, які в них навчаються, є найбільшою в Україні.

Таблиця 2.22

Кількість шкіл/учнів естетичного виховання у сільській місцевості
Карпатського регіону на початок 2011/12 навчального року

Області	Всього		У тому числі			
			Дитячі музичні школи		Дитячі школи мистецтв	
	одиниць	учнів	одиниць	учнів	одиниць	учнів
Закарпатська	35	55042	2	275	33	4767
Івано-Франківська	13	1097	7	626	6	471
Львівська	7	1604	4	942	3	662
Чернівецька	13	1540	13	1540	–	–
Україна	287	33579	198	20708	87	12760

* За даними: Заклади культури, мистецтва, фізкультури та спорту України у 2011 р. / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 92 с.

Важливим показником перспективності розвитку сільських територій Карпатського регіону, поряд з поліпшенням якості навчально-освітнього забезпечення, є розвиток житлового будівництва. Загальне зниження обсягів житлового будівництва, в т.ч. на усіх сільських територія України,

пояснюється від'ємним приростом населення та економічними проблемами, що спостерігалися упродовж 1992-2000 років.

Однак з 2000 р., внаслідок покращення добробуту населення, почався підйом житлового будівництва, максимум якого припав на 2008 р. Проте, у зв'язку з глобальною фінансово-економічною кризою в цьому секторі сьогодні спостерігається нестабільність. При цьому введення в експлуатацію житла у сільській місцевості Карпатського регіону, в усіх областях, крім Чернівецької (де був тимчасовий спад у 2009-2010 рр.) залишається на рівні вищому, ніж у 1990 р. (табл. 2.23).

Таблиця 2.23

Введення в експлуатацію житла у сільській місцевості Карпатського регіону у 1990-2010 рр., тис. м² загальної площі

Роки	Україна	Області			
		Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька
1990	3423,0	111,0	147,5	205,0	106,3
1995	2207,0	118,0	82,7	164,0	85,1
2000	1229,0	141,0	59,8	124,2	29,6
2004	—	—	82,0	181,2	72,2
2005	1728,0	95,0	104,3	155,5	75,3
2006	1919,0	130,0	130,5	142,6	82,3
2007	2507,0	145,0	156,8	224,0	127,1
2008	2856,0	186,0	204,8	245,2	174,7
2009	1237,0	73,0	121,8	100,6	53,2
2010	3035,0	155,0	278,0	238,0	57,0
2010 р., у % до 1990 р.	88,7	139,6	188,5	116,1	53,6

* За даними: Державна служба статистики України і головні управління статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях

Водночас, у сільській місцевості Чернівецької області протягом 2011-2012 років спостерігалось зростання обсягів житлового будівництва. Так, у 2011 р. тут було введено в експлуатацію 76,2 тис. м² житла¹⁰⁸, а в першому півріччі 2012 р., за даними Головного управління статистики у

¹⁰⁸ Введення в експлуатацію житла за 2011 рік : експрес-випуск від 16.02.2012 № 32 / Головне управління статистики у Чернівецькій області. – Режим доступу : http://www.cv.ukrstat.gov.ua/express/2012/m2/16_32.pdf.

Чернівецькій області, обсяги введеного в експлуатацію житла (64459 м²) у 6 разів перевищують показники аналогічного періоду попереднього року (10818 м кв.)¹⁰⁹.

Проте забезпечення населення сільських територій Карпатського регіону житлом, не зважаючи на порівняно високі темпи будівництва, є нижчим від середнього в усіх областях України, однак має тенденцію до зростання. При цьому дотримується загальнодержавне співвідношення, за якого кількість м² загальної площі на одного селянина є вищим від середнього забезпечення житловою площею одного мешканця регіону (табл. 2.24).

Таблиця 2.24

Забезпеченість населення житлом у Карпатському регіоні, у середньому на одного жителя; м² загальної площі

Області	Роки							
	2000		2005		2010		2011	
	Усьо-го	У сільсь-кій міс-цевості	Усьо-го	У сільсь-кій міс-цевості	Усьо-го	У сільсь-кій міс-цевості	Усьо-го	У сільській місцевості
Закарпатська	19,8	21,2	21,1	21,8	22,6	23,2	23,1	23,6
Івано-Франківська	20,0	21,6	21,6	22,9	23,6	24,5	24,1	24,9
Львівська	18,6	21,1	19,8	22,4	21,2	24,3	21,5	24,8
Чернівецька	20,2	22,0	21,3	22,4	22,6	24,1	22,9	24,6
Україна	20,7	23,5	22,0	24,6	23,3	26,4	23,5	26,8

* За даними: Житловий фонд України у 2011 р. : [статистичний бюлетень] / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – С. 352.

За період державної незалежності України покращилися комунікаційні можливості населення сільських територій Карпатського регіону, насамперед у частині телефонізації. Кількість домашніх телефонів, загалом, на сільських територіях України з 1990 р. зросла на 261%, а у областях Карпатського регіону це збільшення було набагато помітнішим. Так, для Закарпатської області кількість домашніх телефонів становила у 1990 р. 19,3 тис. апаратів, а у 2010 р. – 78,2 тис. апаратів (405,2%) (таблиця 2.25).

¹⁰⁹ Введення в експлуатацію житла за січень–червень 2012 р. : експрес-випуск від 16.08.2012 № 159 / Головне управління статистики у Чернівецькій області. – Режим доступу : http://www.cv.ukrstat.gov.ua/express/2012/m8/16_159.pdf.

Таблиця 2.25

Кількість основних телефонних апаратів сільської мережі/домашніх Карпатського регіону у 1990-2010 рр., тис. одиниць

Роки	Україна		Області							
			Закарпатська		Івано-Франківська		Львівська		Чернівецька	
	заг. мер.	дом.	заг. мер.	дом.	заг. мер.	дом.	заг. мер.	дом.	заг. мер.	дом.
1990	997,3	573,1	30,3	19,3	38,6	25,3	48,9	27,0	29,7	20,3
1995	1112,8	798,3	34,5	26,6	44,8	36,7	49,4	36,2	35,1	28,9
2000	1196,2	1020,3	40,5	35,6	49,6	44,8	55,8	47,9	46,1	42,3
2005	1544,4	1394,7	60,1	55,7	69,8	65,4	77,8	70,3	64,5	61,1
2007	1635,1	1492,2	81,1	75,9	74,6	70,1	81,8	75,2	71,8	68,3
2008	1655,1	1512,2	83,4	77,8	76,1	71,6	85,2	78,4	74,2	70,6
2009	1641,2	1502,7	84,3	78,8	75	70,7	85,9	79,3	75,5	71,9
2010	1632,3	1495,4	83,9	78,2	74,1	69,8	85,2	78,7	76	72,4
2010 р., у % до 1990 р.	163,7	261,0	276,9	405,2	192,0	275,9	174,2	291,5	255,9	356,6

* За даними: Регіони України 2011 : [статистичний збірник] / за ред. О. Г. Осауленка / У 2-х ч. Ч. 1 / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – 358 с.

При цьому, починаючи з 2008 р. почалося зменшення кількості основних телефонних апаратів, котре пояснюється збільшенням кількості мобільних телефонів у населення через їх зручність та невисоку вартість, однак залишаються особи, які очікують на встановлення домашніх телефонів (табл. 2.26).

Тривалість очікування на встановлення домашнього телефону для сільських мешканців Карпатського регіону є більшою за середню по Україні, а в Закарпатській області її значення є максимальним серед областей нашої держави.

Статистичні дані щодо кількості мобільних телефонів у населення відсутні, однак вибіркові опитування показали, що більшість селян, особливо тих, які мають стаціонарні телефони мають і мобільні. Вікова категорія користувачів – це особи у віці від 12 до 86 років.

Таблиця 2.26

Тривалість очікування населенням встановлення домашніх телефонів на сільській телефонній мережі Карпатського регіону (заяв)

Області	Кількість заяв, що очікують встановлення:				
	усього	до 1 року	1,1-3 років	3,1-5 років	5,1 років і більше
Закарпатська	13381	510	2105	3686	7080
Івано-Франківська	11638	353	1833	3349	6103
Львівська	16014	363	1190	2875	11586
Чернівецька	19119	1953	3295	4961	8910
Україна (сер. значення)	7263	324	875	1573	4491

* За даними: Стан і розвиток зв'язку в Україні за 2011 рік : [статистичний бюлетень] / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 36 с.

Розвиток комунікаційних можливостей у сільській місцевості Карпатського регіону відбувається на тлі погіршення рівня торговельного обслуговування мешканців села. Кількість крамниць (так званих «сільпо») в сільських населених пунктах неухильно зменшується, функціонують лише малі архітектурні форми для здійснення торгівельної діяльності (палатки та ятки), товари в них, як правило, не мають відповідних сертифікатів якості, проте і їхня кількість поступово скорочується. Статистичні дані засвідчують неухильне скорочення мережі роздрібної торгівлі в сільських населених пунктах Карпатського регіону (табл. 2.27).

Кількість напівстаціонарних об'єктів роздрібної торгівлі (кіоски та автозаправні станції) у сільській місцевості Карпатського регіону також має загальну тенденцію до зменшення (табл. 2.28).

Загалом, торгове обслуговування у сільських населених пунктах Карпатського регіону здебільшого залишається на низькому рівні. Типовим для села є невеличкий ринок, більшість торговців якого зареєстровані у ближніх містечках. Тут реалізуються продукти харчування, одяг, взуття, господарчі товари та інструменти. Часто це торгівля без відповідних дозволів і сертифікатів, тому невідомо наскільки така продукція відповідає санітарним нормам.

Такі маленькі ринки фактично чи не єдина можливість придбати усе необхідне для більшості селян, переважна частина яких – пенсіонери, для котрих будь-які поїздки – складна справа, особливо враховуючи погане транспортне сполучення.

Таблиця 2.27

Мережа роздрібної торгівлі у сільських населених пунктах Карпатського регіону у 2000-2011 рр., одиниць

Роки	Україна	Області			
		Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька
2000	33481	1406	1157	2105	672
2005	21816	912	593	1423	449
2006	20637	854	566	1341	432
2007	19212	877	575	1137	403
2008	18108	831	548	1067	378
2009	16829	804	535	991	352
2010	16338	723	516	935	338
2011	15519	680	517	863	324
2011 р., у % до 2010	95	94	100	92	96

* За даними: Мережа роздрібної торгівлі та ресторанного господарства підприємств на 1 січня 2012 р. : [статистичний бюлетень] / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України. – 121 с.; Роздрібна торгівля України у 2009 р. : [статистичний збірник] / Державний комітет статистики України. – К. : Державний комітет статистики України. – 173 с.

Таблиця 2.28

Кількість напівстаціонарних об'єктів роздрібної торгівлі (кіоски та автозаправні станції) у сільській місцевості Карпатського регіону у 2010-2011 рр., одиниць

Роки	Україна	Області			
		Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька
2010	2978	189	91	25	69
2011	2831	176	81	16	72
2011 р., у % до 2010	95,1	93,1	89,0	64	104,3

* За даними: Мережа роздрібної торгівлі та ресторанного господарства підприємств на 1 січня 2012 р. : [статистичний бюлетень] / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України. – 121 с.

Якщо через село проходить міжнародна автомобільна магістраль або дорога загальнодержавного значення, то селяни продають біля проїжджої частини городину, фрукти, яйця тощо. При цьому вони порушують правила торгівлі, реалізуючи продукцію без будь-яких дозволів (особливо від санітарно-епідеміологічної служби), проте альтернативних варіантів збуту в них практично немає, оскільки державна система заготівель, яка б могла закуповувати вироблену селянами продукцію, відсутня, а єдиною альтернативою виступає продаж перекупникам за безцінь¹¹⁰.

Оскільки сьогодні Україна живе в умовах ринкової економіки, однією з можливостей якісного торгівельного обслуговування сільського населення стає виїзна торгівля. Однак вона вимагає належного контролю з боку органів місцевого самоврядування сільських територій та відповідних органів державної влади. Зокрема, усі товари повинні мати сертифікати якості та відповідності, належним чином оформлені дозволи від санітарно-епідеміологічної служби. Торгівля у селі, навіть так звана «від будинку – до будинку», можлива лише після перевірки відповідності документів уповноваженою особою органу місцевого самоврядування.

Окрім того, з метою організації закупівлі сільськогосподарської продукції у індивідуальних господарствах, необхідно відновлювати сільгоспкооперацію у селах Карпатського регіону.

З проблемою розвитку торговельної мережі сільських населених пунктів тісно пов'язана інша – функціонування закладів громадського харчування. Так, динаміка кількості об'єктів ресторанного господарства у сільській місцевості Карпатського регіону є нестабільною. Порівняно із 2000 р. у більшості регіонів України відбувається їх зменшення. Не є винятком й Карпатський регіон.

Однією із основних причин такого збільшення є розвиток туристично-рекреаційної галузі області. Так, у 2007 р. була розроблена та прийнята Стратегія розвитку та маркетингу туризму Івано-Франківської області до 2015 р.¹¹¹. У ній визначалося, що туристично-рекреаційна галузь є однією з провідних галузей економіки області. У 2011 р. сумарний дохід суб'єктів туристичної діяльності від надання туристичних послуг у Івано-Франківській області становив 218042,1 тис. грн. і був одним із найвищих по країні, поступаючись лише Автономній Республіці Крим (3156525,6 тис. грн.) та м. Києву (3156525,6 тис. грн.). А за таким показником як екскурсійна діяльність область посіла перше місце – 135350,4 тис. грн.,

¹¹⁰ Лазоренко С. Незнищення торгівлі / Світлана Лазоренко, Наталія Бакалова // Газета «Нова доба». – 2010. – № 22. – С. 4.

¹¹¹ Рішення Івано-Франківської обласної ради № 215-9/2007 від 20.02.2007 р. «Про затвердження Стратегії розвитку та маркетингу туризму Івано-Франківської області до 2015 р.». – 222 с.

тобто 64% доходу від екскурсійної діяльності України у 2011 р.¹¹². Частка суб'єктів, які працюють у туристично-рекреаційній сфері у загальній кількості суб'єктів господарювання в Івано-Франківській області є вищою, ніж у середньому по Україні. Часто це сімейний бізнес, який дозволяє вирішувати проблему зайнятості, насамперед, у сільській місцевості. Такий досвід є достатньо показовим для інших областей Карпатського регіону, сільські території якого мають значний потенціал для розвитку туристично-рекреаційної сфери та вирішення проблем зайнятості сільського населення.

Узагальнюючи особливості соціально-демографічного розвитку сільських територій Карпатського регіону, слід першочергово увагу акцентувати на тому, що ключовим чинником загострення наявних проблем є зменшення природного приросту населення, яке великою мірою обумовлене відсутністю можливостей працевлаштування для осіб репродуктивного віку, а отже необхідністю пошуку роботи деінде, у т. ч. закордоном (від 60% до 70% заробітчан – це жінки).

На відтворення населення великий вплив чинить і рівень розвитку соціальної інфраструктури території. На сьогодні у цій сфері спостерігається низка проблем, серед яких недостатньо якісне медичне забезпечення мешканців села: нестача належно обладнаних приміщень, відсутність достатньої кількості медикаментів і транспортних засобів, а також дефіциті кваліфікованих медичних кадрів.

Зменшення природного приросту населення спричиняє закриття та перепрофілювання дошкільних навчальних закладів та шкіл у селах Карпатського регіону, а тому кількість учнів, які проживають за межею пішохідної доступності до школи, залишаються досить великою.

Мережа закладів культурно-дозвіллевого комплексу сільських населених пунктів Карпатського регіону щороку зменшується – це є загальнодержавною тенденцією, яка негативно впливає на можливість селян якісно організовувати своє дозвілля. Однак, при цьому забезпечення сільських населених пунктів Карпатського регіону будинками культури клубного типу в цілому є кращим, ніж у середньому по Україні.

Окрему увагу слід акцентувати на необхідності розвитку мережі сільських бібліотек та наповненні їхніх фондів, оскільки освіта та доступ до інформації у сучасному світі є запорукою розвитку не лише особистості, але і територій та регіонів, загалом. При цьому необхідно знаходити нові форми обслуговування сільських мешканців та поліпшувати їхній доступ до інформаційних і літературних джерел з урахуванням того, що сьогодні все більше входять у побут цифрові носії. Тому комп'ютеризація сільських бібліотек не лише розширить можливості доступу селян до інформації, але і

¹¹² Туристична діяльність в Україні у 2011 р. : Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 76 с.

суттєво зменшить їхні витрати на закупівлю друкованої літератури, адже дозволить більш активно користуватися електронними книжками, журналами, послугами мережі Інтернет тощо.

Побутове обслуговування на сільських територіях Карпатського регіону нині знаходиться на достатньо низькому рівні. Це ж стосується і торговельного забезпечення мешканців сільських населених пунктів. Проблеми побутового та торгівельного обслуговування сільського населення можна вирішити за рахунок сприяння виїзної торгівлі та створенню пересувних торговельних пунктів.

Транспортне обслуговування мешканців Карпатського села за період з 1990 р. до 2010 р. також суттєво погіршилося. Скоротилися обсяги перевезення пасажирів автобусами, впав пасажирооборот автобусів, знизилась кількість поїздок в автобусах у розрахунку на одну особу наявного населення та відправлення пасажирів залізничним транспортом. Скоротилася також експлуатаційна довжина залізничних колій загального користування, їх щільність та довжина і щільність автомобільних доріг загального користування.

Разом з тим соціально-демографічна характеристика сільських територій Карпатського регіону відзначається низкою позитивних тенденцій, які можуть стати підґрунтям майбутнього поліпшення ситуації. До них, у першу чергу, слід віднести зупинку падіння природного приросту населення, який, хоч і залишається від'ємним, однак поступово зменшується. Тенденція нетто-коефіцієнта відтворення сільського населення Карпатського регіону також є позитивною, що дає підстави очікувати на відновлення його демографічного потенціалу. Демографічне навантаження на осіб працездатного віку для сільської місцевості усіх областей Карпатського регіону стабільно є меншим, ніж в середньому по Україні, і має тенденцію до подальшого зменшення. Окрім того, загалом по регіону, коефіцієнт смертності сільських мешканців є нижчим, ніж його середнє значення в Україні.

За останні п'ять років також поліпшилося охоплення сільських населених пунктів Карпатського регіону медичними закладами. З метою забезпечення мешканців кваліфікованою медичною допомогою в житті втілюються інновації, серед яких слід відмітити цільове скеровування жителів села на навчання у медичні вузи за ініціативою органів місцевого самоврядування. Така практика має великий потенціал і в перспективі може дати вагомий результат.

Слід також наголосити на тому, що в регіоні упродовж останніх років відновлюються традиції виїзних театральних вистав та концертів для мешканців сільських територій, зростає питома вага регіону в загальній кількості концертів для сільських мешканців України. Для

урізноманітнення дозволля селян доцільно відновити традиції демонстрації кінофільмів, використовуючи цифрові носії і об'єднати для цього усі ланки культурного обслуговування та освіти села – школи, бібліотеки, клуби тощо.

Позитивні тенденції спостерігаються у житловому будівництві, введення в експлуатацію житла у сільській місцевості Карпатського регіону зростає. Це означає, що не зважаючи на труднощі, люди планують жити та працювати на селі, а це дає підстави для оптимістичних прогнозів щодо подальшого розвитку сільських територій регіону.

Це ж стосується зростання комунікаційних можливостей населення сільських територій Карпатського регіону, насамперед у частині телефонізації, оскільки останнім часом тут відзначається збільшення кількості домашніх і мобільних телефонів.

Цінні природно-екологічні ресурси, наявні у регіоні, створюють поле для розвитку туристично-рекреаційної сфери на його сільських територіях. Особливо показовим у цьому контексті виступає досвід Івано-Франківської області, де системний підхід дозволив розробити і втілити у життя низку стратегічних ініціатив, спрямованих на розвиток туристично-готельного господарства та екскурсійного бізнесу.

В усіх областях Карпатського регіону доцільно приділяти більшу увагу використанню зручного географічного положення, екологічних, культурно-історичних та природних ресурсів. Для цього слід розвивати місцеву інфраструктуру, яка є запорукою збільшення конкурентоспроможності сільських територій регіону. Розвиток інфраструктури стимулює розвиток інших галузей, у першу чергу туризму, харчової промисловості, торгівлі, готельного господарства тощо, вирішує проблему зайнятості сільського населення, сприяє зменшенню його бідності, а отже підвищує матеріальний добробут селян, стимулює їхню підприємницьку ініціативність і громадську активність, а отже сприяє збалансованому розвитку сільських територій.

2.3. Сучасні ризики розвитку сільських територій

Розвиток сільських територій, як і будь-якої соціально-економічної системи, пов'язаний з наявністю певних ризиків, що можуть його гальмувати. Ці ризики стосуються або життєдіяльності сільських територій загалом, або можливостей використання окремих ресурсів цих територій.

До основних ресурсів сільських територій належать: природні, людські, інфраструктурні, фінансові, управлінські, глобалізаційні, тіньові тощо (табл. 2.29).

Таблиця 2.29

Класифікація ресурсів сільських територій

Види	Підвиди
Природні	• земельні; • мінеральні; • біологічні; • лісові; • водні; • природно-рекреаційні.
Виробничого потенціалу	• технологічні; • основних засобів; • матеріалів.
Людські	• демографічні; • кадрові; • інтелектуальні; • трудового потенціалу; • людського капіталу; • страхові.
Інфраструктурні	• технічні; • транспортні; • соціальні; • екологічні.
Фінансові	• бюджетні; • інвестиційні; • страхові; • ризики пов'язані з орендою землі; • ризики пов'язані з орендою майна.
Ризики реалізації сільськогосподарської продукції	• цінові; • іноземних інтервенцій; • пов'язані з СОТ та ЄС
Управлінські	• прийняття рішень; • організаційні; • фахові.
Глобалізаційні	• конкурентні; • експортно-імпортні. • економічних воєн (наприклад, «сирна війна»)
Тіньові	• пов'язані з відшкодування ПДВ; • рейдерство; • незаконна зміна форми власності; • боротьба за перерозподіл зон впливу за ресурси.

На основі наведеної класифікації та виділених у ній видів та підвидів ресурсів можливим є детальний розгляд та аналіз ризиків ресурсного забезпечення сільських територій.

Земельні ресурси є ключовими для розвитку сільських територій. Незамінність землі як засобу сільськогосподарського виробництва, її просторовість й обмеженість розмірів земельних ділянок зумовлюють необхідність її постійного використання без зниження родючості ґрунту. Водночас високопродуктивне використання землі потребує її охорони від руйнівних сил природи та безгосподарності. Цього можна досягти за рахунок обґрунтування розмірів і складу угідь та сівозмін, вибору місця, визначення розмірів, взаємного розташування ділянок і масивів, їх внутрішньої організації¹¹³.

Основними ризиками, пов'язаними із використанням земельних ресурсів є:

1) ризик розораності, основним наслідком якого виступає порушення екобалансу сільських територій. Сільськогосподарська освоєність земельних ресурсів України на цей час надмірно висока – 72,2% загалом по країні, або 41,8 млн. га. Рівень розораності ґрунтів також критично високий і складає 79% земель сільськогосподарського використання або 56,7% загальної території країни. Такої високої розораності ґрунтів не має жодна країна ЄС (середній показник держав ЄС становить 25,6%, а найрозвиненіших з них – 11,8%)¹¹⁴.

Згідно з чинними нормами, розораність земель сільськогосподарських угідь на рівні 60-80% вважається несприятливою, 25-60 – умовно сприятливою і менше 25% – сприятливою. Оптимальну оцінку розораності земель в Україні мають незначні території, переважно в Українському Поліссі, а також Карпатському регіоні¹¹⁵. Саме тому сільські території цього регіону сьогодні менш підвладні вказаному ризику, хоча це не означає неможливості його посилення в найближчому майбутньому. Адже відсутність дієвої політики, спрямованої на збалансований розвиток сільських територій та аграрного виробництва може призвести до

¹¹³ Павлов О. І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель : [монографія] / О. І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2009. – 344 с.

¹¹⁴ Матеріали до проекту Аграрного кодексу України . -Режим доступу : <http://www.minagro.gov.ua/page/?11138>.

¹¹⁵ Екологічна оцінка стану землекористування в Україні і сучасні підходи до використання земельних угідь. – Режим доступу : <http://sg.dt-kt.net/books/book-5/chapter-446>.

порушення нинішніх пропорцій. Зокрема, у Львівській області показник розораності станом на 2010 рік сягав 36,5%¹¹⁶, Чернівецькій – 41,2%¹¹⁷, Івано-Франківській – 54% у рівних районах і 43% у гірських¹¹⁸ і лише в Закарпатській належав до сприятливого рівня – 15,7%¹¹⁹;

2) ризик скорочення площ сільськогосподарських угідь – в Україні протягом багатьох років простежується чітка тенденція до зменшення площі сільськогосподарських угідь, зокрема в Карпатському регіоні площа сільськогосподарських угідь у володінні та користуванні сільськогосподарських підприємств та господарств населення у 2000 р. становила 2548,3 тис. га, у 2005 р. – 2421 тис. га, а у 2010 р. – 2379,4 тис. га¹²⁰;

3) ризик виснаження ґрунтів, що настає при інтенсивному їх обробітку без проведення хімічної меліорації земель та удобрення, або ж навпаки, шляхом внесення надмірної кількості добрив на сільськогосподарські землі, що є особливо актуальним для малоземельного Карпатського регіону;

4) ризик водної та вітрової ерозії, негативним наслідком якої є зменшення кількості поживних та органічних речовин в ґрунтах, що призводить до зниження їх родючості. На цей час, інтенсивність процесів руйнування й деградації ґрунтів внаслідок використання застарілих агротехнологій та недотримання фундаментальних правил сільськогосподарської діяльності досягла небезпечного для економічної стабільності держави рівня: впливу ерозії зазнає 57,5% земель країни, кількість еродованих земель щорічно збільшується на 80-90 тис. га. Внаслідок ерозії щорічно втрачається біля 11 млн. т гумусу, 0,5 млн. т азоту, 0,4 млн. т фосфору та 0,7 млн. т калію, а 38% орних земель

¹¹⁶ Перун Н. Я. Екологічна ренатуралізація деградованих земель / Н. Я. Перун.- Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/chem_biол/Vldau/APK/2012_19_2/-files/12_pnyrdl.pdf.

¹¹⁷ Стан земельних ресурсів та ґрунтів в Чернівецькій області (регіональна доповідь). – Режим доступу: http://5ka.at.ua/load/ekologija/stan_zemelnikh_resursiv_ta_runtiv_v_cherniveckij_oblasti_regionalna_dopovid/18-1-0-10606.

¹¹⁸ Івано-Франківська область . – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Івано-Франківська_область.

¹¹⁹ Стойко Н. Характеристика природно-ресурсного потенціалу Західного регіону України / Н. Стойко. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Chem_Biol-Vldau/APK/2010_1/files/10snwrou.pdf.

¹²⁰ Регіони України 2011 : [статистичний збірник] / за ред. О. Г. Осауленка / У 2-х ч. Ч. 2 / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – 783 с.

країни є переущільненими. Останнім часом інтенсивно збільшуються площі кислих і солонцевих ґрунтів. На сьогодні понад 40% орних земель України потребують проведення їх хімічної меліорації, комплексу заходів, спрямованих на поліпшення фізико-хімічних та фізичних властивостей – гіпсування та вапнування¹²¹. Процесам водної та вітрової ерозії піддаються також і сільські території Карпатського регіону. Зокрема, в Закарпатській області значну шкоду завдає дія річкової берегової ерозії в долинах рік. В гірській частині Закарпатської області після катастрофічних паводків 1998 та 2001 років різко активізувались небезпечні екзогенні процеси (зсуви, сходження селевих потоків, річкова бічна ерозія). Ці процеси продовжуються і охоплюють все більші території. Найбільш активно зсуви проявляються в Тячівському, Хустському, Рахівському та Міжгірському районах. Це мало негативний вплив і на якість ґрунтів. Так, за останні роки в області спостерігається тенденція до погіршення агрохімічних властивостей ґрунтів. Середньозважений показник вмісту гумусу за останні 5 років зменшився на 0,14%, площа ґрунтів з низьким і дуже низьким вмістом калію збільшилася на 11%, вмістом фосфору – на 1% від загальної. Спостерігається тенденція до збільшення площі земель з кислими ґрунтами та підвищення кислотності ґрунтів¹²²;

5) ризик повеней та посух, що пов'язаний не стільки з людським фактором, скільки з природними явищами. Карпатський регіон характеризується високою ймовірністю реалізації цього типу ризику, зважаючи на велику кількість річок, а також нестабільність природно-кліматичних умов;

6) ризик надмірного застосування важкої сільськогосподарської техніки, яка надмірно ущільнює ґрунт, порушуючи його структуру та біологічні процеси в ньому, що, в свою чергу, знижує можливості підвищення врожайності сільськогосподарських культур у подальшому¹²³. В Карпатському регіоні цей ризик виявляється, насамперед, у тому, що низька товарність сільськогосподарського виробництва не дає змоги агроформуванням і господарствам населення

¹²¹ Концепция государственной Программы развития органического производства в Украине. – Режим доступу : <http://www.organic.com.ua/ru/homepage/2010-01-26-13-45-25?showall=1>.

¹²² Всеукраїнська експертна мережа. Закарпатська область : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.experts.in.ua/regions/detail.php?ID=4322>.

¹²³ Гладій М. В. Регіональні ресурсні особливості розвитку АПК України / М. В. Гладій ; відпов. ред. академік НАН України М. І. Долішній. – Львів : Інститут регіональних досліджень НАН України, 2002. – 289 с.

належним чином модернізувати власний технічний арсенал, закупаючи сучасні малогабаритні технічні засоби та використовуючи інноваційні технології обробітку ґрунту при вирощуванні сільськогосподарських культур;

7) ризик зменшення кількості гумусу в ґрунті – багатофункціональна роль гумусу полягає, передусім, в забезпеченні родючості землі¹²⁴. Вплив окремих компонентів цієї органічної частини ґрунту проявляється через краще поглинання сонячного проміння, підвищенні ємності вбирання, покращенні структурного складу ґрунту, тобто загалом основна функція гумусу в ґрунті проявляється через сприяння регулярному засвоєнню поживних речовин рослинами. Втрати гумусу можуть виникати як внаслідок ерозії, так і безгосподарного використання земель. Для малоземельного Карпатського регіону цей ризик потребує особливого врахування;

8) ризик засолення ґрунтів, що може бути наслідком як природних змін, так і господарської діяльності, виникаючи насамперед через незадовільний технічний стан та несправність меліоративних і зрошувальних систем. Для Карпатського регіону вплив цього ризику є помірно високим, враховуючи особливості географічного розташування регіону та зважаючи на відносно незначну кількість меліорованих земель.

Найбільш серйозним ризиком зниження продуктивності земельних ресурсів Карпатського регіону є водна та вітрова ерозія і пов'язана з нею деградація агроландшафтів. Вона перетворилася на надзвичайне явище сьогодення, яке безпосередньо загрожує самому існуванню ґрунту як основному засобу сільськогосподарського виробництва і незамінному компоненту біосфери.

Згідно державного обліку земель в Україні нараховується 13,9 млн. га еродованих сільськогосподарських угідь (33,2% від загальної площі цих угідь), у тому числі 12,6 млн. га орних земель. У складі еродованих земель обліковується 4,6 млн. га середньо- і сильнозмитих, в тому числі 68 тис. га тих, що повністю втратили гумусовий горизонт. Площа ярів складає 157,0 тис. га, а їх кількість досягає 600 тис. штук. Швидкість яроутворення в техногенних ареалах агроландшафтів зросла в декілька разів. Вітровій ерозії (дефляції) систематично піддається більш як 5

¹²⁴ Екологічне значення гумусу та регулювання його вмісту. Географічні та екологічні закономірності розповсюдження гумусових речовин. – [І. І. Назаренко, С. М. Польчина, В. А. Нікорич]. – Режим доступу : http://geoknigi.com/book_view.php?id=704.

млн. га, а в роки з пиловими бурями – до 10 млн. га.¹²⁵ Зокрема, в Закарпатській області Карпатського регіону значної шкоди завдає ґрунтова ерозія. За останні 25-35 років ступінь еродованості орних земель збільшилась на 10-25% в межах гірсько-передгірних районів і на 3-10% на рівнинах. Найбільша частина еродованих земель в Іршавському – 23% (басейн р. Боржава) і Міжгірському – 29% (басейн р. Ріка) районах, середня (11-14%) – характерна для Воловецького і Свалявського (басейн р. Латориця), Рахівського (басейни Чорної і Білої Тиси), Ужгородського (басейн р. Уж) районів, а найменша (біля 1%) – для рівнинних районів Берегівського та Виноградівського районів. В структурі еродованих угідь на слабозмиті ґрунти приходить 45%, середньозмиті – 37% і сильнозмиті – 18%¹²⁶.

На Передкарпатті еродовані ґрунти займають 28% земель. Найбільше поширені вони в межах Буковинського передгір'я, Прутсько-Сіретського межиріччя, Покуття, де еродовані землі становлять від 33,9 до 51,1%. Ерозія ґрунтів проявляється вже на орних схилах крутістю 1,0°. Виявлено, що із крутістю схилів збільшується площа змитих ґрунтів¹²⁷. У Львівській області стан земельного фонду перебуває на межі критичності, що в поєднанні з посиленням процесів деградації ґрунтового покриву створює значну загрозу екологічній та продовольчій безпеці. Площа ґрунтів, пошкоджених водною ерозією складає близько 169 тис. га., у кризовому стані – близько 92 тис. га., а в катастрофічному – понад 40 тис. га. Найбільш ерозійнонебезпечна ситуація склалася у Перемишлянському районі, де ерозійно – деградовані землі складають понад 50% від загальної площі сільськогосподарських угідь, у Старосамбірському, Турківському та Мостиському районах (40-50%)¹²⁸.

Слід відзначити, що за багатьма показниками сільськогосподарські угіддя мають стійку тенденцію до погіршення. Так наприклад, за даними Держкомзему України, 10,7 млн. га (25,8%) сільськогосподарських угідь складають кислі ґрунти, 2,3 млн. га

¹²⁵ Осипчук С. О. Сучасний стан сільськогосподарських угідь України та заходи його поліпшення / С.О. Осипчук, Й. М. Дорош. – К., 2009.

¹²⁶ Всеукраїнська експертна мережа. Закарпатська область. – Режим доступу : <http://www.experts.in.ua/regions/detail.php?ID=4322>.

¹²⁷ Волошук М. Д. Ерозійні процеси на території Карпатського регіону / М. Д. Волошук, В. І. Косар. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol-aig/2011_75/Voloshuk.pdf.

¹²⁸ Земельні ресурси та ґрунти. – Режим доступу : http://mail.menr.gov.ua/publ/r-egobl02/dpsir/Lvov_2003/zemlya.htm.

(5,4%) – солонцюваті і 1,7 млн. га (4,1%) – засолені. Окрім того, 1,9 млн. га сільськогосподарських угідь займають перезволожені, 1,8 млн. га – заболочені і 0,6 млн. га – кам'яністі. Більше 20% території України забруднено різними токсичними сполуками, в тому числі значні площі забруднені радіоактивними ізотопами. Геологічні негативні явища поширені більш як на 50% території України. Ці дані дають підстави зробити невтішний висновок: в Україні високими темпами знижується якість і родючість ґрунтів та катастрофічно погіршується екологічний стан земельних ресурсів¹²⁹.

В областях Карпатського регіону ця тенденція набуває особливо загрозливих форм, оскільки порівняно з іншими регіонами нашої держави якість ґрунтів тут є об'єктивно нижчою. Так, сьогодні в Закарпатській області нараховується 8,4 тис. га деградованих та 14,9 тис. га малопродуктивних земель, які потребують консервації. До деградованих відносяться землі, зайняті зсувами, кам'янистими місцями, ярами. До малопродуктивних – змита рілля (9,8 тис. га) та орні землі на схилах більше 10° (5,1 тис. га)¹³⁰. У Чернівецькій області кількість кислих земель, що підлягають вапнуванню становить 147,0 тис. га (70% с/г угідь) в т.ч. ріллі – 113,8 тис. га (54,2%). Землі низької якості четвертої групи 7-8 класів займають в області 52% площі сільгоспугідь і без внесення добрив не здатні давати урожай зернових більше 12 ц/га. Крім того, на Буковині нараховується 198,8 тис. га перезвожених земель, з них осушено 121,8 тис. га, підлягають осушенню 77 тис. га, або 38,7%.

Останнім часом припинено будівництво та реконструкцію осушувальних систем, не проводиться їх глибоке розпушування. Все це негативно впливає на продуктивність сільськогосподарських угідь, що є особливо помітним у передгірній та гірській зонах¹³¹. У Львівській області щорічні втрати гумусу становлять 600-700 кг/га, поживних речовин – 39-69 кг/га. За вмістом гумусу переважають площі з низьким (34,4% від загальної кількості угідь) та середнім (34,1%) ступенем

¹²⁹ Осипчук С. О. Сучасний стан сільськогосподарських угідь України та заходи його поліпшення / С.О. Осипчук, Й. М. Дорош. – К., 2009.

¹³⁰ Всеукраїнська експертна мережа. Закарпатська область. – Режим доступу : <http://www.experts.in.ua/regions/detail.php?ID=4322>.

¹³¹ Стан земельних ресурсів та ґрунтів. – Режим доступу : http://5ka.at.ua/load/-ekologija/stan_zemelnykh_resursiv_ta_gruntiv_v_cherniveckij_oblasi_regionalna_do_povid/18-1-0-10606.

забезпечення. Крім того, 4% ґрунтів області належать до площ із дуже низьким вмістом гумусу. Площа кислих ґрунтів на Львівщині становить 35,2% орних земель, з них: сильно кислих – 4,4%, середньо кислих – 11,4%, слабо кислих – 19,4%. За підрахунками вчених, щорічні втрати кальцію з ґрунтів тут складають 135-154 кг/га¹³². Погіршення якості ґрунтів в областях Карпатського регіону є наслідком розорювання земель на схилах більше 5°, відсутності системи протиерозійних заходів на сільськогосподарських угіддях, переважання тракторного трелювання деревини на лісових землях та вторинного підкислення ґрунтів, забруднення ґрунтів важкими металами і пестицидами¹³³.

В останні роки в областях Карпатського регіону значно скоротилися обсяги внесення у ґрунт як органічних, так і мінеральних добрив (вноситься близько 10 кг/га діючої речовини мінеральних і 2 т/га органічних добрив, що відповідно в 10 і 5 разів менше, ніж 15 років тому). Серйозної уваги та реального вирішення потребує проблема зберігання і знешкодження непридатних та заборонених до використання пестицидів. Так, станом на 2007 рік лише у Львівській області їх було накопичено близько 750 т, хоча, за оцінками спеціалістів, цей обсяг виявився як мінімум удвічі більшим¹³⁴.

Мінеральні ресурси сільських територій розглядаються, як правило, в контексті забезпечення сировини для виготовлення будівельних матеріалів, тобто таких ресурсів як глина, пісок, вапняк, гіпс, кремній, граніт тощо. Для цього виду ресурсу характерними є наступні ризики:

- ризик надмірного виснаження родовищ корисних копалин;
- ризик неефективного використання мінеральних ресурсів – в Україні практично не регламентуються норми і не відслідковується видобуток перелічених видів мінеральних ресурсів, особливо з природних кар'єрів, розташованих на сільських територіях. Фактично відбувається масовий самовивіз цього ресурсу, у той самий час залишки на місці їх видобування

¹³² Демчишин А. М. Родючість ґрунтів орних земель Львівської області та оцінка їх вартості / А. М. Демчишин // Розвиток сільських територій. Земельна реформа : зб. наук. праць економістів-аграрників. – Львів: Сполом, 2012. – С. 53-62.

¹³³ Екологічна ситуація в Івано-Франківській області. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Екологічна_ситуація_в_Івано-Франківській_області.

¹³⁴ Колодійчук І. А. Екологічні проблеми використання земельних ресурсів у Львівській області / І. А. Колодійчук. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/-portal/chem_biol/Vldau/APK/2010_1/files/10kirilr.pdf.

залишаються невикористаними, втрачаючи поступово свої властивості;

- ризик несанкціонованого видобутку, тобто порушення чинного законодавства та діючих нормативів.

Наприклад, сьогодні дедалі більшої актуальності набуває проблема видобутку на території Карпатського регіону сланцевого газу, обґрунтування його екологічної доцільності та оцінки пов'язаних із цим ризиків. Варто погодитися з Є. Яковлевим, який зазначає, що: «проблема полягає в наявності геологічного середовища України, що містить досить непогані запаси сланцевого газу, і є технологія розробки таких родовищ у США, що адаптована до їхніх геологічних умов, проте яку хочуть застосувати в нас. Ідеться про буріння свердловин під нахилом і так званий фрекінг. Його називають гідророзривом, а фактично це роздрібнення пластів на глибині 3-5 кілометрів. І тут дуже важливим є знання механічних, фізичних, хімічних та геофізичних параметрів газоносних горизонтів України. Проте їх, ці горизонти, якраз і не вивчено необхідною мірою. Крім того, геологічні структури з горизонтами сланцевого газу у нас, на відміну від американських, невеликі за розмірами. Тобто бурити доведеться точково. Крім того, у Карпатському регіоні горизонти мають високу тектонічну порушеність, що створює ризик виходу розчинів. У такому разі вони за високого тиску можуть потрапляти в горизонти мінеральних і питних вод»¹³⁵.

Очевидно, що будь-яке знищення біологічних ресурсів веде до багаторічного процесу їх відновлення, а тому їм притаманні такі ж ризики, як і лісовим чи іншим ресурсам. Наприклад, можна виділити ризик несанкціонованого мисливства та вилову риби, що має місце щороку у час весняно-літньої заборони.

Біологічні ресурси включають в себе біомасу, лікарські рослини, флору та фауну. Лісові ресурси виконують сировинну функцію для деревообробної, целюлозно-паперової та інших видів промисловості, водночас характеризуються також оздоровчою, природоохоронною, протиерозійною, ґрунтозахисною функціями. Цьому виду ресурсів, що розташований переважно на сільських територіях, також притаманні певні ризики, а саме:

¹³⁵ Енергополітика. Нефть и Газ. Сланцевий газ: благо та енергонеалежність чи великий ризик? – Режим доступу : <http://oil-gas-energy.com.ua/slancevij-gaz-bлаго-ta-energonezalezhnist-chi-velikij-rizik.html>.

- ризик надмірної чи несанкціонованої вирубки лісів;
- ризик зниження темпів захисного лісорозведення;
- ризик пошкодження лісових насаджень шкідниками і хворобами внаслідок незадовільного ведення лісового господарства. Дані, що показують динаміку цих показників в Україні наведено у табл. 2.30, у якій видно постійно зростаючу кількість знищення лісових насаджень, як внаслідок пошкодження шкідливими комахами, хворіб лісових насаджень, несприятливих погодних умов, так і лісових пожеж;

Таблиця 2.30

Лісозахисні роботи в Україні протягом 1990-2011 рр.

Роки	Знищення лісових насаджень, га				
	Загалом	Внаслідок пошкодження шкідливими комахами	Внаслідок хвороб лісових насаджень	Несприятливих погодних умов	Лісових пожеж
1990	4020	48	323	2024	1157
1995	7468	536	1252	3484	2031
2000	8908	388	1278	6421	696
2002	11562	392	2050	6093	2913
2003	12071	618	2456	6784	2087
2004	9418	598	3420	4159	1051
2005	12085	860	3294	6064	1437
2006	12795	1129	4329	5249	1864
2007	29897	821	2793	15272	10955
2008	18242	926	3883	9166	3819
2009	13469	1146	3628	5443	2727
2010	20864	1295	5632	10113	3127
2011	16414	1505	6428	6604	909

За даними: Статистичний щорічник України за 2011 рік / За ред. О. Г. Осауленка. – К., 2012. – 558 с.

- ризик промислового забруднення лісів;
- ризик лісових пожеж (кількість пожеж та площі лісових земель, постраждалих від пожеж в Україні наведені в табл. 2.31).

Знищення лісових насаджень внаслідок пошкодження шкідливими комахами, хвороб лісових насаджень, несприятливих погодних умов, лісових пожеж притаманні також Карпатському регіону.

Таблиця 2.31

Пожежі у лісовому господарстві України протягом 1990-2011 рр.

Роки	Кількість лісових пожеж, загально по Україні	Площа лісових земель, постраждала від пожеж, тис. га, загально по Україні
1990	2714	2,4
1995	3758	3,5
2000	3696	1,6
2002	6383	5,0
2003	4527	2,8
2004	1876	0,6
2005	4223	2,3
2006	3842	4,3
2007	6100	13,8
2008	4042	5,5
2009	7036	6,3
2010	3240	3,7
2011	2526	1,1

За даними: Статистичний щорічник України за 2009 рік / за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2010. – 566 с.; Статистичний щорічник України за 2010 рік / Держкомстат України ; за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2011. – 560 с; Статистичний щорічник України за 2011 рік / Держкомстат України ; за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2012. – 558 с.

Зокрема, кількість лісових пожеж в 2000, 2005, 2010 рр. у Львівській області становила 24, 11, 4, у Закарпатській – 27, 1, 1, у Чернівецькій – 2, 4, 0, в Івано-Франківській – 11, 2, 0 випадків відповідно¹³⁶.

При цьому слід відзначити, що у Карпатському регіоні лісова площа, пройдена пожежами, зменшується практично кожного року, так у 2010 вона становила 11 га, що на 21 га менше ніж у 2009 р. і на 6 га у 2005 р. відповідно. Збитки, заподіяні лісовими пожежами у фактичних цінах у аналізованих роках становили: 2010 – 4,6 тис. грн., 2009 – 50,8 тис. грн., 2005 – 3,2 тис. грн.¹³⁷.

Поряд з лісовими ресурсами для сільських територій Карпатського регіону важливе значення відіграють і водні ресурси. Як джерело

¹³⁶ Розвиток сільських територій України (1990-2010 роки): [монографія] / М. К Орлатий, І. Ф. Гнибіденко, І. М. Демчак [та ін.] ; за ред. М. К. Орлатого. – К. : НДІ «Укراгропромпродуктивність», 2012. – 752 с.

¹³⁷ Регіони України 2011 : [статистичний збірник] / за ред. О. Г. Осауленка / У 2-х ч. Ч. 2 / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – 783 с.

господарського та побутового водопостачання вони складаються з поверхневих (місцевий стік і транзит) і підземних вод. До перших із них належать річки, озера, болота, ставки, канали та водосховища. Підземні води у свою чергу поділяються на ґрунтові (безнапірні) та артезіанські (тобто такі, що перебувають під тиском між водонепроникними шарами). Саме підземні води є головним джерелом водопостачання у Карпатському селі. Мінералізовані води застосовуються в лікувальній практиці, рекреаційній сфері регіону, а річкові використовуються у побутових і промислових цілях. Водні ресурси характеризуються ймовірністю настання наступних ризиків:

- ризик забруднення – останніми роками посилилось промислове забруднення водних ресурсів, зокрема внаслідок викиду промислових відходів;
- ризик нераціонального використання води в зв'язку з застосуванням застарілих технологій водопостачання;
- ризик затоплення приуслових сільськогосподарських угідь (внаслідок допущення помилок при будівництві водосховищ);
- ризик забруднення питної води;
- ризик зростання безповоротних втрат води та втрат при її транспортуванні;
- ризик зниження потужностей водопровідних систем.

У Карпатському регіоні ризики водних ресурсів повстають з особливою актуальністю, адже забруднення видно неозброєним оком, особливо берегових територій Карпатських річок. Зокрема, скидання забруднених зворотних вод у природні поверхневі водні об'єкти у Карпатському регіоні в 2010 р. становило 89 млн, метрів кубічних¹³⁸.

В контексті ефективного використання водних ресурсів регіону та уникнення пов'язаних із цим ризиків, особливої актуальності набуває проблема розбудови малих гідроелектростанцій. Адже, до основних проблем, які можуть спричинити будівництво і функціонування малих ГЕС, передусім, належать: негативний вплив на біологічне різноманіття, геологічне середовище, можливе підтоплення територій внаслідок підняття рівня води перед греблями, а також пониження рівня ґрунтових вод (аж до зникнення води у криницях) в місцях, де водний потік буде переведений у трубу, відсутність санітарної води у зв'язку із забором у труби всього потоку води. Науковці також відзначають, що

¹³⁸ Статистичний щорічник України за 2010 рік / Держкомстат України ; за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2011. – 560 с.

«в результаті будівництва каскаду малих ГЕС порушується русло та природний характер течії ріки, що спричинює зміну гідрологічного режиму ріки та активізує небезпечні зсувні, ерозійні, обвальні процеси на м'яких осадових флішових породах»¹³⁹.

Крім того, використання водних та інших природно-рекреаційних ресурсів характеризується такими ризиками:

- ризик зміни кліматичних умов;
- ризик нераціонального використання бальнеологічних та грязьових ресурсів;
- ризик нераціонального використання водних ресурсів для купання та водного спорту;
- ризик проявів вандалізму щодо пам'яток архітектури, заповідних зон, відпочинкових комплексів, меморіалів.

Карпатський регіон характеризується значними природно-рекреаційними ресурсами, однак безгосподарність та вандалізм часто ведуть до втрати цього потенціалу на сільських територіях. Насамперед, це стосується пам'яток архітектури та благоустрою територій. На жаль, серед населення регіону не рідко простежуються прояви девіантної поведінки, що зумовлюється зниженням якості його демографічних ресурсів і пов'язаних із цим ризиків.

Демографічні ресурси охоплюють найбільш важливі характеристики людських ресурсів сільських територій. До ризиків, пов'язаних з їхнім використанням, відносяться:

- ризик зниження народжуваності;
- ризик підвищення смертності;
- ризик скорочення населення внаслідок міграції;
- ризик росту темпів зубожіння населення;
- ризик збільшення захворюваності та нещасних випадків.

Більшість із цих ризиків тією чи іншою мірою сьогодні знаходять свій вияв на територіях Карпатського регіону. Це стосується уже згадуваних девіантних проявів поведінки серед сільського населення, посилення міграційних тенденцій, зокрема, міграції з села у місто і за кордон, поширення корумпованості на місцевому рівні, зростання рівня бідності сільського населення тощо.

¹³⁹ Мали гідроелектростанції – загроза природі Карпат. Врятуй Черемош! – Режим доступу : <http://sos-cheremosh.org/mali-hidroelektrostantsiji-zahroza-prirodi-karpat>.

Крім того, сьогодні існує низка ризиків, пов'язаних із загрозою зниження кадрового ресурсу сільських територій Карпатського регіону. Насамперед, це стосується:

- ризику скорочення робочих місць, що виникає внаслідок зменшення кількості суб'єктів господарської діяльності в межах сільських територій регіону;
- ризику втрати набутого рівня кваліфікації працівників, зайнятих у сфері аграрного виробництва та на підприємствах суміжних галузей, а також у сфері послуг сільських територій регіону.
- ризику зменшення осіб з середньою спеціалізованою та вищою освітою (зокрема, внаслідок міграції);
- ризик неповернення випускників спеціалізованих вищих навчальних закладів для праці на сільських територіях регіону. Випускники не мають бажання повертатися в села, де практично відсутня розвинена інфраструктура, переважає монофункціональний розвиток сільських територій, наявний низький рівень медичного забезпечення тощо.
- ризик неможливості реалізації інтелектуального капіталу сільських територій регіону.

Ефективність використання демографічних ресурсів сільських територій тісно пов'язана з рівнем розвитку інфраструктури. Інфраструктурні ресурси сільських територій поділяються на технічні, соціальні, управлінські та технологічні. Основною функцією технічних інфраструктурних ресурсів є забезпечення сільських мешканців, суб'єктів господарської діяльності та працівників технікою, необхідною для розвитку сільських територій, оскільки саме рівень забезпеченості цим видом ресурсу визначає ефективність та трудомісткість посіву та збору врожаю, підтримання в належному стані територій, установ тощо. Для нього характерні такі ризики:

- ризик зменшення кількості сільськогосподарської техніки (протягом останніх років відбувається постійне зменшення парку тракторів, зернозбиральних комбайнів та вантажних автомобілів сільськогосподарських підприємств в областях Карпатського регіону, як і в Україні загалом). Зокрема, простежується чітка тенденція зменшення кількості наявних тракторів на сільськогосподарських підприємствах в 2000, 2005, 2010 роках у Львівській області вона становила – 10,3; 5,8; 2,7 тис. шт.; Закарпатській – 3,3; 1,8; 0,7 тис. шт.; Чернівецькій –

4,7; 3,0; 1,3 тис. шт.; Івано-Франківській – 5,1; 2,8; 1,4 тис. шт. відповідно. Також простежується негативна динаміка кількості зернозбиральних комбайнів на сільськогосподарських підприємствах Карпатського регіону, зокрема у 2000 р. була зафіксована на рівні – 4950 шт., 2005 – 3308 шт., 2010 – 1565 шт.¹⁴⁰;

- ризик погіршення надійності та ефективності використання сільськогосподарської техніки.

Ризики використання технічної інфраструктури чинять безпосередній вплив на ефективність функціонування технологічної інфраструктури сільських територій, яка забезпечує розвиток аграрного виробництва та суміжних сфер економічної діяльності на селі. Водночас, застосування технологічних інфраструктурних ресурсів може зіштовхнутися з низкою ризиків, притаманних виключно їм:

- ризиком неефективності та виходу з ладу морально чи фізично застарілих технологій;
- ризиком зниження рентабельності виробництва або й збитковості при використанні застарілих технологій;
- ризиком негативного впливу неякісних природних ресурсів (земельних, водних, атмосферних) при застосуванні сучасних агротехнологій.

Вищеописані ризики є надзвичайно актуальними для сільських територій Карпатського регіону, де значна частина сільськогосподарської продукції виробляється в особистих господарствах населення. Водночас, більшість селян не знайомі із сучасними досягненнями у сфері агротехнологій, ведення органічного землеробства, не спроможні забезпечувати функціонування складних технологічних систем меліорації та осушування ґрунтів. У більшості сільських територій регіону відсутні малі переробні підприємства, спроможні закуповувати тваринницьку продукцію в мешканців, що веде до зменшення кількості худоби в господарствах населення та зменшення рентабельності цих господарств.

Вирощування більшості сільськогосподарських культур відбувається із використанням старих технологій агровиробництва та обробітку ґрунту, що тягне за собою зменшення урожайності та виснаження земель. Особливо це стосується технічних культур. Адже на території

¹⁴⁰ Розвиток сільських територій України (1990-2010 роки): [монографія] / М. К Орлатий, І. Ф. Гнибіденко, І. М. Демчак [та ін.] ; за ред. М. К. Орлатого. – К. : НДІ «Укراгропромпродуктивність», 2012. – 752 с.

Карпатського регіону, який займає 9,4% території України в середньому за останні роки вироблялося більше 25% від валового виробництва ріпакового насіння в країні. Аналіз виробництва ріпаку в Карпатському економічному регіоні свідчить про негативні тенденції в розвитку галузі. Нестача матеріально-технічних ресурсів, недотримання вимог агротехнології, відсутність завершеного технологічного процесу виробництва та доробки насіння ріпаку призводять до втрат продукції, низьких і нестабільних врожаїв. Середня урожайність озимого ріпаку в регіоні становить 11,3 ц/га – 25% потенційної і 30% середньоєвропейської урожайності, а ярого – 5,5 ц/га, або 18 і 33% відповідно¹⁴¹.

Ще одним вагомим технологічним ризиком для сільських територій Карпатського регіону є високий рівень зносу техніки, який суттєво знижує ефективність аграрного виробництва. Це тягне за собою зменшення прибутковості сільгосп підприємств, скорочення їхніх інвестиційних ресурсів, унеможливлення реалізації інноваційних проектів без залучення фінансових ресурсів з державного бюджету чи з боку іноземних інвесторів.

Не менш вагомими є ризики розвитку соціальної інфраструктури сільських територій Карпатського регіону, яка, на відміну технічної та технологічної інфраструктури, забезпечує створення відповідних умов життєдіяльності для мешканців села. Найгострішими ризиками її використання є:

- ризик погіршення стану інженерно-технічних комунікацій та благоустрою (проблеми освітлення вулиць, дорожнього покриття, водопостачання, неорганізованих сміттєзвалищ);
- ризик деградації системи освіти на сільських територіях;
- ризик скорочення кількості лікувально-профілактичних закладів та зниження рівня доступної професійної медичної допомоги;
- ризик зменшення кількості культурно-дозвільних установ (домів культури, музеїв, парків, заповідників тощо).

Для Карпатського регіону особливо актуальними є ризики, реалізація яких має вплив на соціально інфраструктурні ресурси, адже спостерігається, особливо на сільських територіях, погіршення стану

¹⁴¹ Фаїзов А. Економічний механізм формування і функціонування ринку ріпаку та продуктів його переробки : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.02 «Економіка сільського господарства і АПК». – К., 2006. – Режим доступу : <http://disser.com.ua/contents/34410.html>.

дорожнього покриття, благоустрою територій, зниження рівня доступної професійної медичної допомоги тощо (див. параграф 2.3).

Вирішення вище окреслених інфраструктурних ризиків значною мірою пов'язане з ефективністю управління розвитком сільських територій, що потребує особливої уваги до управлінських інфраструктурних ресурсів, які забезпечують функціонування управлінського апарату сільських територій. Основними ризиками, пов'язаними з їхнім використанням є:

- ризик неправомірного управління – найбільш поширено проявляється через зловживання службовим обов'язком;
- ризик безгосподарності та халатності;
- ризик несвоечасної реорганізації та відповідності управлінських структур існуючим потребам чи науково-технічному прогресу.

Повідомлення у засобах масової інформації та дані правоохоронних органів підтверджують значну актуальність цих ризиків для розвитку сільських територій Карпатського регіону. Так, за даними прес-служби Держсільгоспінспекції Львівської області протягом лише п'яти місяців 2012 р. за результатами 545 перевірок щодо дотримання земельного законодавства було виявлено 332 порушення на 6,7 тис. га землі. У результаті, 168 осіб притягнуто до адміністративної відповідальності. Сума штрафів, накладених на порушників становила близько 47 тис. гривень. Окрім того, земельні інспектори нарахували більше 80 випадків шкоди на суму близько 195 тис. грн., спричиненої самовільним зайняттям земельних ділянок, використанням ділянок не за цільовим призначенням та зняттям ґрунтового покриву без спеціального дозволу. Також 88 клопотань інспекція надіслала органам виконавчої влади та місцевого самоврядування області, 60 з яких – про скасування рішень та розпоряджень, прийнятих з порушенням вимог земельного законодавства¹⁴². Грубі порушення вимог земельного законодавства були виявлені прокуратурою на Закарпатті. Найбільше порушень виявили прокурори в організації роботи комісій із розгляду землевпорядної документації, веденні державного земельного кадастру, видачі посвідчень громадян права власності на земельні ділянки, проведення державної експертизи землевпорядної документації, а також при розгляді звернень громадян¹⁴³.

¹⁴² Держсільгоспінспекція виявила 332 земельних порушення. – Режим доступу : <http://novyny.lviv.ua/pro-use/derzhsilhospinspektsiya-vyyavyla-332-zemelnyh-porushennya.html>.

¹⁴³ На Закарпатті прокуратура виявила порушення у роботі Держкомзему. – Режим доступу : <http://zik.ua/ua/news/2012/08/22/365100>.

Останнім видом у запропонованій нами класифікації ресурсів сільських територій є фінансові ресурси. Ризики, пов'язані з цим видом ресурсів, поділяються за підвидами. До бюджетних ресурсів, основним завданням яких є формування та розподіл грошових потоків у межах сільських територій, відносяться ризики:

- ризик зменшення фінансування з боку держави, як щодо базових потреб території та її населення, так і в контексті реалізації відповідних програм розвитку;
- ризик зменшення прибутків суб'єктів господарювання сільських територій внаслідок збільшення ставок оподаткування або введення нових видів податків чи зборів;
- ризик зменшення обсягів виплат дотацій, або ж їх припинення.

На інвестиційні фінансові ресурси, що виступають однією з основних рушійних сил розвитку на сільських територіях, мають вплив такі ризики:

- ризик зменшення обсягів або припинення надходження інвестицій;
- ризик зниження інвестиційної привабливості території;
- ризик зміни інвестиційного клімату (як на макро- чи мезо-, так і мікрорівні).

До фінансових ризиків, що чинять вплив на розвиток сільських територій Карпатського регіону слід, насамперед, віднести бюджетні, меншою мірою інвестиційні та страхові.

Для Карпатського регіону особливої гостроти сьогодні набувають ризики, пов'язані зі зменшенням фінансування з боку держави та погіршенням інвестиційного клімату. Адже діюча система фінансування сільськогосподарських підприємств в Україні орієнтується на першочергове виділення прямих дотацій агроформуванням, серед яких пріоритетне значення відіграють великі агрохолдинги. Натомість на сільських територіях Карпатського регіону, де переважають господарства населення та фермери, можливості залучення необхідних фінансових ресурсів, що виділяються з державного бюджету на підтримку сільського господарства, є значно меншими. Тобто, ризикованість використання цього виду фінансових ресурсів є доволі високою.

Не менш вагомими є ризики залучення інвестиційних ресурсів у сільські території Карпатського регіону з огляду на стан інвестиційного клімату. Це пов'язано як з недостатньою якістю земельних ресурсів, порівняно з іншими регіонами України, так і з високим рівнем

природно-кліматичних ризиків (паводки, зсуви, вітрові ерозії, зниження гумусу в ґрунті, скорочення площ сільськогосподарських угідь).

Ще одним підвидом фінансових ризиків, притаманних сільським територіям України, в цілому, та Карпатського регіону, зокрема, є страхові, пов'язані з прагненням сільгоспвиробників та інших суб'єктів підприємництва до мінімізації рівня впливу інших описаних ризиків. До основних аспектів вияву страхових ризиків слід віднести загрозу унеможливлення виплати страхових премій в силу низки об'єктивних і суб'єктивних причин, можливість банкрутства страхових компаній тощо.

Оцінюючи ризики пов'язані з орендою землі (рис. 2.10) та ризики пов'язані з орендою майна слід відзначити (рис. 2.11) різницю між запланованою сумою оренди і фактичною виплатою в 2010 р. свідчить про те, що виконання договірних зобов'язань в Карпатському регіоні не перевищує 9% (за оренду землі) і 23% (за оренду майна) від суми орендної плати, яку необхідно було виплатити згідно договорів оренди. Тобто фінансові ризики, пов'язані з орендою землі чи майна в Карпатському регіоні, є дуже високими.

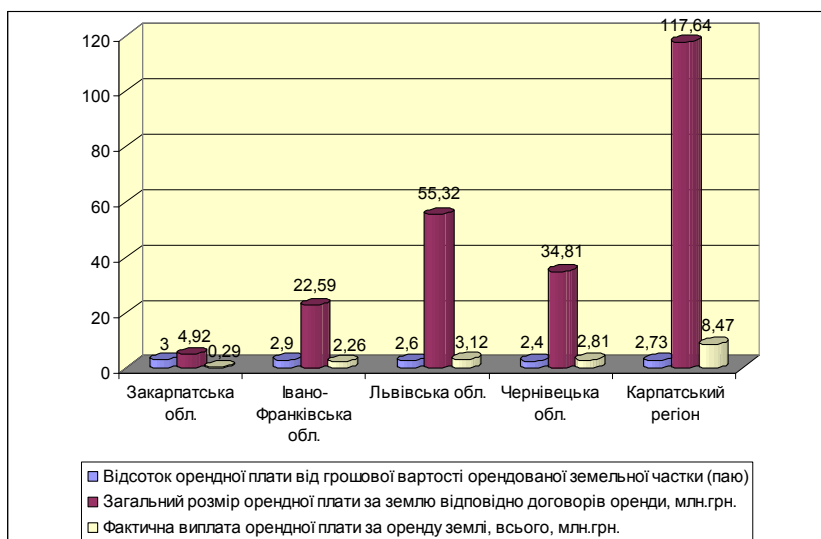

Рис. 2.10. Орендноземельні відносини в аграрному секторі Карпатського регіону станом на 01.08.2010 р. (за даними Держстату України)

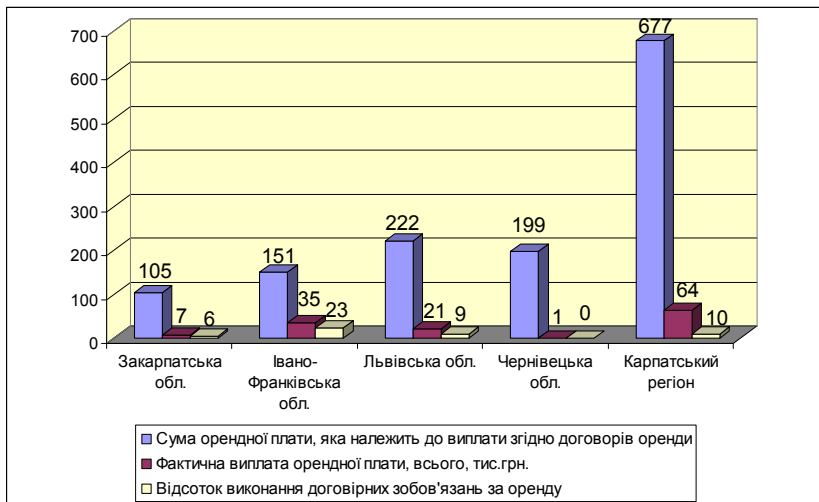

Рис. 2.11. Стан розрахунків по виплаті орендної плати майна, яка належить до виплати згідно договорів оренди майна в аграрному секторі Карпатського регіону станом на 01.08.2010 р. (за даними Держстату України)

Розглянуті ризики ресурсного забезпечення характеризують більшість аспектів життєдіяльності на сільських територіях, зокрема, Карпатського регіону. Чітке обґрунтування ймовірних ризиків дозволяє більш точно спрогнозувати і побудувати стратегію розвитку сільських територій з виділенням чітких індикаторів, на які необхідно звертати увагу при забезпеченні їх сталого розвитку з метою запобігання, або ж мінімізації впливу потенційних наслідків вищеописаних ризиків.

2.4. Роль сільських територій у зовнішньоекономічній діяльності держави

Зовнішньоекономічна діяльність України відображає основні особливості розвитку національного господарства. Так, сьогодні значна частка обсягів вітчизняного експорту належить продукції металургійного та хімічного комплексів, а також галузі машинобудування. При цьому, незважаючи на значний виробничий потенціал нашої держави, з України експортується в основному продукція з незначною часткою доданої вартості: сировина, напівфабрикати, матеріали. Водночас, імпорتنі потоки зосереджуються на енергетичних ресурсах, а також високотехнологічній продукції машино- та приладобудування. Така тенденція, що зберігається

протягом багатьох років, свідчить про низький рівень розвитку вітчизняної економіки та її залежність від ресурсного імпорту, а також високотехнологічної продукції з економічно розвинутих країн.

На цьому тлі заслуговує на увагу дослідження експортного потенціалу аграрного сектору України, а також вивчення перспектив активізації зовнішньої торгівлі нашої держави за рахунок більш ефективного використання ресурсних і виробничих можливостей її сільських територій.

При цьому роль сільських територій у зовнішньоекономічній діяльності держави потрібно розглядати у двох площинах. По-перше, з огляду на те, що в контексті наявних земельних і трудових ресурсів, сільські території є оптимальним місцем для виробництва сільськогосподарської продукції, що може експортуватися на зовнішні ринки збуту. Сюди ж можна віднести і продукцію промислових підприємств, розташованих на сільських територіях, які виробляють несільськогосподарські види продукції. По-друге, сільські території є місцем, де може активно розвиватися сучасний ринок послуг, в тому числі орієнтований на обслуговування іноземних громадян і туристів. Зокрема, це стосується сфери ІТ-технологій, «зеленого» та інших видів туризму, а також, за наявності відповідної інфраструктури, сільські території можуть бути місцем розташування суб'єктів економічної діяльності, що дистанційно надають консалтингові, бухгалтерські та інші послуги шляхом використання сучасних технологій зв'язку. Щоправда, на даний час незадовільний рівень розвитку інфраструктури та значні відмінності між якісними характеристиками умов проживання та здійснення економічної діяльності в містах та селах спричиняють блокування розвитку несільськогосподарських видів діяльності на сільських територіях.

Крім того, сільське господарство України характеризується наявністю низки проблем, що спричиняють його високу трудомісткість, низьку конкурентоспроможність, незадовільну економічну ефективність, недостатні обсяги виробництва в контексті задоволення існуючого попиту. Комплексність цих проблем та їх тісний взаємозв'язок з низьким рівнем розвитку інших галузей економіки, а також загострення кризових явищ, спричинених неефективним державним регулюванням, не дають змоги очікувати активізації розвитку зовнішньоекономічної діяльності сільських територій у найближчому майбутньому без глибокого реформування системи управління аграрним сектором вітчизняної економіки та застосування

радикальних регулюючих і стимулюючих заходів з боку державних органів влади.

Водночас, слід відзначити, що продукція вітчизняного сільсько-господарського сектора є ключовим фактором розвитку експортного потенціалу України, що зумовлює необхідність приділення уваги проблемам впливу сільських територій на зовнішньоекономічну діяльність держави. Важливість цієї проблематики посилюється глобальними змінами, що характеризуються постійним збільшенням населення планети, а також несприятливими кліматичними трансформаціями, які мають негативний вплив на урожайність у багатьох регіонах світу.

Україна володіє необхідним потенціалом та сприятливими передумовами для виробництва значних обсягів сільськогосподарської продукції, що особливо актуально в умовах посилення світової продовольчої кризи. Постійно зростають й потреби внутрішнього ринку України, що останнім часом все більшою мірою забезпечуються не лише внутрішнім виробництвом, але й імпортними надходженнями. Таким чином, розвиток зовнішньоекономічної діяльності визначається, з одного боку, можливістю подальшого нарощування обсягів виробництва аграрного сектора з метою експорту, а з іншого – дає змогу імпортувати ту агропромислову продукцію та засоби виробництва, які будуть використовуватися у виробничих процесах вітчизняних підприємств сільськогосподарської, переробної та харчової промисловості, а також компенсувати дефіцит за окремими позиціями сільськогосподарської продукції, обсяги виробництва якої не відповідають обсягам внутрішнього споживання.

Сьогодні позиція України на світовому ринку сільськогосподарської продукції, зважаючи на наявний потенціал, є достатньо слабкою. Водночас, незважаючи на значні труднощі у розвитку сільського господарства, експортна діяльність цього сектора економіки все ж має тенденцію до зростання й протягом останніх десяти років збільшилася у понад шість разів (рис. 2.12).

Найбільшу частку в експорті агропромислового сектора економіки України в 2011 р. мала продукція рослинництва – 8,1% від загальних обсягів експорту (передусім це зернові культури, насіння і плоди олійних рослин), дещо меншими обсягами характеризувалися жири та олії тваринного й рослинного походження (5,0%), готові харчові продукти (4,3%), а також живі тварини і продукти тваринного

походження (1,4%), що разом склало 18,8% обсягів експорту країни, або 12,8 млрд. доларів США¹⁴⁴.

Рис. 2.12. Динаміка і структура експорту сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки в Україні (розраховано і складено на основі даних Державної служби статистики України)

Варто зауважити, що достатньо високою є частка експорту сільськогосподарської продукції України по відношенню до загальних обсягів її виробництва, передусім у секторі рослинництва. Зокрема, для зернових культур, цей показник склав у 2010 р. 33,3%.

Регіональний розподіл експортної діяльності у агропромисловому секторі України характеризується значними відмінностями (табл. 2.32). Варто зауважити, що внаслідок реєстрації багатьох виробничих підприємств та посередницьких структур у м. Києві, органи статистики зараховують експорт сільськогосподарської продукції, здійснений ними, до експортних показників столиці, хоча фактичне її виробництво було здійснене на сільських територіях поза її межами. Така ж ситуація стосується і м. Севастополя, хоча обсяги реалізації продукції на експорт там є значно нижчими порівняно з Києвом.

¹⁴⁴ Статистична інформація / Державна служба статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Таблиця 2.32

Частки економічних районів України в експорті продукції сільського господарства та продуктів харчування у 2011 р.

Економічні райони	Частка в експорті, %:			
	живих тварин та продуктів тваринного походження	продуктів рослинного походження	жирів та олій тваринного або рослинного походження	готових харчових продуктів
Донецький (Донецька, Луганська області)	6,8	1,0	5,4	16,7
Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області)	3,5	4,1	8,8	7,6
Східний (Харківська, Полтавська, Сумська області)	14,2	5,6	6,8	15,3
Центральний (Київська, Черкаська області, м. Київ)	47,1	65,7	59,5	37,6
Поліський (Волинська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська області)	13,8	2,7	0,5	3,7
Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області)	6,8	2,8	6,8	5,9
Карпатський (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька області)	3,7	1,1	3,8	3,3
Причорноморський (Миколаївська, Одеська, Херсонська області, Автономна Республіка Крим, м. Севастополь)	4,0	17,0	8,3	9,9
Україна	100,0	100,0	100,0	100,0

Розраховано і складено за даними: Статистична інформація / Державна служба статистики України. - Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Як видно з наведених даних, Карпатський регіон України не виділяється значними обсягами експорту жодного з видів продукції сільського господарства чи продуктів їх переробки, незважаючи на високу частку сільського населення та придатних умов для їх виробництва. Сьогодні найбільша частка у зовнішній торгівлі регіону нале-

жить жирам та олійам рослинного походження, лідером у виробництві та експорті яких є ПП «Оліяр» (Львівська область), виробник олії торгової марки «Майола», яка експортується у понад 20 країн, в тому числі у країни ЄС, вимоги до якості яких є достатньо жорсткими. Водночас, підприємства таких виробничих потужностей в аграрному секторі Карпатського регіону все ще рідкість, чим саме і спричинені низькі обсяги експорту відповідних видів продукції.

Звертає на себе увагу той факт, що у зовнішньоекономічній діяльності агропромислового сектора України переважає експорт сільськогосподарської продукції з базовим рівнем обробки та низькою доданою вартістю, а в імпортних надходженнях ситуація протилежна (рис. 2.13). Це ще раз ілюструє проблему низької конкурентоспроможності та недостатньої розвиненості обробної промисловості України, що спричиняє сировинну орієнтацію вітчизняного сільськогосподарського експорту та необхідність імпорту готової продукції, яка фактично могла б потенційно вироблятися в Україні та експортуватися у інші країни.

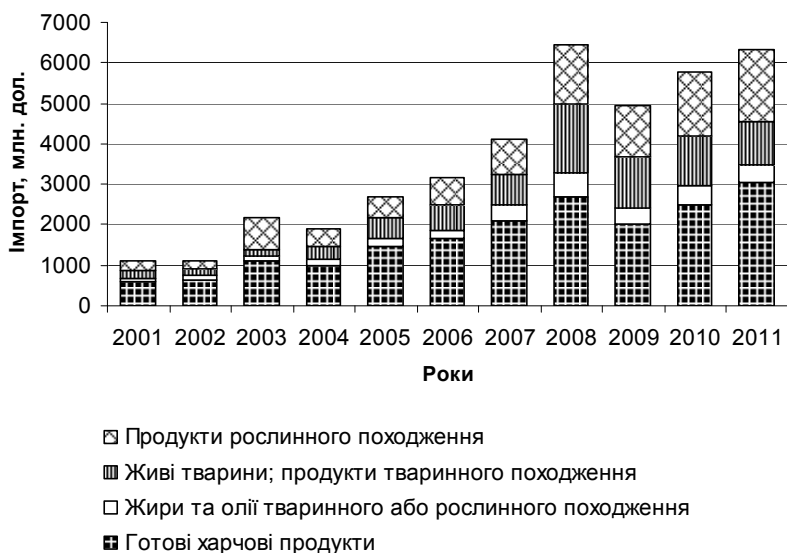

Рис. 2.13. Динаміка і структура імпорту сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки в Україні (розраховано і складено на основі даних Державної служби статистики України)

Динаміка імпорту сільськогосподарської продукції та продуктів харчування характеризується поступовим зростанням протягом

останніх років, з незначним спадом лише у 2009-2010 рр., що відбувся внаслідок кризових явищ та зниження купівельної спроможності населення України. У структурі імпорту сільськогосподарської продукції у 2011 р. переважали готові харчові продукти (3,7% від загальних обсягів імпорту), продукція рослинного походження (2,2%), живі тварини та продукція тваринного походження (1,3%), а також жири та олії тваринного або рослинного походження (0,6%)¹⁴⁵. Загалом у 2011 р. імпортовано сільськогосподарської продукції та готових продуктів харчування на суму 6,3 млрд. дол. США, що склали 7,7% від загальних обсягів імпорту України.

Сьогодні Україна вже займає не останнє місце на світовому ринку продовольства. Водночас, враховуючи наявний потенціал, а не лише фактичні обсяги реалізації продукції, потрібно відмітити, що вітчизняна економіка не використовує його у повній мірі. Місце України на світовому ринку сільськогосподарської продукції можна оцінити з даних табл. 2.33, де наведено показники окремих обраних країн та їх частки у світовому виробництві окремих сільськогосподарських культур.

Таблиця 2.33

Частка країн у світовому виробництві окремих видів сільськогосподарської продукції у 2009 р., %

Країни	Види продукції						
	Пшениця	Жито	Ячмінь	Картопля	Цукрові буряки	Овочі	Фрукти
Білорусь	-	6,8	1,4	2,2	1,7	0,2	0,1
Канада	3,9	1,5	6,3	1,4	0,3	0,2	0,1
Китай	-	-	-	22,2	3,2	51,6	19,4
Німеччина	3,7	23,5	8,1	3,5	11,4	0,4	0,5
Польща	1,4	20,4	2,6	2,9	4,8	0,6	0,6
Російська Федерація	9,0	23,9	11,8	9,4	11,0	4,5	0,5
США	8,8	1,0	3,3	5,9	11,8	3,7	4,6
Франція	5,6	0,7	8,5	2,2	15,4	0,5	1,6
Україна	3,0	5,2	7,8	6,0	4,4	0,9	0,9

За даними: Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2011. – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2011. – 393 s.

¹⁴⁵ Статистична інформація / Державна служба статистики України : / Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Однак, сільському господарству нашої держави притаманна низка проблем, які спричиняють не лише відставання від потенційних обсягів виробництва та експорту, але й їх скорочення у багатьох регіонах країни. До основних проблем сільського господарства відносяться економічна неефективність, низька конкурентоспроможність, висока трудомісткість, відсутність підтримки з боку держави, низький рівень механізації, недостатня кількість переробних підприємств. Ці проблеми потребують свого вирішення з метою збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, що є пріоритетним як з позиції забезпечення продовольчої безпеки України, так і активізації експортної діяльності.

Україна повинна реалізувати свій сільськогосподарський потенціал та зосередитися на виробництві агропромислової продукції, як на одному з основних стратегічних напрямів розвитку національного господарства. Безперечно, це не означає, що нашій державі необхідно стати країною з монофункціональним виробництвом продукції з порівняно низьким рівнем доданої вартості, якою є продукція сільського господарства. Але саме у трансформаційний період та під час світової кризи, коли інвестиційні ресурси є обмеженими як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, а сільське господарство характеризується порівняно нижчими інвестиційними потребами, доцільним є підвищення його ролі, як каталізатора подальших економічних і структурних перетворень та засобу забезпечення продовольчої безпеки країни, розвитку підприємницької діяльності на сільських територіях, нарощування експортного потенціалу тощо.

Досліджуючи роль Карпатського регіону у виробництві та експорті сільськогосподарської продукції України, слід акцентувати увагу на тому, що його частка за цими показниками, незважаючи на існуючий потенціал, не є співрозмірною з кількістю сільського населення та сільськогосподарських виробників регіону. Спричинено це значною концентрацією виробництва аграрної продукції у господарствах населення, внаслідок чого її реалізація відбувається недостатньо організовано, а значна частка продукції споживається самими виробниками.

Загалом частка Карпатського регіону у національних обсягах експорту сільськогосподарської продукції та продуктів харчування дорівнює 2,5%, однак в залежності від виду продукції, цей показник коливається від 1,1 до 3,8% (табл. 2.34).

Таблиця 2.34

Обсяги та частки експорту сільськогосподарської продукції та продуктів харчування Карпатського регіону у 2011 р.

№ з/п	Види продукції	Обсяги експорту України, млн. дол.	Обсяги експорту Карпатського регіону, млн. дол.	Частка Карпатського регіону, %
1	Живі тварини та продукти тваринного походження	936,6	34,3	3,7
2	Продукти рослинного походження	5532,0	60,9	1,1
3	Жири та олії тваринного або рослинного походження	3396,4	129,2	3,8
4	Готові харчові продукти	2939,1	97,0	3,3
	Всього	12804,1	321,4	2,5

За даними: Державна служба статистики України та головні управління статистики Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей.

Володіючи потужним аграрним потенціалом Карпатський регіон потенційно спроможний забезпечити не лише внутрішній попит на сільськогосподарську продукцію, але й реалізовувати її надлишки в інші регіони країни, а також експортувати за кордон. Проте, на сьогодні сальдо зовнішньоторговельного балансу для цієї продукції є негативним (табл. 2.35), як в регіоні загалом, так і в кожній з його областей, зокрема.

Суттєво відрізняються не лише обсяги, але й структура зовнішньої торгівлі областей Карпатського регіону у сфері сільськогосподарської продукції та продуктів харчування (рис. 2.14-2.15).

Так, розглядаючи області Карпатського регіону можна визначити спеціалізацію кожної з них щодо окремих видів продукції. Наприклад, Закарпатська область експортує значні обсяги продуктів переробки овочів (30,4% від загальних обсягів експорту агропромислової продукції), алкогольні, безалкогольні напої та оцет (28,2%), Івано-Франківщина зосереджується протягом останніх років на експорті молока, молочних продуктів, яєць птиці та натурального меду (62,7%), Львівська область – на жирах та оліях (61,6%). Найнижчими обсягами експорту в регіоні характеризується Чернівецька область, що продає на

зовнішні ринки переважно продукти переробки плодів та овочів (30,3%), а також насіння і плоди олійних рослин (19,0%).

Таблиця 2.35

Динаміка обсягів зовнішньої торгівлі агропромисловою продукцією областей
Карпатського регіону у 2007-2011 рр., млн. дол. США

Області	Показники	Роки				
		2007	2008	2009	2010	2011
Закарпатська	Експорт	72,0	54,6	52,5	50,2	58,5
	Імпорт	65,2	59,6	37,5	46,8	62,9
	<i>Сальдо</i>	6,8	-5,0	15,0	3,4	-4,4
Івано-Франківська	Експорт	42,0	39,6	42,6	76,3	45,8
	Імпорт	9,1	34,2	11,7	34,0	81
	<i>Сальдо</i>	32,9	5,4	30,9	42,3	-35,2
Львівська	Експорт	62,4	72,1	84,5	159,9	202,9
	Імпорт	143,0	427,0	326,0	375,9	386,4
	<i>Сальдо</i>	-80,6	-354,9	-241,5	-216,0	-183,5
Чернівецька	Експорт	23,0	13,0	14,1	11,8	14,2
	Імпорт	7,4	12,4	7,6	8,7	15,8
	<i>Сальдо</i>	15,6	0,6	6,5	3,1	-1,6
Карпатський регіон	Експорт	199,4	179,3	193,7	298,2	321,4
	Імпорт	224,7	533,2	382,8	465,4	546,1
	<i>Сальдо</i>	-25,3	-353,9	-189,1	-167,2	-224,7

За даними головного управління статистики Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей

Найбільшу частку в імпорті агропромислової продукції Закарпатської області становлять алкогольні, безалкогольні напої та оцет (39%), продукти переробки овочів (16,7%), в Івано-Франківській області складають цукор та кондитерські вироби (84%), у Львівській області – м'ясо та його субпродукти (26,6%), їстівні плоди та горіхи (25,2%). Найбільші обсяги імпорту Чернівецької області припадають на їстівні плоди та горіхи (19,6%), овочі (19,0%).

Зовнішньоекономічна діяльність сільськогосподарського сектора як Карпатського регіону, так і України, загалом, незважаючи на існуючі проблеми, має позитивні тенденції до зростання. Вітчизняна продукція сільського господарства користується попитом не лише на внутрішньому ринку, але й на зовнішніх, причому місткість ринків тих країн, що розвиваються, постійно збільшується як внаслідок зростання

кількості населення, так і в результаті скорочення часток сільськогосподарських угідь, зумовлених природно-кліматичними змінами та неефективною господарською діяльністю.

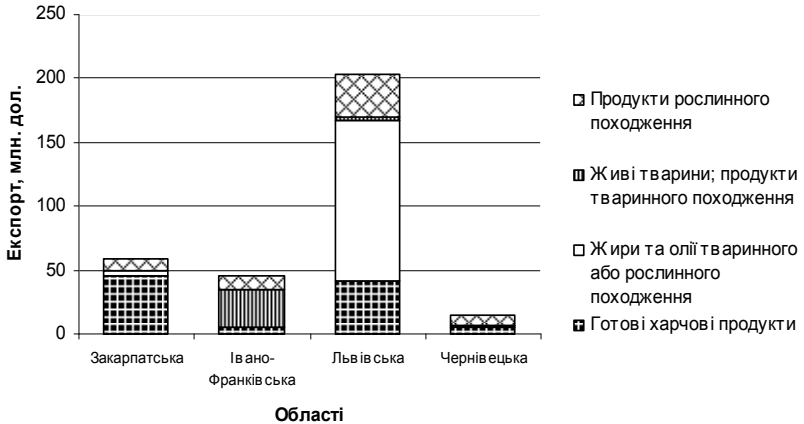

Рис. 2.14. Структура експорту агропромислової продукції областей Карпатського регіону у 2011 р. (За даними головних управлінь статистики Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей)

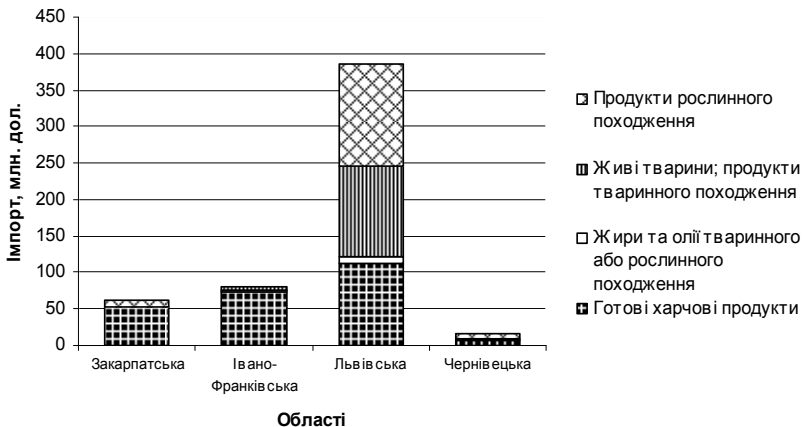

Рис. 2.15. Структура імпорту агропромислової продукції областей Карпатського регіону у 2011 р. (За даними головних управлінь статистики Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей)

Зростають також і обсяги вітчизняного імпорту. Проте в умовах глобальної економіки його неможливо обмежувати за допомогою застосування тарифних бар'єрів і нетарифних перешкод для імпоротної продукції. Значно ефективнішою є концентрація зусиль на підвищенні конкурентоспроможності вітчизняної продукції, орієнтованої на поступове імпортозаміщення.

Постійне зростання дефіциту продуктів харчування у глобальному вимірі ставить перед міжнародним співтовариством виклики щодо необхідності нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції. Україна, яка володіє одним з найбільших потенціалів для виробництва значних обсягів сільськогосподарської продукції в Європі, не використовує його достатньо ефективно. В умовах ринкової економіки така ситуація є недопустимою і вказує на те, що регулювання аграрного сектора економіки потребує термінового вдосконалення.

Основними перешкодами розвитку зовнішньоекономічної діяльності сільськогосподарського сектора в контексті використання потенціалу сільських територій України є:

- відсутність цілісної та ефективної системи державного стимулювання сільськогосподарських виробників, внаслідок чого вітчизняна продукція часто залишається неконкурентоспроможною на зовнішніх ринках, а імпортні продовольчі товари виявляються в Україні дешевшими за вітчизняні аналоги навіть після сплати усіх митних платежів. Така ситуація не лише заохочує імпорт, але й має руйнівний вплив на розвиток вітчизняного сільськогосподарського виробництва;
- низька якість вітчизняної продукції сільського господарства порівняно з закордонними аналогами, неготовність українського аграрного менеджменту швидко та ефективно працювати в умовах міжнародної конкуренції, забезпечуючи своєчасну та успішну сертифікацію власної продукції, неспроможність українських агроформувальників налагоджувати ефективну взаємодію з іноземними партнерами та закордонними інвесторами;
- невміння вітчизняних підприємців долати бар'єри на зовнішніх ринках продовольчої продукції, що створюються як з метою захисту закордонних споживачів або виробників, так і для недопущення імпорту неякісного продовольства.

Крім того, специфічними бар'єрами для активізації зовнішньоекономічної діяльності в контексті використання експортного потенціалу сільських територій Карпатського регіону є:

- висока частка особистих селянських господарств та низька кількість і активність сільськогосподарських підприємств у зовнішній торгівлі, внаслідок чого вихід на зовнішні ринки є процедурно занадто складним (отримання необхідних дозволів, проходження стандартизації, сертифікації тощо), а також пов'язаним з додатковими трансакційними витратами (відсутність постійних зовнішньоекономічних зв'язків, неможливість використання ефекту масштабу);
- межування виключно з країнами ЄС, експорт продукції до яких вимагає відповідності вищим і жорсткішим стандартам, ніж ті, що діють у географічно більш віддалених країнах – Молдові, Російській Федерації та Білорусі;
- незадовільний рівень розвитку прикордонної інфраструктури, зокрема, шляхів та міжнародних пунктів пропуску, що спричиняє надзвичайно великі затримки при транспортуванні продукції та перетині кордону, відповідно знижуючи ефективність будь-яких видів зовнішньоторговельної діяльності;
- низький рівень інформаційного забезпечення та обізнаності сільського населення з діючими вітчизняними та міжнародними програмами розвитку сільського господарства, гірських чи депресивних територій тощо.

Сільські території є важливими у зовнішньоекономічній діяльності не лише з огляду на їх потенціал щодо виробництва сільськогосподарської продукції. Вони також володіють потенціалом ведення значної кількості несільськогосподарських видів економічної діяльності, результатом якої є продукція і послуги, привабливі для іноземних громадян. Сюди відносяться виробництво товарів легкої промисловості, виробів народного промислу, розвиток туристичних, інформаційних та інших послуг тощо. Водночас такі альтернативні види економічної діяльності на сільських територіях в Україні не набули достатнього поширення і потребують спеціальних заходів економічної політики з метою їх розвитку. Відсутність адекватного інформаційного освітлення можливостей окремих регіонів щодо виробництва у сільській місцевості товарів, конкурентоспроможних на міжнародних ринках, незадовільний стан виробничої інфраструктури села, недостатня кількість конкурентоспроможних об'єктів сфери обслуговування, несприятливий міжнародний імідж України, порівняно високий рівень

цін на побутові послуги не сприяють активному розвитку сільських територій в контексті зовнішньоекономічної діяльності, хоча потенційно вони можуть бути місцем розташування ефективних експортоорієнтованих підприємств.

Більше того, окремі види діяльності, зокрема розвиток міжнародного туризму, можуть бути реалізовані лише на сільських територіях, або ж переважно на них. До таких видів діяльності відносяться агротуризм, спелеологічний, лижний, велосипедний туризм тощо. Проте розвиток туризму потребує відповідно підготовлених кадрів, а також вимагає суттєвого підвищення рівня інфраструктурного забезпечення сільських територій, передусім благоустрою відпочинкових територій, покращення транспортного сполучення, а також ґрунтового удосконалення системи інформаційного забезпечення регіональних туристичних мереж.

Інформаційна підтримка туризму на сільських територіях в Україні, зокрема, в Карпатському регіоні, все ще слабо розвинута, внаслідок чого найближчі конкуренти – Польща, Угорщина та Словаччина залучають значно більшу кількість як власних, так і зарубіжних туристів. Водночас, західні туристи і закордонні фахівці індустрії гостинності відзначають, що відпочинок в українських Карпатах суттєво відрізняється від дозвілля в інших гірських регіонах Європи, як за ціною послуг, так і за доступністю «диких» територій, які користуються значним попитом серед іноземних туристів. Проте на думку міжнародних експертів необхідним є активніше використання сучасних інструментів просування вітчизняного туристичного продукту за кордоном.

Підсумовуючи сказане, слід наголосити, що сільські території Карпатського регіону потенційно можуть виконувати важливу роль у експорті сільськогосподарської продукції, а також забезпечувати виробництво інших видів експортоорієнтованих товарів і послуг. Але для повноцінного використання цих можливостей необхідно забезпечити удосконалення інфраструктури сільських територій, поліпшувати інституційне забезпечення їхнього розвитку, більш активно та ефективно застосовувати сучасні інструменти регіонального маркетингу, а також створити ґрунт для розгортання локальних транскордонних ініціатив підприємницьких структур та громадян на місцевому рівні.

РОЗДІЛ 3. Прогнозування розвитку сільських територій Карпатського регіону

3.1. Пріоритети державної політики перспективного розвитку сільських територій України в контексті прогнозування їхньої еволюції

Структурні перетворення в економіці сільських регіонів, спрямовані на покращення рівня життя місцевого населення через підвищення рівня його доходів і поліпшення стандартів соціального захисту, потребують удосконалення системи державного регулювання, і в той же час вони не можуть бути ефективними без утвердження принципів ринкового господарювання. При розробці політики соціально-економічного розвитку сільських територій необхідно встановити раціональне співвідношення державного та ринкового регулювання, а також чітко визначити сфери впливу держави та ринку.

Основною метою регулювання розвитку сільських територій є забезпечення збалансованості механізмів державного регулювання і ринкових важелів, що сприятиме створенню необхідних передумов для підвищення якості життя населення, ефективної зайнятості та покращення демографічної ситуації на основі стабільного й ефективного матеріального виробництва і розвитку сфери послуг. Важливо, щоб система державного регулювання стимулювала збільшення обсягу надання суспільних благ у сільській місцевості, удосконалення інфраструктури соціальної сфери та підтримку регіонального економічного розвитку.

В Україні реалізація зазначених цілей гальмується неефективністю та незбалансованістю державної політики у сфері агровиробництва та розвитку сільських територій. Державне фінансування галузевих програм є недостатнім. Існуюча аграрна політика спрямована, в основному, на створення сприятливих умов для розвитку сільськогосподарського сектора через механізми оподаткування та реалізацію бюджетних програм. Водночас, вона не здатна забезпечувати повноцінного розвитку сільських територій та подолання бідності, оскільки за класифікацією СОТ, бюджетні кошти мають спрямовуватися не лише на агровиробництво, а й на збільшення фінансування так званих «зелених» програм (розвиток невинробничої інфраструктури, енергозабезпечення, будівництво доріг, охорона

довкілля, інформаційно-консультаційне забезпечення, ціновий моніторинг, підтримка маркетингової та обслуговуючої інфраструктури).

Крім того, обсяги бюджетного фінансування агровиробництва в нашій державі є меншими за фактичні потреби, тоді як конкурсні відбори часто є недостатньо об'єктивними, а більшість бюджетної підтримки орієнтується, як правило, на великі сільськогосподарські підприємства. Досить часто державне фінансування здійснюється всупереч сезонним потребам галузі, що зменшує його ефективність.

Існуюча аграрна політика в Україні характеризується невідповідністю системи державної підтримки сучасним світовим тенденціям, вимогам СОТ і стандартам ЄС (насамперед щодо встановлення мінімальних цін на окремі види продукції, цінової підтримки окремих галузей, тоді як заходи підтримки деформують ринкове конкурентне середовище). Обсяг бюджетної підтримки сільського господарства є дуже низьким, проте навіть такий її рівень нівелюється високими цінами на продукцію промисловості, що споживається в сільському господарстві.

Крім диспаритету цін, бюджетне фінансування сільського господарства також характеризується нецільовим використанням коштів. Підтримка надається переважно агропідприємствам, які виробляють лише третину обсягів продукції галузі і на яких працює менше третини працездатних селян. Фермерські та особисті селянські господарства населення, в яких виробляється дві третини валової сільськогосподарської продукції та зайнято дві третини працездатних селян, такої підтримки практично не отримують.

Намагання нашої держави подолати вказані проблеми соціально-економічного розвитку сільських територій простежуються із самого початку її політичної незалежності, що відображено положеннями чинного Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 р.¹⁴⁶ Визначаючи високий рівень соціально-економічного розвитку села як основну умову продовольчого та сировинного забезпечення держави, її економічної незалежності, цим Законом задекларовано зміст, межі та умови забезпечення пріоритетності

¹⁴⁶ Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» №400-ХІІ від 17 жовтня 1990 р.. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.-cgi?nreg=400-12>.

розвитку соціальної сфери села та агропромислового комплексу в структурі національної економіки.

Відповідно до положень цього Закону, що неодноразово змінювались, до 2000 р. передбачалось виконати державні програми газифікації, водопостачання, електрифікації, будівництва шляхів, благоустрою сіл, відродження трудонедостатніх та занепадаючих сільських населених пунктів. Законом заборонено ліквідацію, реорганізацію та перепрофілювання закладів охорони здоров'я, освіти, соціального захисту населення у сільській місцевості. Встановлено, що усі шляхи, які зв'язують сільські населені пункти (у тому числі в межах цих населених пунктів) з мережею шляхів загального користування, належать до категорії шляхів загального користування і разом з усіма під'їзними шляхами до сільських населених пунктів підлягають передачі на баланс загальнодержавного органу по будівництву, ремонту та утриманню автомобільних шляхів. Визначено, що селу надається перевага порівняно з містом (у розрахунку на душу населення) у спорудженні житла, об'єктів освіти, культури і спорту, охорони здоров'я, побуту, торгівлі, газифікації, водо- і електропостачання, телефонізації, зв'язку, комунальних об'єктів, в послугах радіо і телебачення; забезпечуються рівні з містом умови постачання промисловими та продовольчими товарами, а також рівень медичного, культурного, спортивного, торговельного, транспортного, комунально-побутового обслуговування за науково обґрунтованими нормативами.

В контексті практичної реалізації положень згаданого Закону України, було прийнято низку постанов і указів, спрямованих на забезпечення інвестиційної пріоритетності соціального розвитку села та агропромислового комплексу; підтримку індивідуального житлового будівництва на селі; здійснення газифікації, електрифікації та водопостачання сільських населених пунктів, розвиток сільської загальноосвітньої школи тощо.

Однак і понині при щорічному складанні та затвердженні проекту Державного бюджету України, механізм забезпечення інвестиційної пріоритетності соціального розвитку села та агропромислового комплексу, як правило, не враховується, зокрема, щодо виділення державних централізованих капіталовкладень в Державному бюджеті України окремим рядком в розмірі не менше одного процента від вартості валового внутрішнього продукту України, причому не менш як 50 відсотків на будівництво в сільській місцевості об'єктів невиробничого призначення. Впродовж усіх років незалежності так і не

досягнуто обов'язкового урахування пріоритетності розвитку села при розробці та прийнятті Програм соціально-економічного розвитку України, інших законодавчих і нормативних актів, що обумовлено статтями 2 і 25 Закону. Урядом України дотепер не запроваджено організацію постійного обстеження та паспортизації сільської поселенської мережі (моніторинг), чим ігноруються гарантії захисту, збереження і розвитку сільських поселень.

Впродовж 1994-1995 років намічалось впровадження спеціально розроблених для сільської місцевості нормативів забезпечення сільського населення підприємствами і організаціями соціальної сфери, як основи для розрахунку нормативної бази бюджетного фінансування витрат на утримання і розвиток соціальної інфраструктури села (так званих нормативів бюджетної забезпеченості). Передбачалося, що кошти на утримання і розвиток соціальної інфраструктури села на рівні нормативів бюджетної забезпеченості виділяються окремим рядком у Державному бюджеті та бюджетах місцевого самоврядування. На державному рівні, з викладом стратегії, нормативів та основних принципів організації обслуговування сільського населення, планувалось розробити основні положення державної політики відродження села та засоби її реалізації; засади демографічної політики; заходи щодо стимулювання розвитку виробничої бази села; галузеві програми розвитку освіти, охорони здоров'я, культури, торгівлі, комунального-побутового обслуговування тощо.

В умовах наявної неузгодженості правових норм в аграрній та бюджетній сферах, відсутності бюджетного забезпечення інвестиційної пріоритетності соціального розвитку села та агропромислового комплексу, наростання гіперінфляційних процесів, положеннями Державної програми стабілізації та розвитку продуктивних сил України¹⁴⁷, період реалізації якої сягає 2015 р., вже на першому етапі передбачалось введення в експлуатацію п'яти дослідно-промислових комплексів в Миколаївській, Київській, Черкаській, Закарпатській і Луганській областях, а до кінця 2005 р. варіантом Державної програми, при запланованій п'ятирічній окупності інфраструктури, планувалось будівництво:

¹⁴⁷ Державна програма стабілізації та розвитку продуктивних сил України Схвалена Постановою Верховної Ради України від 24 лютого 1994 р. № 4029-12. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=84&user=ay1994>.

- 1000 нових селищ з кількістю 500 тис. садиб і котеджів по 20 кв. м. жилої площі на особу з можливою реконструкцією з числа тих, що будуються до 100 тис. існуючих садиб;
- 1000 промислово-аграрних комбінатів для забезпечення технологічних потреб садиб і переробки продукції.

Однак, з часу схвалення цієї Програми в Україні відбулось зменшення загальної кількості сільських населених пунктів на 393 одиниці, а кошти з Державного бюджету для її реалізації жодного року не виділялись.

Безсистемне генерування множинності пріоритетів розвитку сільських територій починаючи з 1990 р. супроводжувалось систематичним самоусуненням держави від їх реалізації; послідовною мінімізацією інституційної спроможності територіальних громад, як основного суб'єкта розвитку сільської території; фактичною втратою ними відповідальності за збереження, відтворення та зміцнення виробничого і природно-ресурсного потенціалу територій.

При розробці та реалізації аграрної політики в Україні заходи щодо стимулювання розвитку сільського господарства та сільських територій, як правило, не розмежовувалися, що до цього часу спотворює реальну картину підтримки сільського господарства і призводить до штучного завищення її обсягів. Натомість досвід розмежування цих заходів є досить поширеним у розвинених країнах світу. Так, в Німеччині аграрна політика спрямована як на підтримку агровиробника, так і на розвиток окремих сільських регіонів. Підтримка аграрного сектора базується на тому, що агровиробництво є гарантом функціонування сільських регіонів і не є абстрагованим від особистості агровиробника; отже, воно потребує уваги і державного заохочення через створення належних умов господарювання і зацікавленості агровиробників жити і працювати в сільській місцевості. Цільова ж державна підтримка у сфері сільського розвитку є комплексною і стимулює розвиток не лише окремих сільських регіонів, а й певних галузей, залучаючи до них молодь і поліпшуючи демографічну ситуацію.

Враховуючи наведені положення, можна констатувати, що принципи трансформації аграрної політики включають: розмежування заходів у сфері підтримки агровиробництва та сільських територій; забезпечення доступу до бюджетного фінансування якомога більшої кількості агровиробників та сільських населених пунктів; гарантування рівних умов, справедливості та прозорості підтримки всіх

агровиробників і сільських регіонів; забезпечення еквівалентності економічних відносин сільського господарства з переробними підприємствами, постачальниками, сферою торгівлі тощо (рис. 3.1).

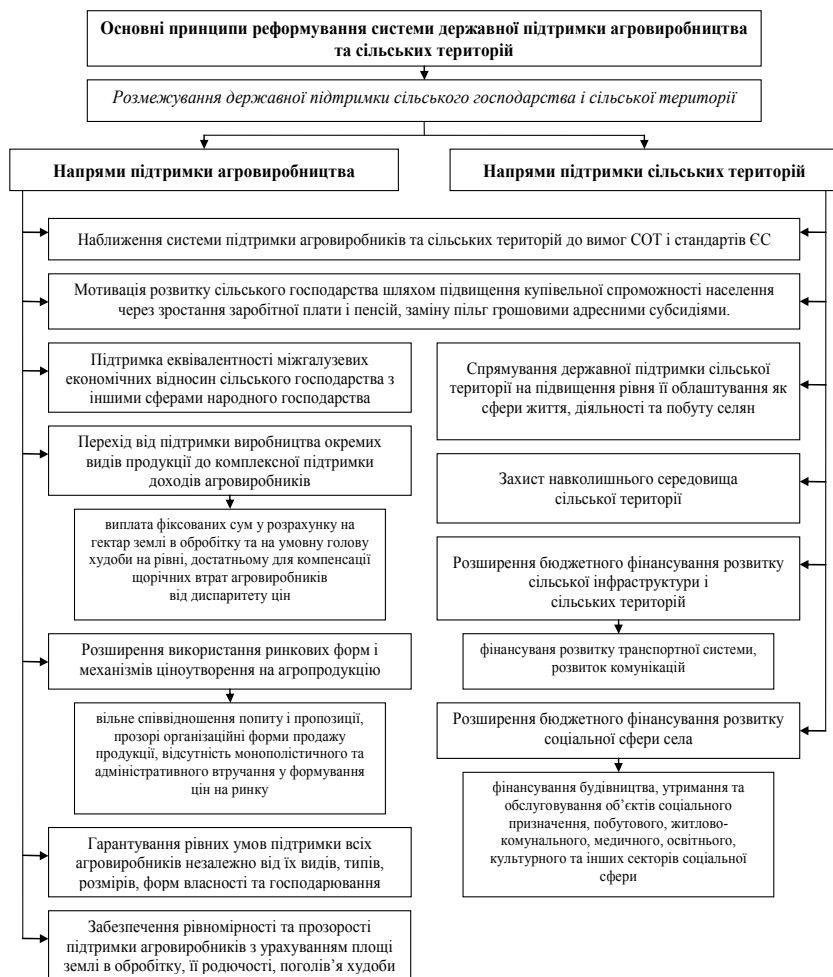

Рис. 3.1. Принципи реформування аграрної політики та політики сільського розвитку (За даними: Кириленко І. Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи / І. Г. Кириленко. – К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2005. – 453 с.)

Впровадження сучасної ринкової системи державної підтримки сільського господарства та сільських територій, що відповідає зазначеним принципам, стане передумовою інтеграції України до ЄС, а також сприятиме створенню балансу державного впливу на сільських територіях. Відповідно, у центрі уваги державних органів знаходитиметься не лише агровиробництво, але й збалансований розвиток всієї сільської території.

Таким чином, саме політика розвитку аграрного виробництва має стати складовою політики сільського розвитку, а не навпаки. Політика сільського розвитку, сприяючи структурним змінам, має зменшувати кількість робочих місць в аграрному секторі, натомість стимулюючи створення робочих місць і доходу у несільськогосподарських секторах.

Сьогодні цьому заважає низька мобільність факторів виробництва (особливо людського капіталу), у результаті чого структурні зміни в сільській місцевості уповільнюються. Крім того, підвищуючи доходність агровиробництва, класична сільськогосподарська політика (підтримка цін, квоти на виробництво) спотворює ринкові параметри землекористування на шкоду несільськогосподарській економічній активності. Як результат, маємо неефективний розподіл ресурсів як всередині аграрної сфери, так і поза її межами.

В той же час, незважаючи на світові тенденції до зменшення частки аграрного сектора у структурі економічної активності на сільських територіях, в Україні сільське господарство все ще посідає важливе місце у програмах сільського розвитку з огляду на його роль у формуванні національної продовольчої безпеки. Саме тому, як і раніше, потреби агровиробництва залишаються одними з основних орієнтирів політики сільського розвитку, хоча підвищення ефективності аграрного сектора вимагає знаходження розумної рівноваги між життєздатністю агровиробників і соціальним, економічним та екологічним вимірами сільського розвитку.

У цьому зв'язку під забезпеченням конкурентоспроможності сільського господарства розуміється підвищення його економічної ефективності, збільшення економічних масштабів агропідприємств, посилення ступеня їх ринкової і соціально-екологічної орієнтації. Тобто, інвестиції в агробізнес мають сприяти досягненню наступних цілей:

- зменшення виробничих витрат;
- підвищення якості продукції;
- збереження і покращення навколишнього середовища;

- дотримання санітарно-гігієнічних умов;
- сприяння сільськогосподарській диверсифікації.

Водночас, ефективність інвестицій в агровиробництво буде низькою у разі невідповідності якості людського капіталу новітнім матеріально-речовим факторам виробництва.

Екологічна орієнтація сільського розвитку має базуватися на принципі «забруднювач сплачує», оскільки в іншому випадку якість довкілля великою мірою залежатиме від наявності державних коштів. Враховуючи те, що сільськогосподарська політика базується на імперативах розвитку аграрного ринку, вона знаходиться у певному конфлікті з екологічними цілями стратегії сільського розвитку, часто підвищуючи інтенсивність використання земельних ресурсів, добрив і пестицидів.

Сільський розвиток має базуватися на відповідних програмах, які передбачають необхідні цілі та інструменти своєї реалізації. Певна невизначеність сьогодишньої ситуації із соціально-економічним розвитком сільського сектора вимагає переосмислення стратегічних напрямів аграрної політики нашої держави. Слід розробити нову стратегію розвитку сільських територій, пріоритетним завданням якої має стати соціальний розвиток села, тобто створення умов для ефективної життєдіяльності мешканців сільських територій. У цьому контексті соціально орієнтована політика сільського розвитку повинна включати в себе як систему соціальних, політичних, нормативно-правових, економічних, управлінських, кадрових та інших цінностей, так і положення щодо відповідальності за належну організацію і практичне втілення поставлених цілей і завдань, у т. ч. щодо фінансового та іншого забезпечення.

Завданням політики сільського розвитку має стати створення умов для всебічного задоволення соціально-економічних інтересів селян. Адже результатом недостатнього врахування потреб селян, сфера яких зображена на рис. 3.2, при виборі стратегічної мети і розробці напрямів соціально-економічної політики розвитку сільських територій, стали проблеми неврегульованості права власності на землю, нерозвиненість виробничої, соціальної і ринкової інфраструктури, низькі рівні доходів і зайнятості сільського населення, загроза порушення екологічної рівноваги в сільській місцевості тощо.

Кращому задоволенню потреб сільського населення сприятиме розвиток інституційного середовища сільських територій. Насамперед це стосується впровадження загальноприйнятих цивілізованих правил

економічної поведінки на селі, розвитку системи контрактного права, посилення довіри між партнерами як основи зростання соціального капіталу тощо.

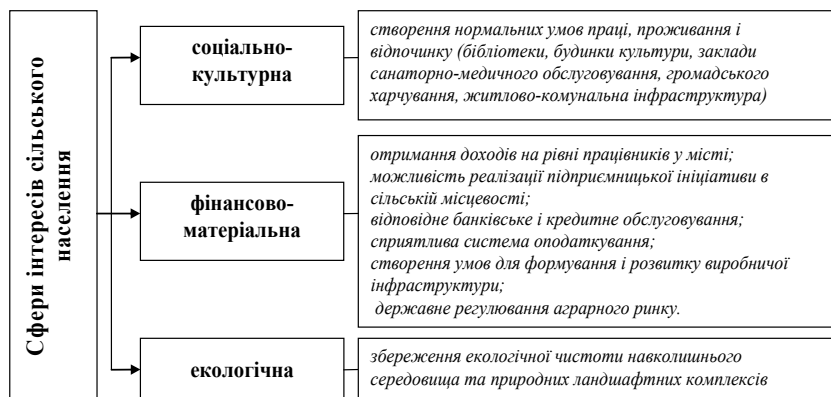

Рис. 3.2. Класифікація потреб сільського населення¹⁴⁸

Позитивний вплив матиме також залучення суб'єктів агробізнесу до економічно і соціально ефективних організаційно-правових форм господарювання і відповідне удосконалення системи економічних взаємовідносин між ними.

Нові соціально-економічні умови вимагають розробки нових підходів до вирішення багатьох проблем сільських територій, і насамперед визначення джерел фінансування соціальної сфери. Основними джерелами фінансування соціальної інфраструктури села є державний, обласний та районний бюджети, добровільні внески громадян і позабюджетні надходження. У той же час, головна роль у формуванні фінансових ресурсів на утримання соціальної інфраструктури більшою мірою відводиться місцевим бюджетам.

Для агропідприємств, які продовжують утримувати на своєму балансі об'єкти соціальної інфраструктури, доцільно створювати певні стимули (зокрема, у сферах кредитування, виробництва та продажу продукції, а також компенсації частки витрат на утримання об'єктів соціальної інфраструктури з місцевих бюджетів). Агровиробники

¹⁴⁸ Кириленко І. Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи / І. Г. Кириленко. – К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2005. – 453 с.

можуть стати повноцінними учасниками процесів розвитку соціальної інфраструктури, тоді як основною передумовою для цього має бути раціональна система господарювання, що дозволить вивільнити додаткові кошти на утримання відповідних об'єктів.

В цілому, агропромисловий комплекс не поступається за своєю ефективністю іншим галузям національної економіки. Його внутрішні ресурси, поряд з державною фінансовою допомогою і кредитами, здатні вирішити проблему залучення значних фінансових ресурсів у сфери аграрного виробництва і сільського розвитку. Адже сьогодні харчова промисловість посідає досить високе місце за прибутковістю і обсягом зовнішніх інвестицій (вона посідає третє місце услід за металургією та обробкою металів, акумулюючи 30 відсотків всіх іноземних інвестицій в українську економіку). Якщо до цього додати ще й торгівлю харчовими продуктами, то є всі підстави говорити про значні обсяги фінансових ресурсів, сконцентрованих в агропродовольчому секторі України.

Виходячи з цього, необхідно створити сприятливі умови для спрямування капіталу, насамперед, у сільське господарство, яке є сировинною базою агропромислового виробництва.

Крім того, стратегічним пріоритетом державної політики, спрямованої на перспективний розвиток сільських територій України є забезпечення суттєвого поліпшення соціальних стандартів розвитку села.

Розв'язання соціальних проблем сільських територій потребує концентрації зусиль та узгодження дій центральних і місцевих органів влади, оскільки це є основним фактором вирішення складних проблем соціально-економічного розвитку. Недоступність та низька якість послуг вимагають кардинального перегляду підходів до організаційно-економічних засад задоволення матеріально-побутових і соціально-культурних потреб селян.

Органи місцевого самоврядування повинні відігравати важливу роль у формуванні засад збалансованого територіального розвитку. Місцеве самоврядування в Україні має стати підґрунтям для соціально-економічного розвитку сільських територій, оскільки саме на рівні місцевих громад проводиться безпосередня робота з населенням, а тому без наявності повноцінного місцевого самоврядування неможливо забезпечити стабільний розвиток сільських територій. В умовах розширення самостійності територіально-адміністративних одиниць

виникають нові можливості для застосування принципово нового підходу до вирішення питань фінансового забезпечення соціальних потреб селян. Вирішення відповідних проблем має бути перенесене на рівень місцевих рад, що забезпечить дієвий контроль за розподілом ресурсів і раціональний вибір пріоритетів розвитку, поставивши фінансування розвитку соціальної сфери сільських територій у залежність від підвищення ефективності виробництва.

Однією з головних комплексних причин поглиблення соціальних проблем села є відсутність необхідних фінансових ресурсів для фінансування соціального розвитку сільських територіальних громад. Розв'язання багатьох державних проблем (особливо фінансових) починається з вирішення проблем на місцевому рівні. Однак через відсутність коштів сільські ради не завжди можуть виконати поставлені перед ними завдання, і в результаті розвиток місцевої економіки, освіти, культури, охорони здоров'я, спорту і комунального обслуговування залишається незабезпеченим фінансовими ресурсами.

Так, у більшості сільських рад взагалі не передбачено коштів на розвиток комунальних служб. В умовах невизначеності законодавства щодо комунальної служби та дефіциту місцевих бюджетів (у переважної частини сільських рад коштів вистачає лише на виплату заробітної плати та оплату енергоносіїв) соціальна сфера і комунальна служба залишилися майже без фінансування. Коштів місцевих бюджетів недостатньо навіть для простого відтворення соціальної інфраструктури села.

Дохідна частина місцевих бюджетів формується, насамперед, за рахунок місцевих податків і зборів, які сплачуються підприємствами, розташованими на території відповідної територіальної одиниці. Бюджети сільських рад залежать, передусім, від рівня економічного розвитку та розмірів внесків агропідприємств, економічний стан яких пояснює досить низьку наповнюваність місцевих бюджетів.

Крім дефіциту місцевих бюджетів, з кожним роком все більше ускладнюється і сам організаційний механізм функціонування сільських рад. Адже працівники місцевих органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування мають вільно орієнтуватися у проблемах розвитку громад, адміністративного району, цілях, завданнях і стратегії їх розвитку. При цьому організаторська робота є важливим фактором управління розвитком соціальної сфери села, що означає необхідність приділення особливої уваги підвищенню якості

управлінських кадрів сільських територій, підготовці та підвищенню кваліфікації працівників органів місцевого самоврядування тощо¹⁴⁹.

Все вищевказане дає підстави для висновку про те, що у контексті прогнозування розвитку сільських територій України формується чітка тенденція триваючого погіршення їхнього стану за алгоритмом: криза – поглиблення кризи – занепад – деградація, яка ґрунтується на відсутності в державі належних передумов для організації переходу сільських територій до моделі сталого (збалансованого) розвитку. За таких економічних реалій ніщо не видається більш віддаленим, ніж перспектива реалізації всієї множинності пріоритетів розвитку сільських територій, безсистемно сформованих та задекларованих чинними нормативно-правовими актами. На фоні винятковості економічної самодостатності територіальних громад сіл та селищ, втрати територіальної повсюдності місцевого самоврядування за межами населених пунктів, всі спроби реформувати національну економіку поза проблемою розвитку сільських територій не матимуть достатньої перспективності та надалі сприйматимуться як засіб маніпуляції суспільною свідомістю.

Для зламу деструктивних тенденцій першочергового значення набуває розробка нового організаційно-економічного механізму регулювання процесів сільського розвитку на основі перерозподілу повноважень та напрямів використання коштів між державними і місцевими органами влади. Важливого значення у цьому зв'язку набуває співпраця органів державної влади та місцевого самоврядування з науковими установами, закладами освіти і культури, соціальної сфери, які повинні брати активну участь у розробці стратегій і програм сільського розвитку.

Основні пріоритети цього розвитку повинні включати оцінку: соціально-економічної ситуації в сільських населених пунктах; проблем їхнього життєзабезпечення; джерел надходження необхідних ресурсів; механізмів досягнення очікуваних результатів і термінів їх реалізації. Відповідні стратегії та програми розвитку сільських територій мають бути розроблені для кожного регіону і сільського населеного пункту, узгоджені між собою на районному, обласному та міжрегіональному

¹⁴⁹ Кривко М. Ф. Організація державного та самоврядного управління розвитком сільських територій / М. Ф. Кривко // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 120-123.

рівнях, а також затверджені відповідним державним нормативно-правовим актом, на підставі якого розроблятимуться виробничо-соціальні галузеві програми.

На особливу увагу при розробці політики соціально-економічного розвитку сільських територій заслуговує проблема забезпечення селян робочими місцями і належним рівнем оплати праці, оскільки вагомою проблемою сільських територій є відтворення соціально-економічного потенціалу, пов'язане з неспроможністю працездатного населення знайти гідне застосування своїм умінням і навичкам, результатом чого стає зниження рівнів оплати праці порівняно з аналогічними професіями у містах, а також повільніші темпи її збільшення.

В цілому, рівень зайнятості сільського населення в Україні продовжує знижуватися, внаслідок чого чимало найбільш працездатних і кваліфікованих селян працюють лише в особистих підсобних господарствах, займаються дрібними промислами або виїжджають за кордон.

Зарплата в сільському господарстві і дотепер є найнижчою порівняно з іншими галузями економіки. Очевидно, що соціально-економічну безпеку селян можна забезпечити лише шляхом збільшення оплати праці в сільському господарстві до середнього рівня, співставного з іншими галузями економіки.

Реформування у сфері заробітної плати має передбачати зміну форм її оплати. Так, у сільськогосподарських підприємствах традиційно застосовується відрядна форма оплати праці, однак при механізованому виробництві система стимулювання на її основі далеко не завжди сприяє кращим результатам, а відтак, виходячи зі світового досвіду, слід розширювати сферу застосування погодинної оплати; також доцільно використовувати преміювання від обсягу прибутку, контрактну і відрядно-преміальну системи оплати праці.

Реформування агропідприємств значно змінює механізм формування та розподілу фонду заробітної плати. При збереженні всіх елементів організації оплати праці суттєво підвищується роль її нормування і тарифікації, що дозволяє оцінити працівників з точки зору кількості і якості їх роботи.

Диверсифікація економічної активності в сільській місцевості виступає основною передумовою успішної модернізації аграрного сектора. Трудові ресурси, які вивільняються з сільського господарства внаслідок техніко-технологічного прогресу, можуть абсорбуватися несільськогосподарськими видами діяльності.

Несільськогосподарська зайнятість може стати фактором стабілізації і зростання доходів селян. Необхідною передумовою розширення зайнятості сільського населення у несільськогосподарському секторі є підтримка та заохочення розвитку відповідних видів діяльності. Мається на увазі більш повне використання не лише сільськогосподарських угідь, але й комунікаційних та рекреаційних ресурсів, корисних копалин, лісів, водоймищ, сприятливого середовища проживання. Взагалі, сільські території є найбільш прийнятним місцем розташування агросервісних служб, заготівельних і переробних підприємств тощо.

Для сприяння розвитку несільськогосподарської зайнятості в Україні необхідне зміщення акцентів державної політики в бік підтримки сільського господарства у більш широкому контексті сільського розвитку, що покращить інвестиційну привабливість сільських територій. Крім того, важливо забезпечити конкретизацію прав власності на природні ресурси (зокрема землю), що уможливить їх використання в якості застави при отриманні довгострокових кредитів, а сформувати систему стимулів до працевлаштування у несільськогосподарському секторі, включаючи забезпечення адекватності потенціалу домогосподарств цим стимулам.

Необхідно визнати пріоритетність підприємництва у програмних заходах сільського розвитку, оскільки існуючі заходи щодо розвитку підприємництва на національному і регіональному рівнях є занадто формалізованими і нескоординованими, а тому часто не дають бажаних результатів.

Для розвитку підприємницьких ініціатив, задоволення потреби сільських територій у кадрах та орієнтації безробітних на самостійну зайнятість у сільському господарстві та несільськогосподарських видах економічної діяльності на селі важливу роль також має відігравати державна служба зайнятості. Вона повинна здійснювати навчання безробітних та забезпечувати їх необхідними інформаційно-консультаційними послугами, щодо можливостей відкриття власної справи.

Особливої уваги також заслуговує розвиток сільського господарства через розширення його інтеграції з промисловістю і торгівлею. У цьому контексті досить перспективним є створення локальних центрів переробки, перенесення в сільську місцевість деяких видів промислових виробництв, що сприятиме наповненню місцевих бюджетів та акумуляції людського капіталу через покращення умов

життя і підвищення доходів селян. Органам державної влади доцільно розглядати розвиток промислових виробництв в сільській місцевості як невід'ємну складову сільської економіки та сформувати відповідні механізми територіального управління.

Забезпеченість ринку праці трудовими ресурсами в сільській місцевості тісно пов'язана з рівнем розвитку соціальної та виробничої інфраструктури. Для більш повного залучення працездатних мешканців сільських територій у виробничу сферу слід створити адекватну соціальну інфраструктуру (культурно-побутові умови, медичне обслуговування, освіта). Незадовільна соціальна та виробнича інфраструктура знижує ступінь привабливості сіл та районних центрів як середовища проживання і прикладання праці, а тому одним із основних завдань розвитку села є підвищення його соціального статусу. Тільки розвинена інфраструктура допоможе наблизити сільський спосіб життя до міського і привабити молодь для життя та праці в сільській місцевості¹⁵⁰. Згідно визначених показників рівня інфраструктурного забезпечення, у кожному адміністративному районі необхідно мати програму першочергових заходів його покращення.

Державна політика у сфері регулювання ринку праці має орієнтуватися на оптимізацію рівнів продуктивності та інтенсивності праці, для чого необхідно координувати діяльність у сфері зайнятості з іншими напрямками економічної і соціальної політики на основі державної та регіональних програм зайнятості, сприяти забезпеченню ефективної зайнятості громадян, запобігати безробіттю, створювати нові робочі місця тощо. Для вирішення зазначених проблем на законодавчому рівні слід врегулювати проблему безробіття в сільській місцевості, зайнятості в особистому підсобному господарстві, підвищити зарплату селян до середнього рівня по країні, спрямувати кошти з Фонду допомоги по безробіттю на створення нових робочих місць у селі, визначити статус деградуючих поселень (поширивши на них пільги), звільнити від оподаткування кошти, інвестовані у розвиток сільської інфраструктури, газифікувати села, прокласти водогони та ін.

Проблема покращення соціальної інфраструктури сільських територій є пріоритетною не лише при розробці політики регулювання ринку праці на сільських територіях. Розвиток соціальної інфраструктури є одним із показників соціально-економічного розвитку сільських територій, при цьому першочергову увагу слід надавати припиненню її

¹⁵⁰ Заяць Т. А. Попит на робочу силу: проблеми формування та економічного стимулювання / Т. А. Заяць // Україна: аспекти праці. – 2005 – № 2. – С. 35.

деградації. На жаль, поки що це завдання вирішити не вдається: мережа підприємств, установ і організацій соціальної сфери скорочується, а їх матеріальна база фізично і морально зношується, тоді як кількість сіл, жителі яких не можуть отримати життєво необхідних послуг за місцем проживання, розширюється. Для забезпечення нормальної діяльності існуючих закладів соціальної сфери не можна обійтися без удосконалення міжбюджетних відносин, спрямування до місцевих бюджетів фінансових ресурсів у таких обсягах, які б покривали видатки не лише на заробітну плату і оплату комунальних послуг, але й на всі інші потреби. Це потребує внесення змін до бюджетного і податкового законодавства, зміни формули розподілу обсягу міжбюджетних трансфертів між державним і місцевими бюджетами.

Що стосується розвитку матеріальної бази сільської соціальної інфраструктури, то тут необхідно, по-перше, поступово відновлювати державне інвестування (хоча б до обсягів, передбачених законодавством України – 0,5 відсотка ВВП), а по-друге – запроваджувати прозорий і жорсткий порядок використання бюджетних коштів, які виділяються на створення інфраструктурних об'єктів¹⁵¹.

Особливим напрямом державного регулювання розвитку соціальної інфраструктури є політика підтримки молодих і багатодітних родин, розвитку мережі медичних установ для матері і дитини, мережі дошкільного виховання, закладів для людей похилого віку. При вирішенні завдань подолання соціального занепаду села особливої уваги потребують найбільш вразливі (проблемні) поселення і території¹⁵².

Таким чином, на законодавчому рівні слід визначити та окреслити потреби окремих сільських регіонів, які вимагають першочергової державної підтримки. Оскільки дуже часто депресивні райони пов'язані з низьким рівнем розвитком сільського господарства, то найкращим способом покращення можливостей працевлаштування на депресивних

¹⁵¹ Прокопа І. В. Соціальні аспекти розвитку сільських територій / І. В. Прокопа // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 96.

¹⁵² Месель-Веселяк В. Я. Реформування аграрного сектора України (результати, проблеми) / В. Я. Месель-Веселяк // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 182-189.

територіях є підвищення обсягів і ступеня диверсифікованості економічної активності. Саме тому пільгові інвестиційні кошти слід спрямовувати, перш за все, у сектори із значним потенціалом щодо створення зайнятості і доходу.

Механізм управління соціально-економічним розвитком регіонів має включати всю сукупність нормативно-правових актів, прийомів та методів формування ефективних взаємовідносин державних органів і суб'єктів господарювання (юридичних і фізичних осіб) та забезпечували поступальний розвиток сільських територій. Крім того, на законодавчому рівні слід визначити окремі сільські регіони, які потребують першочергової підтримки, зокрема у формі кредитних і податкових пільг.

Основними джерелами фінансових ресурсів для реалізації соціальних заходів мають стати кошти місцевих бюджетів, надходження від зацікавлених підприємств та організацій, кошти населення, субвенції і дотації з державного бюджету. Для розширення джерел фінансування сільського розвитку також необхідно створити такі умови господарювання, які не лише б стимулювали створення аграрних підприємницьких структур, а й зумовлювали б їх зацікавленість у соціальному облаштуванні сільських територій. Зокрема, це стосується доступу до пільгового фінансування для підприємств, які, крім сільськогосподарської діяльності, займаються реалізацією соціальних програм, а також надання грантів на конкурсній основі для підприємств, які намагаються створити нові об'єкти соціальної інфраструктури. Особливо актуальними є програми, які сприятимуть формуванню попиту на соціальні послуги, тобто переведенню соціального обслуговування на комерційні засади.

Соціально-економічний розвиток сільських територій є важливою складовою аграрної, соціальної та регіональної державної політики. У нових економічних та політичних умовах він має базуватися на нових засадах організаційного забезпечення та фінансування. Аграрна політика має спрямовуватися на створення системи розвитку сільських територій у контексті реалізації аграрної реформи, формування конкурентоспроможного сільського господарства і забезпечення його багатофункціональності, а також комплексної стратегії розвитку сільської місцевості.

Слід змінити пріоритети державного регулювання, перейшовши від програмної підтримки виробництва до підтримки комплексного розвитку сільської місцевості, коли у центрі уваги знаходитиметься

людина з її соціальними потребами. У цьому контексті одним із основних пріоритетів регулювання сільського розвитку є вирішення проблеми сільської зайнятості. Це завдання визначатиметься ефективністю регулювання регіонального ринку праці, що включає в себе систему адміністративних, економічних, правових важелів і стимулів, спрямованих на покращення його функціонування.

Важливе значення має розробка і прийняття довгострокової комплексної програми розвитку сільських територій, яка б формувала умови для прибуткового агровиробництва, розвитку сфери послуг, створення робочих місць на сільських територіях. Що стосується політики сільського розвитку, то основними її інструментами повинні бути розвиток інфраструктури, зокрема, у сфері транспорту, комунікацій, освіти і професійної підготовки.

Одним із основних завдань державного регулювання соціально-економічного розвитку села є припинення руйнації соціальної інфраструктури сільських територій унаслідок постійної нестачі коштів у місцевих бюджетах. Необхідно удосконалити структуру і систему управління соціально-економічним розвитком сільських територій з метою розвитку соціальної інфраструктури, систем моніторингу, становленню ефективних дорадчих служб, а також реалізації пріоритетних положень програми гармонізації законодавства України зі стандартами ЄС.

Крім того, в контексті формування передумов сталого розвитку сільських територій нашої держави доцільно здійснити системну євроінтеграційну модернізацію всієї вітчизняної політики розвитку сільських територій як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні. Така політика має базуватися на синтезі пріоритетних цілей, завдань, механізмів та інструментів її реалізації, що структуровані і збалансовані між різними секторами державної та регіональної політики – аграрною, бюджетною, податковою, інвестиційною, земельною, соціальною, екологічною, демографічною, місто будівельною тощо. В рамках євроінтеграційної модернізації першочерговими цілями є впорядкування та адаптація чинного законодавства України у сфері розвитку сільських територій до основоположних пріоритетів сталого розвитку країн ЄС – економічне зростання, соціальний прогрес, захист навколишнього середовища; уніфікація та інституційне забезпечення національної політики розвитку сільських територій до правових стандартів ЄС, насамперед у частині захисту конкуренції,

удосконалення середовища та якості управління земельними ресурсами, багатofункціонального сільського розвитку тощо.

3.2. Прогнозування показників економічного розвитку сільських територій Карпатського регіону на основі методів екстраполяції

Розробка заходів, пов'язаних з прискоренням економічного розвитку сільських територій, актуалізує проблему прогнозування темпів і пропорцій зростання розширеного виробництва в їхніх межах з урахуванням інерційності економічних процесів на селі. Здійснення коректних прогностичних оцінок дозволяє більш ґрунтовно відстежувати альтернативні варіанти формування економічних тенденцій у господарських комплексах сільських територій, а дослідження інерційності та динаміки аграрного виробництва дає змогу визначити реальність наявних альтернатив у найближчій і більш віддаленій перспективі.

Основними завданнями прогнозування економічного розвитку сільських територій Карпатського регіону, враховуючи структуру їхньої економіки, є визначення тих показників, які найбільш повно і точно відображають ефективність функціонування аграрного виробництва в їхніх межах, а також вибір методичних прийомів визначення динаміки та трендів зміни цих показників протягом прогностичного періоду. При цьому, показники, які характеризують економічний розвиток сільських територій регіону, повинні відповідати наступним вимогам:

- їх кількість не повинна бути надто великою, і в той же час, вони мають максимально точно та повно відображати перебіг економічних процесів на сільських територіях і кореспондуватися з відповідними результатами функціонування аграрного сектору;
- показники повинні бути співрозмірними у часі та просторі, а також узгоджуватись з існуючою практикою і конкретними прогностичними завданнями на різних рівнях господарювання;
- показники не повинні містити повторного рахунку одних і тих же складових прогнозу, а також відповідати стандартам системи національних рахунків, адаптованих до умов регіональної економіки;
- дотримання принципів системності, релевантності та взаємної узгодженості всіх показників, що використовуються у процесі прогнозування розвитку сільських територій.

Перелік показників, які були обрані в якості базових при розрахунку прогностичних параметрів функціонування господарських комплексів сільських територій Карпатського регіону, як такі, що найбільш повно і системно характеризують їх економічний стан та перспективи розвитку, наведено в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Основні показники економічного розвитку сільських територій регіону

№ з/п	Показники
1	Валова продукція сільського господарства, млн. грн.
2	Валова продукція рослинництва, млн. грн.
3	Валова продукція тваринництва, млн. грн.
4	Посівні площі сільськогосподарських культур усіх категорій господарств, тис. га

Для прогнозування окремих показників функціонування господарських комплексів сільських територій і визначення тенденцій їх подальшого розвитку найбільш часто використовуються методи екстраполяції часових рядів даних, які базуються на продовженні в майбутньому дії тих закономірностей (тенденцій), що склалися у передпрогностичний період. Водночас, слід відзначити, що використання таких методів передбачає збереження в майбутньому основних факторів і тенденцій минулого періоду протягом усього прогностичного терміну.

З метою виявлення тенденцій розвитку сільських територій Карпатського регіону, з урахуванням динаміки зміни чотирьох вищевказаних показників, було проведено розрахунок їх прогностичних значень на основі трьох методів екстраполяції, зокрема: середнього коефіцієнта росту, середнього абсолютного приросту і екстраполяції трендів (табл. 3.2-3.4).

Результати прогностичних даних засвідчують позитивну тенденцію щодо зростання обсягів виробництва валової продукції сільського господарства в усіх чотирьох областях регіону, що дозволяє очікувати її подальшого збільшення в Карпатському регіоні загалом, як у короткостроковій перспективі (до 2015 р.), так і на середньостроковий період (2013-2018 рр.).

Вказана позитивна тенденція зумовлюється, насамперед, переважанням особистих господарств населення в сільському господарстві

регіону, які, не зважаючи на його відносно гірші природно-кліматичні умови для ведення високотоварного агровиробництва, порівняно з іншими регіонами України, відзначаються високою ефективністю та адаптованістю до специфіки здійснення сільськогосподарської діяльності в умовах малоземелля.

Таблиця 3.2

Прогноз основних показників економічного розвитку сільських територій Карпатського регіону, розрахований на основі середнього коефіцієнта росту

№ з/п	Показники	Роки							
		2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Закарпатська область									
1	Валова продукція сільського господарства, млн. грн.	2163,97	2174,28	2184,64	2195,06	2205,52	2216,03	2226,59	2237,20
2	Валова продукція рослинництва, млн. грн.	1021,52	1031,14	1040,84	1050,63	1060,52	1070,50	1080,57	1090,74
3	Валова продукція тваринництва, млн. грн.	1141,60	1142,30	1143,01	1143,71	1144,41	1145,11	1145,82	1146,52
4	Посівні площі сільськогосподарських культур усіх категорій господарств, тис. га	185,13	184,27	183,41	182,55	181,70	180,85	180,01	179,17
Івано-Франківська область									
5	Валова продукція сільського господарства, млн. грн.	2608,51	2644,30	2680,58	2717,37	2754,65	2792,45	2830,77	2869,61
6	Валова продукція рослинництва, млн. грн.	1011,32	1010,54	1009,77	1008,99	1008,21	1007,44	1006,67	1005,89
7	Валова продукція тваринництва, млн. грн.	1597,81	1635,80	1674,69	1714,50	1755,27	1797,00	1839,72	1883,47
8	Посівні площі сільськогосподарських культур усіх категорій господарств, тис. га	318,62	318,24	317,87	317,49	317,11	316,73	316,36	315,98
Львівська область									
9	Валова продукція сільського господарства, млн. грн.	4206,59	4231,93	4257,42	4283,07	4308,87	4334,83	4360,94	4387,21
10	Валова продукція рослинництва, млн. грн.	2140,02	2178,31	2217,28	2256,96	2297,34	2338,45	2380,29	2422,88
11	Валова продукція тваринництва, млн. грн.	2068,23	2057,51	2046,86	2036,25	2025,70	2015,21	2004,77	1994,38
12	Посівні площі сільськогосподарських культур усіх категорій	533,36	525,82	518,39	511,06	503,84	496,72	489,70	482,78

№ з/п	Показники	Роки							
		2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
	господарств, тис. га								
Чернівецька область									
13	Валова продукція сільського господарства, млн. грн.	2186,87	2246,00	2306,72	2369,09	2433,14	2498,93	2566,49	2635,88
14	Валова продукція рослинництва, млн. грн.	1203,03	1251,32	1301,54	1353,79	1408,13	1464,65	1523,44	1584,60
15	Валова продукція тваринництва, млн. грн.	984,77	997,20	1009,78	1022,52	1035,42	1048,49	1061,72	1075,12
16	Посівні площі сільськогосподарських культур усіх категорій господарств, тис. га	292,30	293,60	294,91	296,22	297,54	298,87	300,20	301,54
Карпатський регіон									
17	Валова продукція сільського господарства, млн. грн.	11163,75	11291,35	11420,40	11550,93	11682,95	11816,48	11951,53	12088,13
18	Валова продукція рослинництва, млн. грн.	5372,87	5464,27	5557,22	5651,76	5747,90	5845,68	5945,12	6046,26
19	Валова продукція тваринництва, млн. грн.	5789,98	5827,09	5864,45	5902,04	5939,87	5977,95	6016,27	6054,83
20	Посівні площі сільськогосподарських культур усіх категорій господарств, тис. га	1329,18	1321,40	1313,67	1305,99	1298,35	1290,76	1283,21	1275,70

Найбільш оптимістичними є прогнози очікування щодо зростання валової продукції сільського господарства в Івано-Франківській області (за прогнозом, розрахованим на основі середнього коефіцієнта росту, протягом 2013-2018 років очікується зростання на 7,1%, за прогнозом, розрахованим на основі середнього абсолютного приросту - на 6,3% за цей же час, і на 5,6% за прогнозними даними, розрахованими на основі екстраполяції трендів, у той час, як аналогічні показники прогнозних значень для Карпатського регіону, загалом, становлять 5,9%; 5,4% і 1,6%, відповідно).

Разом з цим, прогнози виробництва валової продукції рослинництва і тваринництва для областей Карпатського регіону мають вищий рівень варіативності, змінюючись від 35,9% (зростання обсягу виробництва валової продукції рослинництва Чернівецької області за сім років, спрогнозоване на основі екстраполяції трендів з щільністю зв'язку 91%), до - 5,4% (прогнозне зменшення обсягу виробництва

валової продукції тваринництва Львівської області, розраховане на основі екстраполяції трендів з щільністю зв'язку 74%).

Загалом, прогнозні дані щодо результатів виробництва валової продукції рослинництва і тваринництва в усіх областях Карпатського регіону, розраховані кожним із трьох вищевказаних методів екстраполяції, дають підстави сподіватися на позитивну динаміку виробничих показників практично у всіх областях регіону.

Таблиця 3.3

Прогноз основних показників економічного розвитку сільських територій Карпатського регіону, розрахований на основі середнього абсолютного приросту

№ з/п	Показники	Роки							
		2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Закарпатська область									
1	Валова продукція сільського господарства, млн. грн.	2163,82	2173,94	2184,06	2194,18	2204,30	2214,42	2224,54	2234,66
2	Валова продукція рослинництва, млн. грн.	1021,26	1030,52	1039,78	1049,04	1058,30	1067,56	1076,82	1086,08
3	Валова продукція тваринництва, млн. грн.	1141,60	1142,30	1143,00	1143,70	1144,40	1145,10	1145,80	1146,50
4	Посівні площі сільськогосподарських культур усіх категорій господарств, тис. га	185,12	184,24	183,36	182,48	181,60	180,72	179,84	178,96
Івано-Франківська область									
5	Валова продукція сільського господарства, млн. грн.	2607,10	2641,00	2674,90	2708,80	2742,70	2776,60	2810,50	2844,40
6	Валова продукція рослинництва, млн. грн.	1011,32	1010,54	1009,76	1008,98	1008,20	1007,42	1006,64	1005,86
7	Валова продукція тваринництва, млн. грн.	1595,30	1629,90	1664,50	1699,10	1733,70	1768,30	1802,90	1837,50
8	Посівні площі сільськогосподарських культур усіх категорій господарств, тис. га	318,62	318,24	317,86	317,48	317,10	316,72	316,34	315,96
Львівська область									
9	Валова продукція сільського господарства, млн. грн.	4206,14	4230,88	4255,62	4280,36	4305,10	4329,84	4354,58	4379,32
10	Валова продукція рослинництва, млн. грн.	2138,08	2173,76	2209,44	2245,12	2280,80	2316,48	2352,16	2387,84
11	Валова продукція тваринництва, млн. грн.	2068,06	2057,12	2046,18	2035,24	2024,30	2013,36	2002,42	1991,48

№ з/п	Показники	Роки							
		2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
12	Посівні площі сільськогосподарських культур усіх категорій господарств, тис. га	533,02	525,04	517,06	509,08	501,10	493,12	485,14	477,16
Чернівецька область									
13	Валова продукція сільського господарства, млн. грн.	2182,48	2235,66	2288,84	2342,02	2395,20	2448,38	2501,56	2554,74
14	Валова продукція рослинництва, млн. грн.	1197,92	1239,24	1280,56	1321,88	1363,20	1404,52	1445,84	1487,16
15	Валова продукція тваринництва, млн. грн.	984,32	996,14	1007,96	1019,78	1031,60	1043,42	1055,24	1067,06
16	Посівні площі сільськогосподарських культур усіх категорій господарств, тис. га	292,28	293,56	294,84	296,12	297,40	298,68	299,96	301,24
Карпатський регіон									
17	Валова продукція сільського господарства, млн. грн.	11159,54	11281,48	11403,42	11525,36	11647,30	11769,24	11891,18	12013,12
18	Валова продукція рослинництва, млн. грн.	5368,46	5453,92	5539,38	5624,84	5710,30	5795,76	5881,22	5966,68
19	Валова продукція тваринництва, млн. грн.	5789,28	5825,46	5861,64	5897,82	5934,00	5970,18	6006,36	6042,54
20	Посівні площі сільськогосподарських культур усіх категорій господарств, тис. га	1329,04	1321,08	1313,12	1305,16	1297,20	1289,24	1281,28	1273,32

На цьому тлі, значно менш оптимістичними є прогнози щодо посівних площ сільськогосподарських культур усіх категорій господарств, які, за даними проведених розрахунків, мають тенденцію до зменшення (крім Чернівецької області). Це, значною мірою, обумовлено тим, що «земельний фонд Карпатського регіону з погляду агровиробничих властивостей має невеликий природно-ресурсний потенціал: гористий та передгірний рельєф місцевості сприяє змиву і розмиву ґрунтів, площа природних пасовищ недостатня. Нижча якість ґрунтів і зумовлена нею нижча потенційна родючість, а також менша частка ріллі у структурі земельних угідь як найбільш продуктивної їх

частини (0,28 при середньому показнику в Україні – 0,65), теж спричиняють менш сприятливі умови для сільськогосподарського виробництва в регіоні»¹⁵³.

Таблиця 3.4

Прогноз основних показників економічного розвитку сільських територій
Карпатського регіону, розрахований на основі екстраполяції трендів

№ з/п	Показники	Роки							
		2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Закарпатська область									
1	Валова продукція сільського господарства, млн. грн.	2198,7	2218,6	2238,7	2258,9	2279,3	2300,0	2320,7	2341,7
2	Валова продукція рослинництва, млн. грн.	1052,0	1058,6	1064,6	1069,9	1074,8	1079,2	1083,3	1087,2
3	Валова продукція тваринництва, млн. грн.	1128,5	1131,0	1133,5	1136,0	1138,5	1141,0	1143,5	1146,1
4	Посівні площі сільськогосподарських культур усіх категорій господарств, тис. га	189,7	189,6	189,5	189,5	189,4	189,3	189,3	189,2
Івано-Франківська область									
5	Валова продукція сільського господарства, млн. грн.	2576,9	2605,4	2634,2	2663,3	2692,8	2722,6	2752,7	2783,1
6	Валова продукція рослинництва, млн. грн.	998,2	1001,1	1004,0	1007,0	1009,9	1012,8	1015,8	1018,7
7	Валова продукція тваринництва, млн. грн.	1555,5	1566,2	1575,6	1584,1	1591,9	1599,0	1605,5	1611,6
8	Посівні площі сільськогосподарських культур усіх категорій господарств, тис. га	318,8	320,6	322,3	324,1	325,9	327,7	329,5	331,3
Львівська область									
9	Валова продукція сільського господарства, млн. грн.	4336,5	4351,3	4364,4	4376,2	4386,8	4396,5	4405,5	4413,9
10	Валова продукція рослинництва, млн. грн.	2256,1	2275,9	2293,5	2309,1	2323,3	2336,2	2348,1	2359,1
11	Валова продукція тваринництва, млн. грн.	2056,4	2040,0	2023,7	2007,6	1991,6	1975,7	1960,0	1944,4

¹⁵³ Колодійчук І. Сільськогосподарські угіддя Карпатського регіону: проблеми використання, охорони і відтворення / І. Колодійчук. – Режим доступу : <http://www.stationline.org.ua/index.php/osaite.html>.

№ з/п	Показники	Роки							
		2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
12	Посівні площі сільськогосподарських культур усіх категорій господарств, тис. га	534,1	531,8	529,8	528,0	526,3	524,8	523,4	522,2
Чернівецька область									
13	Валова продукція сільського господарства, млн. грн.	2184,7	2245,2	2307,3	2371,2	2436,8	2504,3	2573,6	2644,8
14	Валова продукція рослинництва, млн. грн.	1197,8	1251,4	1307,4	1366,0	1427,1	1491,0	1557,8	1627,5
15	Валова продукція тваринництва, млн. грн.	982,5	986,6	990,3	993,6	996,5	999,2	1001,7	1004,1
16	Посівні площі сільськогосподарських культур усіх категорій господарств, тис. га	294,0	298,6	303,2	308,0	312,8	317,7	322,6	327,7
Карпатський регіон									
17	Валова продукція сільського господарства, млн. грн.	11167,2	11219,2	11265,3	11306,7	11344,2	11378,6	11410,4	11439,8
18	Валова продукція рослинництва, млн. грн.	5428,4	5472,4	5511,6	5546,8	5578,9	5608,3	5635,5	5660,9
19	Валова продукція тваринництва, млн. грн.	5735,9	5744,4	5751,9	5758,6	5764,7	5770,3	5775,4	5780,2
20	Посівні площі сільськогосподарських культур усіх категорій господарств, тис. га	1323,8	1322,7	1321,7	1320,9	1320,1	1319,4	1318,7	1318,1

Таким чином, прогнозування розвитку сільських територій Карпатського регіону на основі виявлення тенденцій розвитку аграрного виробництва за допомогою екстраполяції часових рядів даних, дає підстави сподіватися на збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції при одночасному зменшенні площ сільськогосподарських угідь, які при цьому використовуються усіма категоріями господарств.

Незважаючи на це, в роботах вітчизняних науковців акцентується увага на тому, що навіть фрагментарний аналіз окремих виробничо-економічних показників переконливо свідчить про низьку ефективність використання в Карпатському регіоні земельних ресурсів та інших факторів виробництва. Такий стан слід розцінювати в контексті доволі

вагомих загроз продовольчій безпеці не тільки в регіональному вимірі, але й у загальнонаціональному масштабі загалом¹⁵⁴.

Проблемними питаннями розвитку сільських територій Карпатського регіону також залишаються:

- нездатність ринкової інфраструктури забезпечити достатній рівень заготівлі, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції;
- недосконалість інфраструктури та механізмів регулювання кон'юнктури аграрних ринків та підтримки цін на основні види сільськогосподарської продукції;
- недостатній рівень фінансового забезпечення розвитку інфраструктури аграрного ринку;
- зниження родючості земель внаслідок недостатніх природоохоронних та агротехнічних заходів у землекористуванні;
- відсутність низьковідсоткових довгострокових кредитів;
- брак інвестицій та інновацій, що супроводжується фізичним і технологічним старінням основних фондів;
- нерозв'язаність більшості соціальних проблем сільських мешканців.

Крім того, в роботах українських авторів акцентується увага на низькій рентабельності виробництва продукції тваринництва, яке впродовж останніх років у Карпатському регіоні стикається зі значними проблемами, що спричинено, передусім, використанням застарілих технологій виробництва, а також неможливості вітчизняної продукції тваринництва протистояти конкуренції іноземних виробників, які мають значні переваги у ціновому аспекті, в тому числі і через поширення значного негативного впливу посередницьких структур у просуванні на ринок вітчизняної продукції тваринницького напрямку¹⁵⁵.

Все це актуалізує проблему пошуку ефективних управлінських рішень, спрямованих на підвищення ефективності використання виробничого потенціалу сільських територій Карпатського регіону,

¹⁵⁴ Седіло Г. М. Розвиток агропродовольчої сфери Карпатського регіону / Г. М. Седіло, Н. М. Котько. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/e_apk/2009_11/09_11_22.pdf.

¹⁵⁵ Якубів В. М. Перспективи розвитку конкурентоспроможної тваринницької галузі в Карпатському регіоні / В. М. Якубів. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/inek/2011_4/79.pdf.

зокрема а аграрному секторі, який на сьогодні залишається основною господарською ланкою сільської економіки цього регіону.

Від ефективності функціонування сільського господарства залежить не лише господарський розвиток сільських територій Карпатського регіону, але і якість продовольчого забезпечення його мешканців. Адже в умовах обмеженості земельних угідь, низької родючості ґрунтів, недостатньо високої продуктивності праці в сільському господарстві та високій густоті населення, товарність сільськогосподарської продукції знижується. При цьому потрібно відмітити, що орієнтація на імпорт продовольчих товарів є також небажаною, так як це може призвести до подальшого відставання вітчизняного виробництва, посилення залежності від інших країн і одночасно не гарантуватиме безперебійного надходження продуктів харчування на регіональний ринок продовольчих товарів¹⁵⁶.

Таким чином, пріоритетами розвитку сільських територій Карпатського регіону, спрямованими на поліпшення прогностичних показників його сільськогосподарського виробництва є: удосконалення інституційного середовища аграрного ринку, поліпшення інвестиційного клімату в сільській місцевості, підвищення якості селекційної роботи у рослинництві; реалізація заходів, спрямованих на стимулювання обсягів виробництва продукції тваринництва і рослинництва; розробка механізмів підтримки тих агропромислових формувань, які працюють в особливо складних природно-кліматичних умовах; запровадження всебічного агрохімічного обстеження земель; створення сучасної системи підготовки та перекваліфікації кадрів для сільського господарства регіону тощо.

Одночасно, слід звернути увагу на те, що поліпшення прогностичних показників виробництва сільськогосподарської продукції в аграрному секторі Карпатського регіону повинне узгоджуватися з пріоритетами його сталого розвитку, насамперед з огляду на багатство природно-ресурсного потенціалу карпатського краю. Це ставить на порядок дня необхідність урахування цілей збереження та збалансованого використання біологічного і ландшафтного різноманіття в регіоні; створення умов та механізмів для мобілізації внутрішніх і зовнішніх ресурсів для потреб розвитку, а також шляхом забезпечення адекватних соціальних умов, сприяння інтегрованому підходу до політики

¹⁵⁶ Калашнікова Є. Д. Продовольче забезпечення регіону за умов трансформаційної економіки / Є. Д. Калашнікова, Б. М. Стефанишин. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vpu/Ekon/2008_6/6.pdf.

культурного, біологічного, геологічного й ландшафтного різноманіття для досягнення рівноваги між цими сферами; забезпечення завдання збереження якості в сучасних перетвореннях навколишнього природного середовища без нанесення шкоди його культурним цінностям; проведення політики просторового планування, спрямованої на охорону та сталий розвиток Карпат, яка враховує особливі екологічні й соціально-економічні умови в Карпатах та їхніх гірських екосистем, і є вигідною для місцевого населення; включення ландшафту до культурної, екологічної, сільськогосподарської, соціальної та економічної політики, а також до будь-якої іншої політики, що може безпосередньо або опосередковано впливати на ландшафт; екологічно збалансоване ведення лісового й сільського господарства з урахуванням потреб щодо охорони гірських екосистем і ландшафтів шляхом впровадження невиснажливих методів ведення сільського господарства; поліпшення інформування громадськості та підвищення рівня її обізнаності з питань біологічного й ландшафтного різноманіття, а також активізація її участі в діяльності щодо збереження і збільшення такого різноманіття¹⁵⁷.

Покращити сучасний стан економічного розвитку сільських територій Карпатського регіону дозволить реалізація також інших важливих заходів, зокрема:

- формування ефективно функціонуючого ринку сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства, який покликаний забезпечити дохідність виробників сільськогосподарської продукції і розвиток інфраструктури цього ринку;
- забезпечення державою виробництва життєво необхідних продуктів харчування (в обсязі, асортименті і якості, достатніх для максимального забезпечення раціональних норм споживання) з власних ресурсів національного господарства;
- забезпечення доступності інформації (створення інформаційних центрів) про ціни на ресурси і вироблену продукцію, існуючий попит і пропозицію на них, ринки збуту, нові технології виробництва сільськогосподарської продукції;
- розробка інструментів і критеріїв підтримки розвитку сільського господарства, які б забезпечили належний контроль

¹⁵⁷ Седіло Г. М. Розвиток агропродовольчої сфери Карпатського регіону : / Г.М.Седіло, Н. М. Котько. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/e_apk/2009_11/09_11_22.pdf.

якості продукції, модернізацію і технологічне оновлення процесів виробництва, зберігання і транспортування продукції;

- здійснення державного регулювання паритету індексу цін на сільськогосподарську продукцію і сировину.

Всі вищеперелічені заходи дозволять забезпечити збереження окреслених позитивних прогностичних тенденцій в аграрному секторі економіки Карпатського регіону, сприятимуть усуненню існуючих бар'єрів на шляху підвищення ефективності його сільськогосподарського виробництва, а також створять передумови для поліпшення прогностичних показників розвитку сільського господарства та сільських територій регіону в подальшому.

3.3. Соціологічне дослідження перспектив розвитку сільських територій регіону

Зважаючи на новизну проблематики розвитку сільських територій в українській економіці та в господарській діяльності окремих регіонів нашої держави, значна частина інформації, необхідної для проведення ґрунтовних і достатньо коректних наукових досліджень на цю тему, поки що не повною мірою акумулюється статистичними відомствами та органами державної влади України. Часто сільські території взагалі не виступають об'єктом статистичних спостережень, що актуалізує потребу у проведенні експертних та соціологічних опитувань, орієнтованих на вивчення громадської думки з приводу різних аспектів та проблем розвитку цих територій.

Авторським колективом, за участі експертів і мешканців сільських територій Карпатського регіону, було проведено анкетне опитування на території Івано-Франківської та Львівської областей з метою виявлення глибинних проблем, причин та основних завдань розвитку сільських територій цього регіону.¹⁵⁸

В процесі дослідження здійснено опитування 1337 респондентів у Золочівському та Старосамбірському районах Львівської області та Верховинському районі Івано-Франківської області. З них 967 респондентів є мешканцями відповідної сільської території, а 370 – експертами з проблемних питань розвитку відповідної сільської території (депутат місцевої ради, керівник-підприємець тощо).

¹⁵⁸ В повному обсязі результати аналізу проведеного анкетного опитування представлені у [156].

Основними структурними елементами анкети стали питання стосовно сучасного стану розвитку сільських територій, основних перешкод у їх розвитку, першочергових завдань, які потребують вирішення на сільській території та основних ресурсів, які необхідні території для розв'язання окреслених завдань. Аналіз проводився в розрізі мешканців та експертів, загалом по районах і окремо по кожному з них, в розрізі гірських територій (Верховинський район та частина Старосамбірського району) і негірських (Золочівський район), за віковим критерієм, за місцем роботи, статтю тощо.

На території Карпатського регіону нараховується 3592 сільські територіальні громади, в яких проживає 50,9% населення регіону. Сільські території цього регіону характеризуються кращими (відносно сільських територій країни в цілому) показниками демографічної ситуації, кращою віковою структурою населення, вищими грошовими і сукупними ресурсами домогосподарств, насамперед, через переважаючий вклад господарств населення у виробництво кінцевої сільськогосподарської продукції.

Результати опитування засвідчили, що переважна більшість респондентів є оптимістично налаштованими та впевненими у добрих перспективах розвитку сільських територій регіону. Розподіл думок респондентів щодо їхнього ставлення до своєї сільської території представлений на рис. 3.3.

Рис. 3.3. Розподіл респондентів за їх ставленням до сільської території

Найбільший відсоток опитаних респондентів вважають сільську територію батьківщиною своєї родини, де вони живуть і якою вони пишаються. Така думка переважає як у трьох районах в цілому, так і в кожному з них, зокрема. Значною є також частка опитаних, котрі вважають, що їхні діти повинні продовжували жити у відповідній сільській місцевості. Менше 10% респондентів вважають, що їх територія немає перспективи.

Мешканці гірських територій більш оптимістично налаштовані щодо нинішнього стану розвитку своєї території: 38,7% респондентів вважають її батьківщиною своєї родини на протилежності 31,2% у мешканців негірських сільських територій де проводилось дослідження. На думку 17,1% мешканців гірських територій вони проживають на території, де важко себе реалізувати, або яка немає перспективи. Такої ж думки дотримуються 24,9% мешканців негірських територій.

Оцінюючи сучасний стан території в порівнянні з 1990-ми роками, більшість респондентів (38,6%) вважають, що її стан покращується. Лише 6,4% опитаних визначили стан своєї території, як такий, що суттєво погіршується. Результати аналізу оцінки сучасного стану території представлені на рис. 3.4.

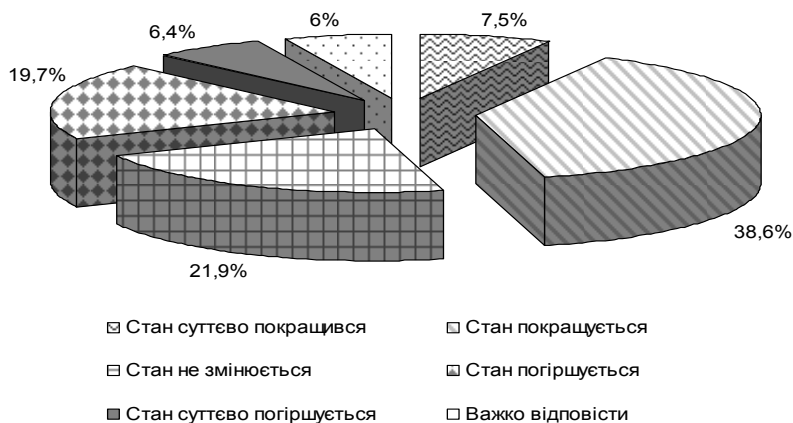

Рис. 3.4. Розподіл респондентів за їх оцінками сучасного стану розвитку території

Аналіз оцінки респондентів сучасного стану території в розрізі мешканців та експертів засвідчив, що експерти більш песимістично

оцінюють ситуацію на місцях: на думку 31,5% експертів стан території погіршується, або суттєво погіршується. Цієї думки дотримується лише 24% опитаних мешканців відповідної сільської території.

Мешканці гірських територій дали вищу оцінку сучасному стану території порівняно з мешканцями негірських територій: відповідно, 60,1% і 38%, респондентів вважають, що стан території покращується.

Незважаючи на існуючі проблеми розвитку сільських територій, 75,5% опитаних мешканців планують залишитися жити на теренах своєї сільської території. Відсоток опитаних мешканців, які планують змінити місце проживання, є невисоким і становить 8,5%. Серед тих, хто планує залишитися жити, переважають мешканці у віці 35-50 років (46%), а серед тих, хто планує змінити місце проживання, переважають мешканці у віці 25-34 років. Лише 25,5% молодих мешканців території у віці 18-34 років планують залишитися жити на сільській території, а 56,1% молоді не планує залишатися жити на своїй території. Найбільш оптимістично налаштованою є молодь Верховинського району, 41,2% яких планують і надалі проживати на своїй місцевості, а найменш оптимістичними є молоді люди Старосамбірського району (22,1%) (рис. 3.5).

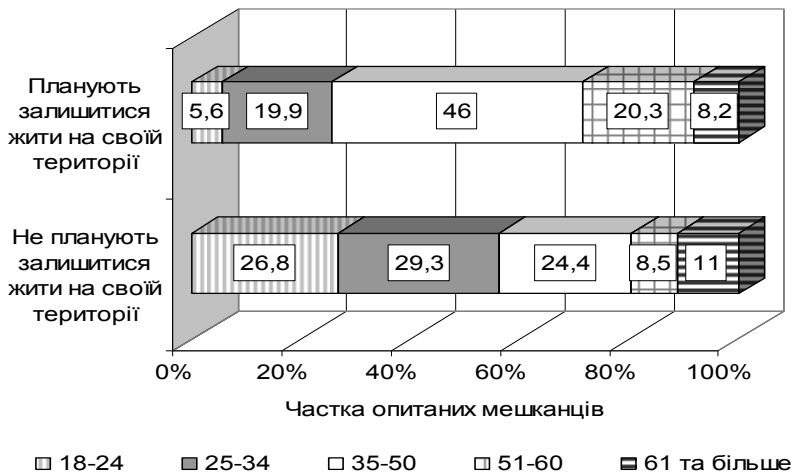

Рис. 3.5. Розподіл респондентів стосовно їхньої готовності залишитися жити на своїй території в розрізі вікових інтервалів

Більш як третина респондентів (35%), загалом, впевнені у завтрашньому дні, проте 19,1% – взагалі не впевнені. Зважаючи на

вищу оцінку стану своєї території, яку дали мешканці гірських територій, відсоток мешканців цих територій, які впевнені у своєму майбутньому, також є вищим в порівнянні з думкою мешканців негірських територій (рис. 3.6).

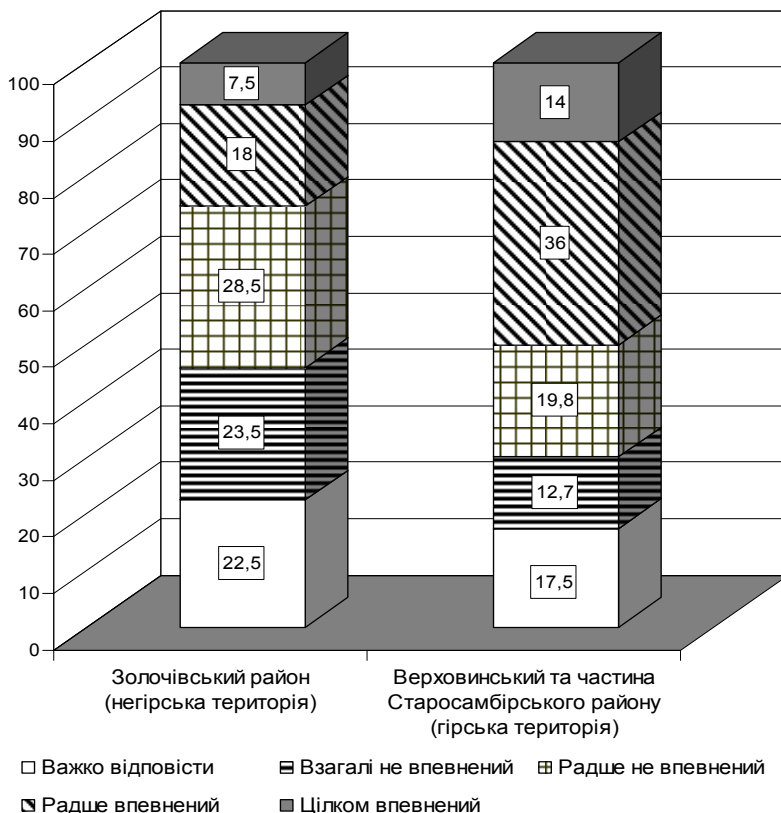

Рис. 3.6. Розподіл думок респондентів стосовно впевненості у завтрашньому дні

З метою оцінки умов життєдіяльності мешканців сільських територій, респондентам було запропоновано перелік з 16-ти показників і п'ять можливих відповідей на кожний з них: «повністю задоволений», «більш задоволений, ніж незадоволений», «більш незадоволений, ніж задоволений», «повністю незадоволений» та «важко визначитись». Переважна більшість респондентів є повністю

задоволена якістю таких послуг, як послуги місцевої ради (49,5% опитаних), доступність шкільної освіти (42,7%) та якість телефонного зв'язку (35,4%).

Дещо відмінною є ситуація в розрізі районів: якщо у Золочівському районі Львівської області перелік послуг, якими задоволена переважна більшість опитаних мешканців, співпадає із загальними результатами, отриманими в усіх трьох районах, то у Старосамбірському районі Львівщини до цих послуг відносяться також якість електрозабезпечення (49,6% респондентів) та доступність житла (26,9% респондентів). У Верховинському районі переважна більшість опитаних мешканців оцінила 14 показників з 16-ти можливих як «більш задоволений, ніж незадоволений».

Думки респондентів гірських та негірських територій співпали щодо повного задоволення якістю послуг місцевої ради та якістю телефонного зв'язку. Натомість у Золочівському районі більшість мешканців задоволені доступністю дошкільної освіти. На гірських територіях відзначається задоволеність якістю електрозабезпечення та доступністю транспортного сполучення з іншими населеними пунктами.

Водночас, у всіх районах, де проводилось опитування, переважна більшість мешканців є повністю незадоволеними можливістю збуту сільськогосподарської продукції на місці (48,9% респондентів), станом благоустрою і ремонтом доріг (45,3% респондентів), забезпеченням закладами дошкільної підготовки (37,2% респондентів) та доступом до Інтернету (33,3% респондентів).

За результатами опитування щодо оцінки умов життєдіяльності на сільських територіях проведено ранжування у двох групах показників: таких, які є найбільш прийнятними для мешканців (присвоюється зважений коефіцієнт від 0 до 1) і які є найбільш неприйнятними (присвоюється зважений коефіцієнт від -1 до 0, від найбільш неприйнятного до менш неприйнятного). Результати аналізу представлені на рис. 3.7-3.8.

Мешканці гірських територій виявились більш задоволеними якістю умов життєдіяльності на місцях. Водночас незадоволення, окрім можливості збуту сільськогосподарської продукції на місці, стану благоустрою і ремонту доріг, доступності агротехніки для обробітку землі та збору врожаю, а також доступу до Інтернету, у Золочівському районі (негірській території) викликає також рівень забезпечення закладами дошкільної підготовки, якість роботи правоохоронних

органів та екологічний стан території. Проте на гірських територіях рівень незадоволення станом благоустрою і ремонту доріг, а також доступністю агротехніки для обробітку землі та збору врожаю є вищим в порівнянні з негірськими.

Рис. 3.7. Ранжування умов життєдіяльності, якість яких є прийнятною для мешканців трьох районів

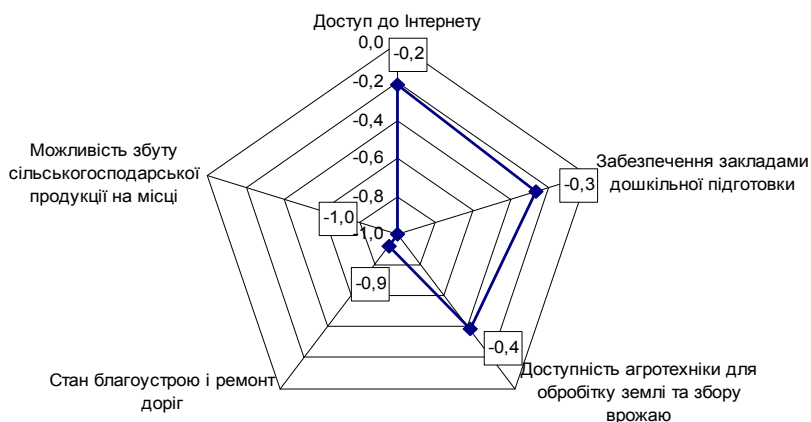

Рис. 3.8. Ранжування умов життєдіяльності, якість яких є непринятною для мешканців трьох районів

Результати опитування мешканців щодо чинників, які вплинули на розвиток сільської території, представлені на рис. 3.9.

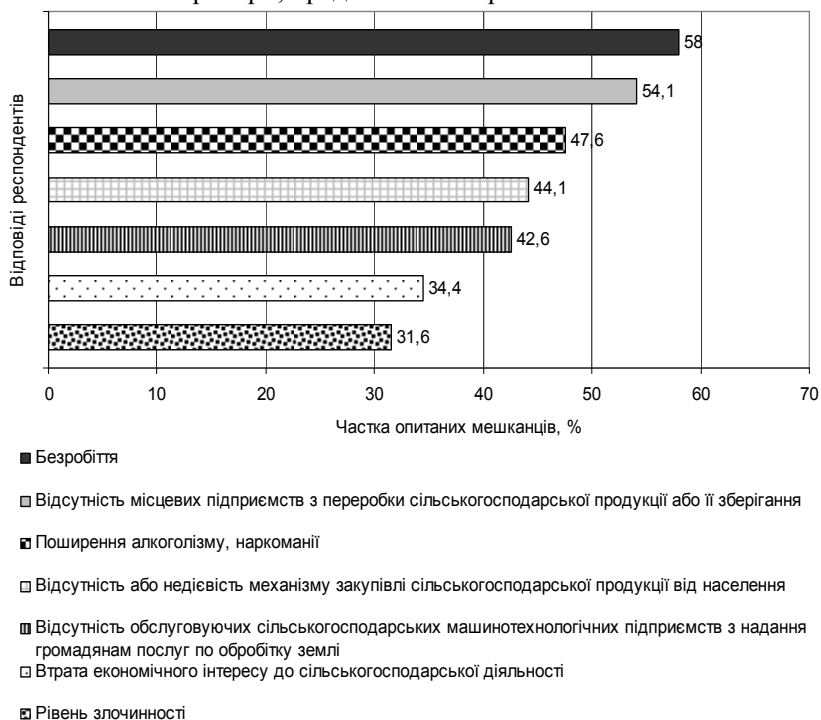

Рис. 3.9. Перелік чинників, які вплинули виключно негативно на розвиток території на думку більшості опитаних мешканців трьох районів

У Верховинському районі переважна частка опитаних мешканців не змогла дати оцінку пропонованим у анкеті чинникам розвитку території і на більшість питань відповіла «важко відповісти».

Більша половина опитаних мешканців сільських територій визнали безробіття (58%) та відсутність місцевих підприємств з переробки сільськогосподарської продукції або її зберігання (54,1%) чинниками, що виключно негативно впливають на розвиток території. Порівнюючи ж результати опитування у Золочівському та Старосамбірському районах Львівської області, слід відзначити, що у Золочівському районі переважна більшість мешканців до чинників виключно негативного впливу на сучасний стан території віднесли також втрати економічного

інтересу до сільськогосподарської діяльності та корупцію серед чиновників.

Натомість у Старосамбірському районі так не вважають. Проте в цьому районі, в порівнянні із Золочівським, виключно негативний вплив на розвиток території на думку більшої кількості мешканців здійснюють такі чинники, як відсутність місцевих підприємств з переробки сільськогосподарської продукції або її зберігання та відсутність обслуговуючих сільськогосподарських машинотехнологічних підприємств з надання громадянам послуг з обробітку землі.

В процесі дослідження здійснено ранжування 14 чинників, які стримують розвиток територій за результатами опитування у трьох районах загалом, а також окремо в розрізі районів (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Ранжування чинників, які стримують розвиток території, за результатами опитування мешканців у трьох районах

№ з/п	Чинники, що стримують розвиток території	Загалом у трьох районах		Золочівський район		Старосамбірський район		Верховинський район	
		Коефіцієнт ранжування	Рейтингова оцінка	Коефіцієнт ранжування	Рейтингова оцінка	Коефіцієнт ранжування	Рейтингова оцінка	Коефіцієнт ранжування	Рейтингова оцінка
1	Безробіття	-1,0	1	-1,0	1	-1,0	1	-0,9	2
2	Відсутність місцевих підприємств з переробки сільськогосподарської продукції або її зберігання	-0,9	2	-1,0	2	-1,0	2	-0,1	6
3	Поширення алкоголізму, наркоманії	-0,9	3	-1,0	3	-0,9	4	-0,1	5
4	Відсутність або недієвість механізму закупівлі сільськогосподарської продукції від населення	-0,8	4	-0,9	4	-0,8	5	-0,1	8
5	Відсутність обслуговуючих сільськогосподарських машинотехнологічних підприємств з надання громадянам послуг по обробітку землі	-0,8	5	-0,7	6	-0,9	3	-0,1	12
6	Втрата економічного інтересу до сільськогосподарської діяльності	-0,7	6	-0,7	5	-0,6	7	-1,0	1
7	Рівень злочинності	-0,6	7	-0,7	7	-0,6	8	-0,1	9
8	Відсутність мережі ветеринарних пунктів, інших закладів для забезпечення розвитку тваринництва	-0,5	8	-0,5	9	-0,6	6	-0,1	10
9	Корупція серед чиновників	-0,4	9	-0,6	8	-0,3	12	-0,1	11

№ з/п	Чинники, що стримують розвиток території	Загалом у трьох районах		Золочівський район		Старосамбірський район		Верховинський район	
		Коефіцієнт ранжування	Рейтингова оцінка	Коефіцієнт ранжування	Рейтингова оцінка	Коефіцієнт ранжування	Рейтингова оцінка	Коефіцієнт ранжування	Рейтингова оцінка
10	Рівень можливостей для самореалізації молоді	-0,3	10	-0,3	10	-0,4	11	-0,1	13
11	Стан соціальної інфраструктури	-0,3	11	-0,2	11	-0,5	9	-0,1	7
12	Рівень захищеності прав власників земельних паїв, включаючи наявність гарантії отримання орендної плати	-0,3	12	-0,1	12	-0,4	10	-0,3	4
13	Рівень ініціативності та підприємливості місцевих мешканців	0,0	13	0,0	13	0,0	13	14	-0,1
14	Невиконання Закону України «Про статус гірських населених пунктів»*	-	-	-	-	-	-	-0,7	3

* Стосується лише Верховинського району, як гірської території згідно визначення чинного законодавства.

На думку мешканців гірських територій нейтральний вплив на розвиток території здійснює рівень ініціативності та підприємливості місцевих мешканців, а позитивно впливає на ситуацію на місцях рівень компетентності керівництва місцевої ради.

В процесі анкетування вивчалась також думка мешканців щодо можливості запровадження в Україні вільної купівлі-продажу землі. Розподіл думок респондентів з цього приводу представлений на рис. 3.10.

Переважає більшість мешканців вважає, що запроваджувати торгівлю землею в сучасних умовах не потрібно, і лише 6,2% опитаних респондентів підтримують торгівлю землею без обмежень. Мешканці гірських територій не підтримують запровадження купівлі-продажу земель більшою мірою ніж мешканці негірських територій.

Думка респондентів щодо першочерговості завдань, які повинна вирішити місцева влада представлена на рис. 3.11.

В трійку першочергових завдань місцевої влади, на думку опитаних мешканців сільських територій, входять благоустрій та ремонт доріг (31,4%), підтримка особистих селянських господарств громадян (15,6%) та охорона довкілля (11,7%). У Золочівському та Старосамбірському районах першочерговим завданням місцевої влади мешканці також вважають благоустрій та ремонт доріг (відповідно

30,8% та 38,2%). У Верховинському ж районі Івано-Франківської області найбільша частка мешканців вважає за потрібне розвивати зелений туризм (20,3%).

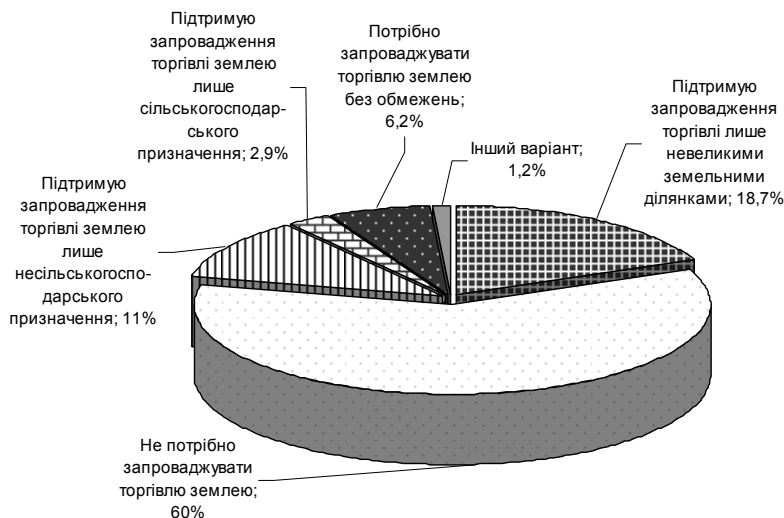

Рис. 3.10. Розподіл думок респондентів стосовно можливості запровадження в Україні вільної купівлі-продажу землі

Високий відсоток мешканців частково гірського Старосамбірського району (13,6%) також вважають розвиток зеленого туризму пріоритетним напрямом розвитку своєї території. Це обумовлюється наявністю багатого ландшафтного, рослинного та тваринного різноманіття, рекреаційних ресурсів у Верховинському районі та гірській частині Старосамбірського району, а також збереженій етнокультурі та колористиці садиб сільських мешканців дозволяють активно розвивати мережу сільського зеленого туризму, який на цих територіях є вагомим засобом боротьби з безробіттям та збільшенням доходів місцевого населення.

Цікавим є розподіл респондентів за видом діяльності щодо першочерговості завдань, які повинна здійснити місцева влада. Об'єднує усіх опитаних респондентів (за винятком фермерів) думка щодо першочергової необхідності благоустрою та ремонту доріг.

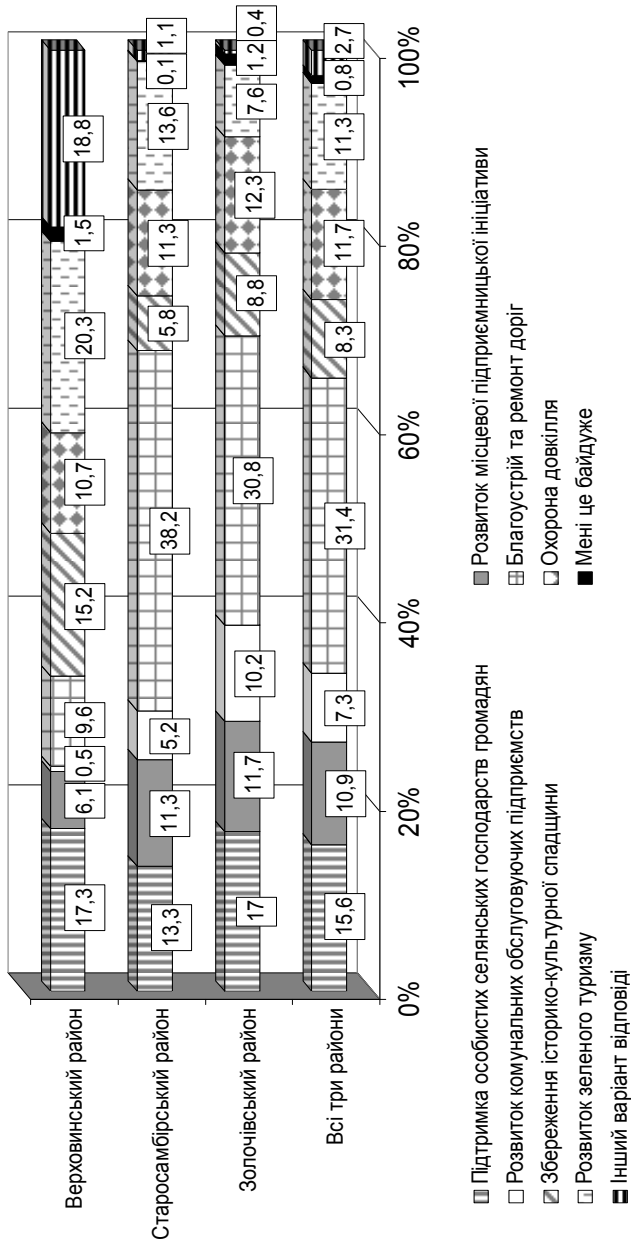

Рис. 3.11. Розподіл респондентів стосовно першочерговості завдань, на які місцева влада повинна спрямовувати свої зусилля (у розрізі трьох районів загалом та окремо по районах)

На думку фермерів першочерговим завданням влади є підтримка особистих селянських господарств населення. Це завдання займає друге місце за важливістю практично у всіх категоріях респондентів, окрім приватних підприємців. Кожний п'ятий приватний підприємець вважає за потрібне розвивати підприємницьку ініціативу. Розвиток зеленого туризму пріоритетним вважають 18,8% приватних підприємців, 15,5% студентів і 14,3% фермерів. Водночас, на важливості охорони довкілля найбільший наголос зробили пенсіонери (13,9%) та приватні підприємці (13,5%).

Опитування експертів території засвідчило, що лише близько 10% із них вважає, що сучасний стан їхньої території суттєво покращився і тому вони цілком задоволені станом економічного розвитку відповідної сільської території. На думку більшості респондентів (37,5%) стан території покращується. Такий стан розвитку території радше задовольняє 36,3% опитаних експертів. Третина ж опитаних (31,5%) вважає, що стан погіршується, тому 52,1% респондентів не задоволені сучасним станом розвитку території (рис. 3.12).

На думку 71,8% експертів існуючий стан економічного розвитку сільських територій безпосередньо пов'язаний з рівнем фінансової самодостатності місцевої Ради.

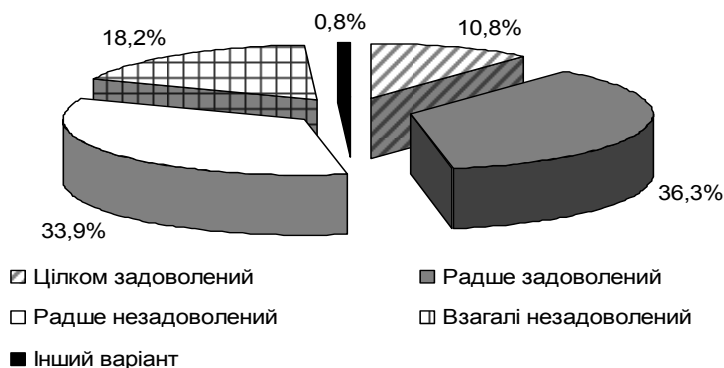

Рис. 3.12. Розподіл респондентів стосовно їхнього ставлення до сучасного стану економічного розвитку території

Проведене опитування щодо основних перешкод розвитку сільських територій дозволило виявити, що найбільш важливими проблемами у цьому контексті, на думку експертів, є ситуація з

самодостатністю органів місцевого самоврядування та наповнюваністю місцевого бюджету (88,1%), існуючий диспаритет цін на сільськогосподарську і несільськогосподарську продукції (85,2%), недосконалість чинного законодавства (84,6%), високі ціна на кредитні ресурси (81,3%) та низький рівень залучення інвестицій (80,9%). Такий результат засвідчує пріоритетність забезпечення сільських територій, насамперед, фінансовими ресурсами (в першу п'ятірку перешкод ввійшли проблеми дотаційності місцевих бюджетів, недоступності кредитних та браку інвестиційних ресурсів). Такими, що не впливають на розвиток сільської території, експертами вважаються такі чинники, як заборона вільної купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення (26,6%), брак кваліфікованих спеціалістів на сільській території (14,7%), відсутність відкритих інформаційних ресурсів для задоволення потреб сільського населення та організацій (13,9%), відсутність мережі ветеринарних пунктів, інших закладів для забезпечення розвитку тваринництва (12,4%) та рівень компетентності керівництва місцевої ради (11,6%).

Авторами здійснено ранжування головних перешкод у розвитку сільської території за рівнем їх важливості. Респондентам було запропоновано визначити ступінь важливості 23-х можливих перешкод з поміж варіантів: «дуже важлива», «не дуже важлива» чи «не впливає». Кожному з варіантів відповідей присвоєно певна вага, відповідно, 1, 0,5 та 0. Для зручності аналізу розраховані зважені величини для кожного з чинників, які стримують розвиток території, приведено до відносних показників в інтервалі від 0 до 1 (у залежності від вагомості даного чинника). Чим значимішим є відповідний чинник, тим більше він наближається до 1. Ранжування можливих перешкод розвитку сільської території представлено у табл. 3.6.

Результати аналізу свідчать, що найвагомішим фактором, який перешкоджає розвитку сільської території, на думку експертів, є недосконалість чинного законодавства (відсутність комплексної законодавчо-правової бази, яка б регулювала всі сфери розвитку сільської території, безсистемність та несвоєчасність правових рішень, які приймаються, недовіра існує існуючого законодавства). Решта перешкод є похідними від названого чинника. Існуюче правове поле не вирішує проблем цінового диспаритету, рентабельності ведення сільського господарства, розвитку інфраструктури сільських територій тощо. Найменшою ж перешкодою з поміж запропонованих

варіантів експерти визнали заборону купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення.

Експерти в рамках опитування могли вказати також інші, не згадані в анкеті, перешкоди у розвитку сільських територій. Зокрема, експерти Верховинського району вважають, що важливою перешкодою у розвитку їхньої місцевості є невиконання Закону України «Про статус гірських населених пунктів в Україні» від 28 лютого 1995 р. (Постанова Верховної Ради України № 57/95-ВР).

Таблиця 3.6

Ранжування можливих перешкод розвитку сільської території

№ з/п	Перешкоди	Частка респондентів (%), які вважають дану перешкоду:			Всього респондентів	Коефіцієнт ранжування	Рейтингова оцінка
		дуже важливою	не дуже важливою	неважливою			
1	Недосконалість чинного законодавства	84,6	12,1	3,3	100	1	1
2	Невідповідність закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію порівняно з цінами на несільськогосподарську продукцію	85,2	12,3	2,5	100	0,99	2
3	Занепад економічного інтересу до сільськогосподарської діяльності	79,6	17,7	2,7	100	0,97	3
4	Ситуація з самодостатністю місцевого бюджету	88,1	9,3	2,6	100	0,96	4
5	Відсутність місцевих підприємств з переробки сільськогосподарської продукції або її довготривалого користування	79,8	17,4	2,8	100	0,95	5
6	Відсутність (недієвість) механізму закупівлі сільськогосподарської продукції від товаровиробників	75,9	20,0	4,1	100	0,92	6
7	Високі банківські кредитні ставки	81,3	10,8	7,9	100	0,91	7
8	Рівень залучення інвестицій	80,9	14,6	4,5	100	0,91	8
9	Вимушена трудова міграція	67,0	26,5	6,5	100	0,9	9
10	Поширення алкоголізму, наркоманії	67,9	24,1	8,0	100	0,86	10
11	Рівень можливостей для самореалізації молоді	71,0	22,6	6,4	100	0,86	11
12	Стан єдності в громаді	68,4	20,6	10,9	100	0,84	12
13	Юридична непорядкованість використання земельних паїв,	63,5	28,6	7,9	100	0,83	13

№ з/п	Перешкоди	Частка респондентів (%), які вважають дану перешкоду:			Всього респондентів	Коефіцієнт ранжування	Рейтингова оцінка
		дуже важливою	не дуже важливою	неважливою			
	включаючи гарантії отримання орендної плати						
14	Корупція і безвідповідальність чиновників	69,0	19,4	11,6	100	0,81	14
15	Рівень компетентності керівництва місцевої ради	71,2	17,2	11,6	100	0,8	15
16	Відсутність обслуговуючих сільськогосподарських машинотехнологічних підприємств з надання громадянам послуг по обробітку землі	59,6	30,3	10,1	100	0,79	16
17	Рівень ініціативності і підприємливості місцевих мешканців	59,4	32,7	7,9	100	0,77	17
18	Стан соціальної інфраструктури	58,2	34,5	7,2	100	0,77	18
19	Відсутність технологічного оновлення виробництва в аграрному секторі	58,3	33,0	8,7	100	0,75	19
20	Відсутність мережі ветеринарних пунктів, інших закладів для забезпечення розвитку тваринництва	51,4	36,2	12,4	100	0,73	20
21	Брак кваліфікованих спеціалістів сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я та побутового обслуговування	52,3	33,0	14,7	100	0,7	21
22	Відсутність відкритих інформаційних ресурсів для задоволення потреб сільського населення та організацій	50,0	36,1	13,9	100	0,69	22
23	Заборона вільної купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення	45,1	28,3	26,6	100	0,59	23

Існують відмінності у переліку основних перешкод розвитку в розрізі районів. Якщо у Золочівському та Старосамбірському районах Львівщини основною перешкодою розвитку експерти вважають недосконалість чинного законодавства, то у Верховинському районі Івано-Франківщини такою перешкодою експерти називають невідповідність закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію порівняно із цінами на несільськогосподарські товари.

Зважаючи на існуючі перешкоди у розвитку сільських територій, експертам було запропоновано з поміж 25 завдань вибрати п'ять найважливіших, які потрібно реалізувати в першу чергу на рівні місцевої ради, заповнивши цифрами від 1 до 5 в залежності від нагальності вирішення певної проблеми.

На думку 43% опитаних респондентів в першу чергу потрібно ремонтувати дороги, а 33% вважають за потрібне, насамперед, створювати нові робочі місця. Проблеми бездоріжжя та безробіття на сільських територіях переважили решту проблем. Відповіді 24% опитуваних розподілились рівномірно між іншими завданнями, жодне з яких не було підтримано більше ніж 5% опитаних. Результати проведеного аналізу засвідчили, що в п'ятірку найважливіших завдань, на думку експертів, входять проблеми створення робочих місць, ремонт доріг, залучення інвестицій, розвиток соціальної інфраструктури території та підтримка сільськогосподарських підприємств, особистих селянських і фермерських господарств та сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Задля виконання першочергових завдань розвитку сільських територій респондентам було запропоновано вибрати з переліку ресурсів ті з них, які є найбільш важливими за рівнем пріоритетності. Результати опитування представлені на рис. 3.13. Чим більш значущим є відповідний ресурс, тим більше його значення, яке йому відповідає, наближається до 1.

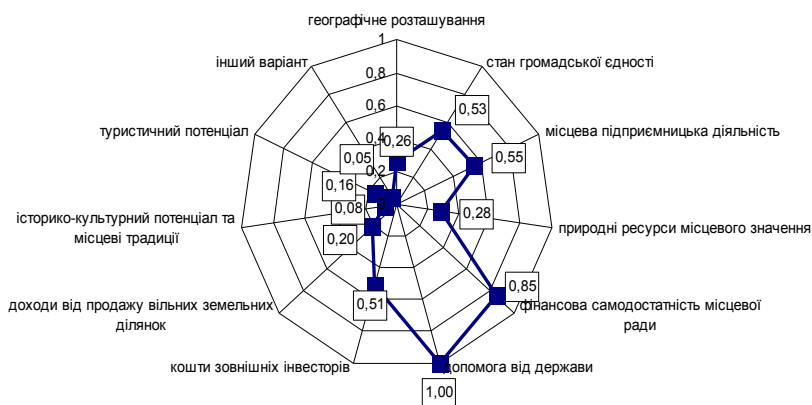

Рис. 3.13. Ранжування ресурсів території за рівнем пріоритетності

Згідно результатів опитування основними ресурсами, задіяння яких сприятиме розвитку території, є допомога від держави, фінансова самодостатність місцевої ради (формування достатньої бази оподаткування на території юрисдикції відповідної територіальної громади), місцева підприємницька діяльність, стан громадської єдності тощо. Такий розподіл пріоритетів засвідчив, що на сьогодні основними ресурсами розвитку території експерти вважають фінансові ресурси, ендегенні ж чинники розвитку території відходять на другий план.

За наявності необхідних ресурсів для розвитку сільських територій, на думку 89,9% опитаних, ситуацію на сільських територіях вдасться радикально змінити на краще, забезпечивши їх економічний добробут.

Загалом, незважаючи на територіальну близькість досліджуваних територій (Карпатський регіон), вони є достатньо відмінними за ландшафтними (гірські території Верховинського району і рівнинні Золочівського району), економічними (сільськогосподарський Золочівський район і туристично-рекреаційний Старосамбірський і Верховинський райони), історичними тощо передумовами розвитку. Об'єднуючими факторами виступають екологічні характеристики територій, вікова структура населення, переважаючий вклад господарств населення у виробництво кінцевої сільськогосподарської продукції тощо.

Збереження та пропагування родинних культурних і духовних цінностей, дотримання українських традицій вплинули на загалом позитивні настрої на сільських територіях цього регіону: близько 60% опитаних респондентів вважають сільську територію батьківщиною своєї родини, де вони живуть і якою вони пишаються, та хочуть, щоб тут жили їх діти. Така думка переважає як у трьох районах в цілому, так і в кожному з них, зокрема. Менше 10% респондентів вважають, що їх територія немає перспективи. Звичайно, більш оптимістично налаштованими є старші за віком люди, а більшість респондентів віком 18-34 років передбачають можливість залишення території в пошуках роботи та кращих умов життя.

Актуальною для цих територій залишається проблема бідності населення, зокрема у зв'язку з безробіттям, монофункціональним розвитком, нерозвиненістю виробничої та соціальної інфраструктур тощо.

На думку експертів головними перешкодами розвитку сільських територій є відсутність самодостатності місцевих бюджетів, існуючий

диспаритет цін на сільськогосподарську і несільськогосподарську продукції, висока ціна кредитних ресурсів тощо. Вирішенню цих питань може сприяти політика заохочення розвитку альтернативних видів діяльності на сільських територіях, забезпечення ефективного розвитку сільськогосподарського виробництва, врегулювання процедур реєстрації підприємств за місцем діяльності, введення ефективних місцевих податків (ставок податків), інформаційне сприяння розвитку місцевих традиційних продуктів та регіональних марок тощо.

Думка респондентів щодо можливості запровадження в Україні вільної купівлі-продажу землі збігається із загальними настроями в суспільстві щодо цього питання. Переважна більшість мешканців вважає, що запроваджувати торгівлю землею в сучасних умовах завчасно, і лише 6,2% опитаних респондентів підтримують торгівлю землею без обмежень.

3.4. Прогнозування розвитку сільських територій Карпатського регіону крізь призму експертних оцінок

Прогнозування розвитку складних багатофункціональних соціально-економічних систем, до яких відносяться сільські території, пов'язане з обробкою значної кількості статистичних даних та господарських показників, більшість із яких відзначаються постійними змінами. Відтак, середня точність прогнозів, ґрунтованих на методах екстраполяції та математичного моделювання, як правило, спадає зі збільшенням горизонту прогнозування, а довгі послідовності точних прогнозів із застосуванням статистичних рядів і значних масивів розрахункових показників можна зустріти надзвичайно рідко. Крім того, успішність прогнозування, базованого на обробці великої кількості числових даних неабияк залежить від стабільності самого об'єкту прогнозування та його зовнішнього мікро- і макросередовища. В цьому сенсі на особливу увагу заслуговують: кон'юнктура ринків, зміни поведінки виробників, споживачів і посередників, пріоритети економічної політики держави, характер загальної політичної ситуації в країні тощо.

Водночас, мінливість всіх вищеперелічених чинників в контексті їхнього впливу на розвиток сільських територій є надзвичайно високою. Адже істотний рівень залежності сільськогосподарського виробництва від природно-кліматичних умов робить кон'юнктуру аграрного і суміжного із ним ринків надзвичайно непередбачуваною, а недостатній розвиток в Україні інструментів страхування агровиробників, на відміну

від розвинених країн Європи та світу, підвищує рівень ризиків вітчизняних підприємств, що працюють на ринках сільськогосподарської продукції, а також в інших сферах економіки сільських територій.

Використання методів автопрогнозу, базованих на аналізі часових рядів, що екстраполюють наявний ряд лише на основі інформації, яка міститься в ньому самому, часто виявляються ефективними лише в коротко- і, максимум, середньостроковій перспективі. Вирішення ж задач довгострокового прогнозування потребує використання комплексних підходів, і в першу чергу залучення різних (в тому числі статистичних) технологій збору і аналізу експертних оцінок.

У зв'язку із цим сьогодні в Україні формування цілісних і реалістичних прогнозів, орієнтованих на виявлення довгострокових тенденцій розвитку сільських територій, з урахуванням змінних, які часто мають короткотерміновий або і латентний характер дії, видається малореальним без застосування експертних оцінок. Адже кваліфіковані експерти, що володіють достатнім досвідом роботи у сфері сільської економіки або тривалий час займаються аналізування тенденцій її розвитку, як правило, є носіями тих неявних знань, які важко відобразити в математичних моделях чи рядах статистичної динаміки, проте з високим ступенем імовірності можна застосовувати для передбачення майбутніх явищ та подій, пов'язаних з функціонуванням господарських комплексів сільських територій України.

В процесі розробки прогнозу розвитку сільських територій Карпатського регіону було проведено експертне опитування науковців, працівників органів виконавчої влади Львівщини, дотичних до проблем сільського розвитку, а також представників органів місцевого самоврядування сільських територій областей Карпатського регіону з метою визначення існуючих ризиків і розробки рекомендацій щодо їх запобігання. На цій основі сформульовані пропозиції, покликані сприяти підвищенню ефективності регіональної політики розвитку сільських територій.

Науковими експертами виступили фахівці Інституту регіональних досліджень НАН України (м. Львів), Львівського національного аграрного університету (м. Дубляни), Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького, Інститут сільського господарства Карпатського регіону НААН (с. Оброшино) та ДП «Львівський науково-дослідний та проектний інститут землеустрою».

Експерти оцінювали ризики за двома критеріями: вірогідність реалізації наведеного ризику та вплив цього ризику на розвиток сільської території. Оцінка реалізації ризиків та їх впливу на розвиток сільської території проводилась за шкалою наведеною у таблиці 3.7.

Проведений аналіз результатів експертного опитування дозволив розрахувати інтегральну оцінку ризиків як добуток оцінок вірогідності реалізації ризику та впливу цього ризику на розвиток сільських територій, зважений на кількість респондентів. В залежності від оцінки вірогідності реалізації ризику (сили його впливу чи його інтегральної оцінки), цьому ризику присвоювалося значення від «0» (повна відсутність та незначущість ризику) до «10» (максимально можливий вплив ризику).

Таблиця 3.7

Оціночні показники щодо вірогідності впливу досліджуваних ризиків на розвиток сільських територій

Оцінка вірогідності реалізації ризику	Оцінка впливу ризику на розвиток сільської території
• значна ймовірність (70-99%) прояву ризику – 5; • середня ймовірність (40-69%) прояву ризику – 4; • помірна ймовірність (10-39%) прояву ризику – 3; • мала ймовірність (менше 10%) прояву ризику – 2; • ризик не є вірогідним – 1.	• значний вплив – 5; • помірний вплив – 4; • слабкий вплив – 3; • незначний вплив – 2; • немає впливу – 1.

Цей підхід дав змогу окреслити коло основних проблем, що можуть виступати в ролі бар'єрів на шляху розвитку сільських територій Карпатського регіону в найближчій і віддаленій перспективі, а відтак забезпечив підвищення точності прогнозування соціально-економічних наслідків тих управлінських рішень, які приймаються в сучасних умовах.

Інтегральна оцінка внутрішніх та зовнішніх ризиків розвитку сільських територій наведена у таблиці 3.8.

Серед зовнішніх ризиків, на думку експертів, існує висока ймовірність згортання інвестиційних проектів іноземними компаніями зважаючи на нестабільність та непередбачуваність державної політики регулювання внутрішнього аграрного ринку, а також можливість введення в дію нового земельного законодавства.

Таблиця 3.8

Інтегральна оцінка внутрішніх та зовнішніх ризиків розвитку сільських територій

Ризики	2012 рік			В перспективі (на наступні 5 років)		
	Інтегральна оцінка	Оцінка вірогідності реалізації ризику	Оцінка впливу ризику на розвиток сільських територій	Інтегральна оцінка	Оцінка вірогідності реалізації ризику	Оцінка впливу ризику на розвиток сільських територій
Зовнішні ризики						
Згортання інвестиційних проектів іноземними компаніями	5	7	6	5	7	6
Втрата (скорочення) зовнішніх ринків збуту сільськогосподарської продукції	4	6	6	4	6	6
Внутрішні ризики						
Подальший занепад тваринництва за існуючої державної політики його розвитку	7	8	8	6	8	8
Відсутність прогнозованої цінової політики держави на сільськогосподарську продукцію, яка б забезпечувала стабільний дохід виробникам цієї продукції	7	8	8	6	8	8
Зменшення кількості фермерських господарств за існуючої державної аграрної політики	7	8	8	6	8	8
Погіршення ситуації на ринку праці: зростання кількості безробітних	6	8	8	6	8	8
Збереження тенденції погіршення якості (родючості) земель	6	8	8	6	8	8
Зменшення кількості сільського населення внаслідок зростання девіантних (алкоголізм, наркоманія,	6	8	8	6	8	7

Ризики	2012 рік			В перспективі (на наступні 5 років)		
	Інтегральна оцінка	Оцінка вірогідності реалізації ризику	Оцінка впливу ризику на розвиток сільських територій	Інтегральна оцінка	Оцінка вірогідності реалізації ризику	Оцінка впливу ризику на розвиток сільських територій
злочинність) проявів						
Подальше падіння платоспроможності сільського населення	6	8	8	6	7	8
Збереження тенденції міграційного відтоку населення з сільських територій	6	8	7	6	8	7
Погіршення стану соціальної інфраструктури	6	7	7	5	7	7
Збереження існуючої системи формування місцевих бюджетів (незмінність бюджетної та податкової систем)	5	7	7	5	7	7
Отримання нижчих, ніж прогнозується, обсягів врожаю або неспроможність його вчасно і в повному обсязі зібрати через брак коштів (відсутність кредитних ресурсів тощо)	5	7	8	5	7	7
Введення в дію Закону України «Про ринок земель» в останній редакції від 18.07.2011 р.*	5	8	7	5	8	7
Збільшення площі необроблюваної землі	5	6	7	4	6	6
Подальше укрупнення діючих сільськогосподарських підприємств, формування великотоварного експорторієнтованого виробництва	4	6	6	4	6	7

* На момент проведення експертного опитування це була остання офіційна редакція Закону України «Про ринок земель».

Це дає підстави для висновку про те, що відміна в Україні мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення і прийняття закону «Про ринок земель» у його нинішній редакції стане чинником погіршення інвестиційного клімату на сільських територіях.

Причому найбільш згубно таке погіршення відобразиться саме на областях Карпатського регіону, де концентрація великих агрофонмунів і потужних вітчизняних інвесторів, зацікавлених інвестувати свої фінансові ресурси у розвиток сільської економіки, є відносно незначною. Натомість близькість до кордону з ЄС та розгалужена мережа транскордонних зв'язків з польськими, словацькими, угорськими, румунськими партнерами, а також налагоджена співпраця з підприємцями з інших країн ЄС, робить іноземні інвестиції важливим потенційним джерелом акумулювання коштів у господарських комплексах сільських територій Карпатського регіону. Менш вагомим, у порівнянні з попереднім, є ризик втрати зовнішніх ринків збуту сільськогосподарської продукції. З одного боку, це зумовлюється значним потенціалом експортного розвитку економіки сільських територій Карпатського регіону на основі відновлення традиційних видів господарювання у сільській місцевості, зокрема виготовлення екологічно-чистої тваринницької продукції, насамперед у сферах сироваріння, вівчарства, виноробства, відродження народних промислів, активізації агротуризму тощо. З іншого боку, експорт товарів і послуг, які виробляються на сільських територіях Карпатського регіону, і в першу чергу – сільськогосподарської продукції, є значно меншим, ніж в традиційних «аграрних» областях України, що також знижує ризик втрати зовнішніх ринків збуту для місцевих агровиробників.

Аналізуючи внутрішні ризики розвитку сільських територій Карпатського регіону, найбільшою вагомоті, на думку експертів, сьогодні набуває небезпека подальшого занепаду тваринництва, яка підсилюється відсутністю прогнозованої цінової політики на ринку сільськогосподарської продукції та зменшенням кількості фермерських господарств. Більш оптимістичними є прогнози респондентів щодо впливу цих ризиків у наступні п'ять років, коли їхній вплив зменшуватиметься. Підставою для такого оптимізму є ті зусилля, які сьогодні докладаються українською владою на загальнодержавному та регіональному рівнях.

Так, лише у 2012 р. для підтримки тваринницької галузі Міністерством аграрної політики та продовольства України спрямовані кошти за

програмою » Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі» на розвиток тваринництва (приріст корів власного відтворення, закуплене поголів'я телиць в господарствах населення, наявне поголів'я корів м'ясного напрямку продуктивності) на загальну суму 10119,3 тис. грн., а також на часткове відшкодування суб'єктам господарювання вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів та підприємств з виробництва комбікормів на загальну суму 6136,4 тис. грн. Крім того, за програмою » Державна підтримка галузі тваринництва» затверджено розподіл бюджетних коштів, нарахованих фізичним особам за утримання та збереження молодняку великої рогатої худоби на загальну суму 1045,5 тис. гривень¹⁵⁹.

Водночас, в разі відсутність помітних успіхів у процесі реалізації цих та інших заходів, спрямованих на відродження вітчизняної тваринницької галузі, протягом найближчих кількох років може відбутися погіршення прогнозу розвитку тваринництва в Карпатському регіоні з погляду довгострокової перспективи. Адже подальше скорочення поголів'я худоби в особистих господарствах населення та агроформуваннях може позбавити тваринницьку галузь цього регіону статусу товарного, що потягне за собою негативні зміни на регіональному ринку продовольчих товарів (зростатиме експорт м'ясо-молочної продукції з Польщі, Угорщини та інших країн ЄС), натомість місцеві переробні підприємства відчуватимуть помітний дефіцит сировини.

Ці ризики є взаємопов'язаними та особливо загрозливими для Карпатського регіону країни, оскільки саме цей регіон спеціалізувався на молочному та м'ясному тваринництві, розвиток якого є неможливий за відсутності гарантування державною прогнозованих цін на цю продукцію з метою забезпечення прибутковості даної галузі. Причому виробниками цієї продукції виступали саме фермерські господарства та господарства населення. Наприклад, у Золочівському районі Львівської області на тлі відсутності достатньої декларованої підтримки держави та недоступності навіть цих незначних, закладених у бюджет, видатків на підтримку тваринництва, триває тенденція до різкого зменшення кількості фермерських господарств та зменшення поголів'я худоби в господарствах усіх категорій.

Менш значущими є ризики, пов'язані з формуванням демографічної ситуації на сільських територіях, ринком праці, плато-

¹⁵⁹ Мінагрополітики спрямувало кошти на розвиток тваринництва, садівництва, хмелярства та насінництва. — Режим доступу : <http://anyfoodanyfeed.com/ru/news/id/19479>.

спроможністю сільського населення. Негативним є прогноз цих ризиків на перспективу, оскільки їх вплив залишатиметься незмінним.

Найменшим ризиком експерти вважають подальше укрупнення діючих сільськогосподарських підприємств та формування великотоварного експортоорієнтованого виробництва, що пов'язано як фактором малоземелля у цьому регіоні, так і перспективою введення нового земельного законодавства, яке передбачає суттєві обмеження максимальної площі земель сільськогосподарського призначення, що може перебувати у власності однієї фізичної особи¹⁶⁰.

В рамках анкетного опитування експерти також оцінили вплив проведення «Євро-2012» на соціальну інфраструктуру села. Результати проведеної оцінки представлені на рис. 3.14 (від «-10» (максимально негативний вплив) до «10» (максимально позитивний вплив)).

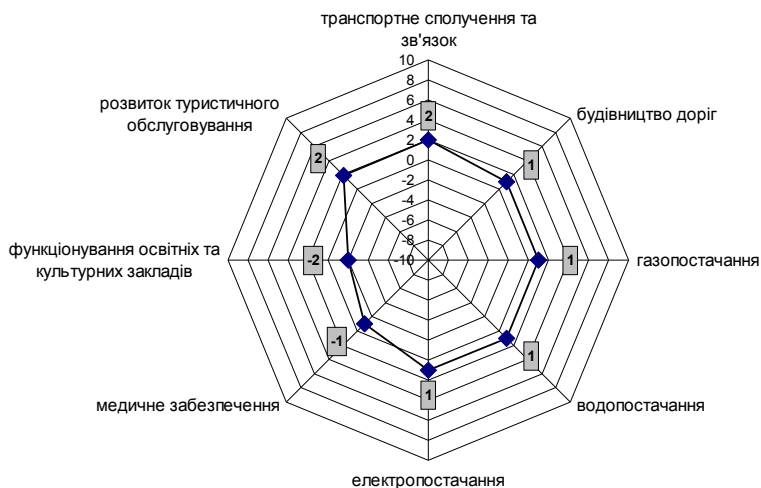

Рис. 3.14. Оцінка впливу проведення «Євро-2012» на розвиток сільських територій Карпатського регіону

¹⁶⁰ У новому проекті Закону України «Про ринок земель» (9001-д від 07.12.2011 р.) встановлено обмеження щодо площі земель сільськогосподарського призначення, які можуть перебувати у користуванні однієї особи (не більше 100 га незалежно від місця їх розташування) з метою недопущення надмірної концентрації земельних ресурсів в руках великих сільськогосподарських підприємств. Така площа земель не може перевищувати 15% загальної площі земель сільськогосподарських угідь у розрізі району.

Результати опитування засвідчили слабкий вплив проведення «Євро-2012» на розвиток соціальної інфраструктури сільських територій Львівської області. Лише незначна частина коштів, виділених на організацію проведення цього заходу, була використана місцевою владою для покращення стану туристичної інфраструктури та якості доріг. Причому це торкнулося, в основному, прикордонних районів (Жовківського, Яворівського, Мостиського) та районів, наближених до обласного центру (місця проведення матчів «Євро-2012»): Городоцького та Пустомитівського.

Це є свідченням того, що сільські території Карпатського регіону продовжують залишатися периферійними з погляду пріоритетів розвитку господарських комплексів його областей. Як наслідок, переважна частина матеріально-технічних ресурсів та адміністративних зусиль місцевої влади спрямовуються в інші сектори регіональної економіки, що є підставою для песимістичних прогнозів щодо подальшого розвитку цих сільських територій, у разі збереження нинішніх підходів до управління ними.

Підтвердженням цьому є також і те, що стан розвитку освітніх, культурних та медичних закладів на сільських територіях Карпатського регіону протягом періоду підготовки його областей до проведення минулого Євробачення з футболу (згідно результатів експертних оцінок) продовжував погіршуватися. Водночас, як показує практика, без серйозних інституційних змін, пов'язаних з розвитком освіти, культури та медицини у сільській місцевості, сподіватися на подолання існуючих тут проблем – безпідставно. Адже низька якість навчальних і медичних послуг, відсутність умов для задоволення культурних потреб місцевого населення, ведуть до погіршення якості людського капіталу сільських територій, стимулюють відтік кадрів із сільської місцевості, насамперед молоді, збільшують рівень соціального навантаження на працездатне населення.

В процесі виконання дослідження проводилось також експертне опитування серед працівників управління агропромислового комплексу Львівської області (кількість опитаних 25 осіб), а також посадових осіб органів місцевого самоврядування (сільських та селищних голів Львівської області, кількість опитаних також 25 осіб). Оцінка ймовірності реалізації ризиків на розвиток сільської території проводилась за п'ятибальною шкалою, де 5 – значна ймовірність прояву ризику, 1 – ризик не є вірогідним. А також, за вищевказаною шкалою

оцінювався вплив ризиків на розвиток сільських територій (5 – значний вплив, 1 – немає впливу).

Найбільшою мірою, на думку сільських та селищних голів, ймовірні упродовж найближчих років такі ризики як: зменшення кількості сільського населення внаслідок зростання девіантних проявів, подальше падіння платоспроможності населення та занепад тваринництва за існуючої державної політики його розвитку. На думку працівників агропромислового комплексу першу трійку ризиків у короткостроковій перспективі формують: зменшення кількості сільського населення внаслідок зростання девіантних проявів, погіршення ситуації на ринку праці: зростання кількості безробітних, а також подальший занепад тваринництва. Сільські, селищні голови та працівники АПК оцінюють вірогідність настання ризиків достатньо подібно. Причому перші вбачають у наступному р. серйозну проблему в зменшенні кількості сільського населення внаслідок зростання алкоголізму, наркоманії, злочинності (ймовірність прояву ризику 4,56 з 5 можливих) (додаток Н, рис. Н.1).

Щодо середньострокової перспективи, то сільські та селищні голови оцінюють вірогідність проявів відповідних ризиків наступним чином: зменшення кількості сільського населення (4,48), подальший занепад тваринництва (4,2), подальше падіння платоспроможності сільського населення, погіршення стану соціальної інфраструктури та зменшення кількості фермерських господарств за існуючої державної аграрної політики по 4,08. За прогнозом посадових осіб органів місцевого самоврядування в перспективі (на наступні п'ять років) дещо покращиться ситуація із інвестиційними проектами іноземних компаній. Працівники АПК оцінюють вірогідність зростання ризиків пов'язаних із введенням в дію Закону України «Про ринок земель», а також збільшенням кількості безробітних протягом наступних п'яти років.

Середні оцінки впливу ризиків коливаються в діапазоні від 3,24 до 4,4. Більшою мірою працівники АПК оцінюють посилення впливу таких чинників як введення в дію Закону «Про ринок земель», зменшення кількості сільського населення, подальший занепад тваринництва та зменшення кількості фермерських господарств за існуючої аграрної політики (Додаток Н, рис. Н.3). Сільські та селищні голови вважають, що найбільший вплив на розвиток сільських територій у найближчі роки матимуть падіння платоспроможності населення, його міграційний відтік та збереження існуючої системи

формування місцевих бюджетів. Причому, в перспективі на наступні п'ять років, вплив переважно усіх зазначених в опитуванні ризиків, на думку сільських та селищних голів, збільшуватиметься. Протилежною є думка працівників АПК, які висловилися за те, що на наступні п'ять років, вплив цих ризиків зменшиться. Лише відбудеться збільшення впливу законодавства (внаслідок введення в дію Законів України «Про Державний земельний кадастр» та «Про ринок земель»), укрупнення діючих сільськогосподарських підприємств, та зменшення кількості фермерських господарств (Додаток Н, рис. Н.4). Причому, оцінки впливу вищезазначених ризиків в перспективі працівниками АПК хоча й збільшилась, проте не значно.

В рамках опитування вищезгаданої групи експертів також проводилась оцінка впливу проведення «Євро-2012» на соціальну інфраструктуру села. Оцінки ставились за шкалою від 1 до 5, де 5 – соціальна інфраструктура села покращилась, 1 – ніяк не змінилась. Результати опитування засвідчили незначний вплив даної події. При цьому, сільські та селищні голови оцінили вплив проведення «Євро-2012» на розвиток соціальної інфраструктури села менш оптимістично у порівнянні з працівниками АПК (Додаток Н, рис. Н.5).

Результати проведеного експертного опитування засвідчують певні розбіжності в поглядах експертів на проблему, в залежності від сфери їх професійної діяльності та роду занять. Так, представники органів місцевого самоврядування, які щоденно стикаються з поточними проблемами мешканців сільських територій Карпатського регіону, а також працюють в напрямі реалізації конкретних завдань з розвитку регіональних господарських комплексів його областей, першочергову увагу звертають на соціально-демографічну складову функціонування сільської економіки. На їхню думку, найбільшу загрозу відродженню карпатського села становить саме погіршення якості його людського капіталу, а також пов'язане із ним зростання ризиків ведення традиційних видів сільськогосподарської діяльності в регіоні, насамперед тваринництва, яке відзначається достатньо високим рівнем трудомісткості.

Натомість працівники регіональних органів державної влади і, особливо, наукових установ, значно більшу увагу в контексті прогнозування розвитку сільських територій Карпатського регіону приділяють інституційно-правовим аспектам. Це відображає ширший рівень їхнього кругозору та логіку причинно-наслідкових зв'язків, що зумовлюють функціонування та розвиток сільських територій. Водночас, їхні висновки не завжди достатньо точно відображають

пріоритетність проблем сільського розвитку, оскільки не ґрунтуються на достатньо повному володінні ситуацією «на місцях».

Зокрема, науковці вважають, що на сьогодні і в перспективі найбільш загрозливими ризиками виступатимуть тривалий спад галузі тваринництва, відсутність прогнозованої цінової політики держави на сільськогосподарську продукцію та зменшення кількості фермерських господарств. Найболючішими ж проблемами розвитку сільських територій на думку сільських і селищних голів є зменшення кількості сільського населення, подальше падіння платоспроможності сільського населення та неможливість вирішення ключових проблем території за рахунок мізерних коштів місцевих бюджетів. Щодо працівників управлінь агропромислового розвитку, то істотним ризиком розвитку територій вони вважають погіршення ситуації на ринку праці та зростання кількості безробітних за рахунок як зменшення кількості сільського населення, так і браку кваліфікованої робочої сили. На думку всіх експертів в трійку найбільш вагомих ризиків входить загрозлива ситуація в тваринницькій галузі, яка вимагає перегляду існуючої політики її розвитку та потребує прийняття ефективних та продуманих рішень на державному рівні.

Відтак, на основі проведеного експертного дослідження, в найближчій перспективі можна прогнозувати подальше зменшення чисельності сільського населення та ускладнення ситуації на ринках праці сільських територій Карпатського регіону. Це спричинятиме погіршення платоспроможності сільського населення та посилення його бідності. Як наслідок, із сільської місцевості регіону продовжуватиметься відтік кадрів у міста і за кордон, що негативно відобразатиметься на соціально-демографічних тенденціях у карпатських селах. Старіння населення зумовлюватиме зниження продуктивності праці та обмежуватиме залучення інвестиційних ресурсів в економіку сільських територій регіону, як у сферу сільськогосподарського виробництва, так і в інші сегменти господарювання, зокрема, переробну галузь, ведення народних промислів, агротуризм тощо.

Відтік кадрів і погіршення якості людського капіталу знижуватимуть мотивацію до розвитку інфраструктури сільських територій Карпатського регіону. Тому є всі підстави прогнозувати її подальший занепад, який, у свою чергу негативно впливатиме на чисельність населення та кількість сільських населених пунктів.

Крім того, за умови збереження існуючої державної аграрної політики, на думку експертів, є всі підстави очікувати подальшого

занепаду тваринництва в регіоні, а також зменшення кількості фермерських господарств, що зменшуватиме й ефективність ведення сільськогосподарського виробництва. До того ж, такий розвиток подій потягне за собою зростання навантаження на земельні та природні ресурси краю, погіршення якості земель, загострення екологічних проблем у карпатських селах, у тому числі внаслідок вирубки лісів, знищення русел водотоків тощо.

Певного оптимізму цьому прогнозу, на думку частини експертів, можуть надати якісні зміни в державній аграрній політиці, зокрема, відмова від прямих дотацій сільгоспвиробникам, особливо великим агрокорпораціям, з переходом до європейської моделі пріоритетного фінансування інфраструктури сільських територій, а також стимулювання ефективного ведення пріоритетних видів економічної діяльності в сільській місцевості (для Карпатського регіону ними можуть стати виробництво екологічно чистої продукції тваринництва та розвиток харчопереробки на його основі, ведення органічного землеробства, зелений туризм, туристично-рекреаційна діяльність та функціонування курортного господарства тощо).

Крім того, важливим чинником поліпшення прогнозних показників розвитку сільських територій Карпатського регіону, судячи з експертних оцінок фахівців та науковців, є активізація іноземних інвесторів на внутрішньому ринку сільськогосподарської продукції, а також у сферах, суміжних з аграрною діяльністю, зокрема, в галузі туризму та рекреації, харчовій та легкій промисловості, секторі побутового обслуговування населення тощо. Адже іноземні інвестори спроможні привнести у функціонування економіки сільських територій Карпатського регіону нові акценти, ґрунтовані не лише на вкладенні додаткових фінансових ресурсів у їхній розвиток, але й на залученні сучасних технологій вирощування та зберігання сільськогосподарської продукції, захисту ґрунтів, інноваційного ведення менеджменту та маркетингу в аграрному та інших видах бізнесу, а також підвищення його ефективності.

Водночас, нарощування обсягу вкладених з-за кордону інвестиційних ресурсів у господарські комплекси сільських територій України в цілому, та Карпатського регіону, зокрема, значною мірою залежить від формування сприятливого інвестиційного клімату в кожному із них. Насамперед, це стосується запровадження повноцінного ринку землі та створення належного інституційного середовища для його повноцінного функціонування, в тому числі за

участю іноземних інвесторів. Обов'язковим елементом відповідного інвестиційного клімату є активна діяльність на сільських територіях аграрних палат, виробничих і споживчих кооперативів, дорадницьких та агроконсалтингових служб, спроможних як формувати якісні інвестиційні пропозиції для потенційних іноземних інвесторів, так і супроводжувати інвестиційні проекти в ході їхньої реалізації.

Це ж стосується кадрового забезпечення сільських територій кваліфікованими фахівцями, спроможними відповідати усім вимогам сучасного агробізнесу та ефективно співпрацювати з менеджерами провідних європейських компаній. Для цього необхідно суттєво посилити рівень взаємодії вітчизняної аграрної науки з сільськогосподарськими підприємствами, спроможними втілювати в життя інноваційні розробки вчених, забезпечуючи на цій основі належну якість підготовки кадрів вищими навчальними закладами аграрного профілю, зокрема тими, що розташовані в областях Карпатського регіону.

Проте, слід на жаль констатувати, що сучасний стан і тенденції розвитку української аграрної науки та якість підготовки фахівців вітчизняними аграрними університетами не дозволяють робити втішних прогнозів щодо перспектив поліпшення інституційного середовища аграрного ринку та інвестиційного клімату на сільських територіях України в цілому і Карпатського регіону зокрема.

Таким чином, проведене експертне опитування науковців, працівників управління агропромислового комплексу та сільських і селищних голів засвідчило наявність істотних ризиків розвитку сільських територій Карпатського регіону як на найближчий рік, так і в подальшій перспективі. Це є підставою для песимістичного прогнозу, насамперед, щодо перспектив соціально-демографічного розвитку досліджуваних сільських територій і пов'язаного з цим зниженням ефективності функціонування їхніх економік. Водночас, у разі наближення пріоритетів державної політики України щодо розвитку сільських територій, до вимог і стандартів ЄС, а також пов'язаного із цим поліпшенням інвестиційного клімату та збільшенням обсягу залучених іноземних інвестицій у сільські території Карпатського регіону, прогнозні очікування експертів виглядають значно оптимістичнішими.

На цей час імовірність розгортання кожного із двох окреслених експертами сценаріїв розвитку сільських територій Карпатського регіону (песимістичного та стримано оптимістичного) видається

приблизно однаковою і залежить, насамперед, від якості очікуваних змін в інституційно-правовому забезпеченні функціонування ринку земель і життєзабезпечення сільських територіальних громад.

3.5. Формування комплексного прогнозу розвитку сільських територій Карпатського регіону в стратегічному контексті

Точність розробки прогнозів розвитку сільських територій Карпатського регіону на коротко-, середньо- та довгострокову перспективу потребує максимально повного використання всього наявного арсеналу методичних засобів, інструментів і підходів, які використовуються в сучасному прогнозуванні. Це дасть змогу окреслити найбільш імовірні сценарії подальшого функціонування сільської економіки в кожній із досліджуваних областей і в Карпатському регіоні загалом.

У цьому сенсі набуває актуальності формування комплексного прогнозу розвитку сільських територій Карпатського регіону, ґрунтоване на поєднанні методів екстраполяції, імітаційного моделювання, експертних оцінок, соціологічних опитувань, аналітичного та інституційного прогнозування, а також сценарного проектування.

При цьому слід зауважити, що прогнозування розвитку соціально-економічних систем, особливо таких складних, як сільські території, в умовах динамічності ринкових процесів є доволі складним процесом, залежним від великої кількості змінних, чисельність яких багаторазово зростає в умовах глобалізації. Це є основною причиною наявного історичного досвіду існування великої кількості неточних прогнозів, окремі з яких, через їх некоректне використання в управлінській діяльності та при розробці заходів державної політики, спричинили до негативних наслідків, завдавши значної шкоди соціально-економічним об'єктам для яких ці прогнози розроблялися. Так, зокрема, сталося з надто оптимістичними сподіваннями на позитивний вплив приватизації та паювання власності на селі в контексті формування аграрного ринку та економічного відродження сільських територій України. Це саме стосується помилковими результатами прогнозової оцінки наслідків ліквідації колгоспів і радгоспів, розукрупнення великих сільгоспоб'єднань, роздержавлення агрокомбінатів та агрофірм тощо.

У переважній більшості випадків, помилковість вищевказаних прогнозів була зумовлена недоврахуванням впливу всієї множинності діючих чинників та інститутів на розвиток сільських територій, в тому числі відсутністю коректної оцінки особливостей функціонування

інституційних механізмів у сільській економіці. Насамперед, це стосується дії неформальних інститутів, а також пов'язаних з ними інституційних бар'єрів: опортуністичної поведінки¹⁶¹, інституційних вакуумів¹⁶², інституційних пасток¹⁶³, ортогональних інститутів (антиінститутів)¹⁶⁴, інституційних дисфункцій¹⁶⁵, інституційних розривів¹⁶⁶, мутацій інститутів¹⁶⁷, інституційних деформацій¹⁶⁸, інституційних криз¹⁶⁹ тощо¹⁷⁰.

Таким чином, здійснення комплексного прогнозування розвитку сільських територій Карпатського регіону, поряд з урахуванням значних масивів формалізованих даних, представлених у вигляді екстраполяції часових рядів динаміки показників сільськогосподарського виробництва, експертних оцінок працівників органів державної влади і місцевого самоврядування та вчених економістів-аграрників, результатів соціологічних опитувань мешканців сільських територій регіону, передбачає також проведення аналізу якісних показників. Значна частина цих показників перебуває в латентній формі, не маючи фіксованого кількісного виміру, і проявляючись опосередковано через слабкі ринкові та інституційні сигнали, які діють в господарських комплексах кожної із сільських територій.

¹⁶¹ Клейнер Г. Б. Опportunистическое поведение / Г. Б. Клейнер. – Режим доступу : <http://vocabulary.ru/dictionary/89/word/opportunistic-povedenie>.

¹⁶² Манохина М. В. Феномен институционального вакуума: сущность, причины возникновения и диагностика / М. В. Манохина. – Режим доступу : <http://ecsocman.hse.ru/text/33515438>.

¹⁶³ Алексеева Ю. С. Институциональные ловушки / Ю. С. Алексеева. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2010/Economics/66934.doc.htm.

¹⁶⁴ Сухарев М. В. Социальные антиинституты / М. В. Сухарев // Экономическая социология. – 2004. – Т. 5. – № 5. – с. 63-73.

¹⁶⁵ Институциональная дисфункция или кризис ментальности? – Режим доступу : <http://www.konkir.ru/article.phtml?id=5255>.

¹⁶⁶ Голян В. Земельная реформа в Украине: институциональные разрывы / В. Голян // Экономист. – Режим доступу : <http://ua-ekonomist.com/119-zemelnyaya-reforma-v-ukraine-institucionalnye-razryvy.html>.

¹⁶⁷ Балацкий Е. В. Мутация и мимикрия экономических институтов / Е. В. Балацкий. – Режим доступу : <http://www.kapital-rus.ru/articles/article/176728>.

¹⁶⁸ Малый И. Й. Институциональные деформации в трансформационной экономике / И. Й. Малый. – Режим доступу : http://library.donntu.edu.ua/fem/vip31-1/31-1_04.pdf.

¹⁶⁹ Майминас Е. З. Институциональные корни и особенности институциональных кризисов в России / Е. З. Майминас. – Режим доступу : <http://ecsocman.hse.ru/data/836/685/1219/010Majminas.pdf>.

¹⁷⁰ Петросян Д. С. Институциональные патологии национальной экономики / Д. С. Петросян. – Режим доступу : <http://www.auditfin.com/fin/2007/2/Petrosian/Petrosian%20.pdf>.

З огляду на особливості функціонування сільської економіки, комплексне прогнозування її розвитку доцільно здійснювати на основі виділення двох груп показників: детермінуючих та результируючих. Перша група включає ті змінні параметри, під впливом модифікації яких, відбувається їх власна еволюція, а також здійснюється трансформація різних складових господарських комплексів сільських територій, що входять до другої групи (результируючі показники). При цьому, тенденції зміни саме результируючих показників виступають одним з головних чинників модифікації детермінуючих параметрів.

До основних детермінуючих параметрів слід віднести інституційний вплив органів місцевого самоврядування та елементів суспільного середовища на розвиток сільських територій, а також характер державної політики та роль інституційних бар'єрів у контексті функціонування сільської економіки. При цьому ключовими результируючими показниками є ефективність аграрного виробництва, рівень економічної диверсифікованості господарських комплексів сільських територій та розвитку їхньої інфраструктури, а також соціально-демографічні процеси на селі.

Систематизуючи відповідні дані та формуючи на їх основі прогнозні оцінки щодо розвитку сільських територій Карпатського регіону, було виділено три основні сценарії, які описують можливий характер подальшого функціонування господарських комплексів вищезгаданих сільських територій: рутинний, інтервенційний та еволюційний (табл. 3.7-3.9).

Рутинний сценарій відображає потенційні напрями розвитку сільських територій Карпатського регіону за умов фактичної відсутності скільки-небудь серйозних змін у характері формування державної та регіональної політики України, а також у розвитку системи місцевого самоврядування та інституційного середовища сільських територій нашої держави.

У цьому разі детермінуючі параметри зберігатимуть притаманні їм нинішні негативні риси, найбільш показовими з яких слід визнати: високий рівень адміністративної та бюджетної централізації, відсутність системності у вирішенні проблем сільських територій, дублювання управлінських повноважень, наявність суперечностей між органами державної влади та місцевого самоврядування щодо напрямів та пріоритетів розвитку села, низький рівень суспільного впливу мешканців сільських територіальних громад на політику

розвитку відповідних сільських територій, наявність значних інституційних деформацій і бар'єрів тощо (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Прогнозування тенденцій розвитку сільських територій Карпатського регіону в умовах реалізації рутинного сценарію розвитку подій

Детермінуючі параметри			
Характер державної політики	Інституційний вплив органів місцевого самоврядування	Інституційний вплив суспільного середовища	Характер впливу інституційних бар'єрів
Високий рівень адміністративної та бюджетної централізації	Низький рівень адміністративної та фінансової спроможності	Переважають пасивних форм суспільної поведінки мешканців села	Збереження і посилення наявних інституційних деформацій
Переважають галузевого підходу до розвитку сільських територій	Наявність суперечностей між різними ланками управління розвитком сільських територій	Високий рівень утриманських настроїв і соціального егоїзму, низька громадянська активність	Дефіцит інститутів, орієнтованих на ефективний розвиток сільської економіки
Відсутність системності у вирішенні проблем розвитку сільських територій	Відсутність достатньої кількості кваліфікованих кадрів і брак володіння ними ефективними методами роботи	Поширення девіантних форм поведінки, посилення трудової міграції, подальше старіння населення	Недостатня розвиненість інститутів громадянського суспільства на сільських територіях регіону
Результуючі показники			
Розвиток аграрного сектору	Особливості диверсифікації сільської економіки	Розвиток інфраструктури сільських територій	Соціально-демографічні зміни на селі
Домінування особистих господарств населення в агро-секторі	Низький рівень диверсифікованості сільської економіки	Погіршення якості доріг і транспортного обслуговування мешканців села	Подальша деформація демографічної структури населення
Концентрація на вирощуванні окремих видів сільськогосподарських культур	Проблеми розвитку підприємництва на селі, погіршення інвестиційного клімату	Подальша деградація соціальної інфраструктури сільських територій регіону	Погіршення якості людського капіталу сільських територій регіону
Поглиблення проблем розвитку тваринницької галузі, зменшення поголів'я ВРХ	Подальший занепад сфери побутового обслуговування сільського населення, зниження якості послуг (в т.ч. торгівлі) у сільській місцевості	Поглиблення проблем, пов'язаних з енерго- та водозабезпеченістю сільських територій регіону, загострення ризиків техногенних та екологічних катастроф	Погіршення якості життя сільських мешканців, загострення соціальних проблем, радикалізація суспільно-політичних настроїв
Дефіцит інвестицій та інновацій			

Ці та інші проблеми інституційного, економічного і суспільно-політичного характеру, скоріше за все, зумовлюватимуть збереження існуючих тенденцій розвитку сільських територій Карпатського регіону в подальшому. Насамперед, це стосується їх монофункціональності, ґрунтованої на концентрації агровиробників у вузькому сегменті сільського господарства, виробництво продуктів якого зосереджуватиметься переважно в особистих господарствах населення. При цьому основними напрямками спеціалізації рослинництва в регіоні залишатиметься вирощування овочів, зокрема картоплі, а також кормових культур, а у тваринництві зберігатимуться провідні позиції свинарства і птахівництва.

Такий стан справ не дасть змоги ефективно розвивати інфраструктуру сільських територій регіону та успішно вирішувати соціально-демографічні проблеми карпатського села. Як наслідок, якість соціального забезпечення та рівень життя сільських мешканців регіону продовжуватимуть знижуватися, що стимулюватиме трудову міграцію із сіл в міста і за кордон, а також обертатиметься подальшим погіршенням демографічної структури сільського населення регіону, зокрема його старінням.

Це потягне за собою також руйнівні наслідки для функціонування інших секторів економіки регіону, зокрема, переробної промисловості, туризму та рекреації, транспорту, зв'язку, сфери побутового обслуговування населення тощо.

Як наслідок, регіон матиме всі підстави для набуття ознак хронічної депресивності, що супроводжуватиметься зростанням соціальної напруги та радикалізації політичних настроїв у суспільстві, а також загрожуватиме територіальній цілісності держави.

На жаль, доводиться констатувати, що сьогодні саме рутинний сценарій видається найбільш імовірним у контексті подальшої реалізації заходів державної економічної та регіональної політики України, яка демонструє очевидні тенденції до збереження усіх своїх нинішніх недоліків. При цьому сподівання на виправлення ситуації пов'язуються не стільки з внутрішніми чинниками розвитку, скільки зі зміною зовнішньоекономічних і геополітичних орієнтирів української влади. Насамперед, це стосується інтеграції з міжнародними економічними об'єднаннями на заході чи сході континенту, тобто створення зони вільної торгівлі з ЄС або входження до Митного союзу країн СНД. У цьому разі зміна економічної політики нашої держави, у тому числі і щодо розвитку сільських територій, визначатиметься

умовами участі у відповідних інтеграційних утвореннях, обумовлюючись правилами їхнього функціонування.

Сценарій розвитку сільських територій Карпатського регіону, який реалізовуватиметься у цьому випадку, може кваліфікуватись як інтервенційний, оскільки зумовлюватиметься фактичною інтервенцією зовнішніх інституційних рамок, звичаєвих норм, процедурних обмежень і психологічних стереотипів на внутрішній український ґрунт.

Принципового значення при цьому матиме напрям геополітичної орієнтації України. Адже вищезгадані чинники зовнішнього впливу на розвиток сільських територій нашої держави в цілому та її Карпатського регіону зокрема, суттєво відрізнятимуться в разі входження до Митного союзу країн СНД або ж формування зони вільної торгівлі з ЄС.

Таким чином, можна розглядати фактично два напрями прогностичного розвитку сільських територій Карпатського регіону в умовах розгортання інтервенційного сценарію, а саме євразійський та євроатлантичний. Кожен із них передбачає як власні трансформації детермінуючих параметрів розвитку сільських територій регіону, так і характерні особливості формування відповідних результируючих показників.

З огляду на сучасні тенденції розгортання економічної політики України, більш імовірною виглядає реалізація євразійського сценарію, пов'язаного з входженням України до Митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном. У цьому разі характер державної політики та інституційний вплив органів місцевого самоврядування на розвиток сільських територій України не зазнають серйозних змін. Водночас, певною мірою зросте рівень державної підтримки великих агрокорпорацій та агрохолдингів, які займають провідні позиції у виробництві та експорті сільськогосподарських товарів, зокрема на російський ринок, а також ринки інших країн СНД.

Це супроводжуватиметься ослабленням інституційного впливу органів місцевого самоврядування, активізацією неформальної компоненти у стосунках влади, бізнесу та мешканців сільських територіальних громад, ускладненням низки інституційних бар'єрів, що обмежують ефективний розвиток сільських територій Карпатського регіону, зокрема інституційних пасток, опортуністичної поведінки мешканців села, інституційних деформацій, а також наростанням протестних настроїв у сільській місцевості регіону, викликаних зниженням ефективності функціонування та падінням конкурентоспроможності підсобних господарств населення (табл. 3.10.1).

Таблиця 3.10.1

Прогнозування тенденцій розвитку сільських територій Карпатського регіону в умовах реалізації інтервенційного сценарію розвитку подій в руслі посилення євразійського вектору інтеграції України

Детермінуючі параметри			
Характер державної політики	Інституційний вплив органів місцевого самоврядування	Інституційний вплив суспільного середовища	Характер впливу інституційних бар'єрів
Лібералізація торгівлі продовольчими товарами з країнами Митного союзу СНД	Ослаблення інституційного впливу органів місцевого самоврядування	Ослаблення нормального інституційного впливу суспільного середовища	Укорінення інституційних пасток та посилення інституційних дисфункцій
Посилення митних бар'єрів у торгівлі продовольчими товарами з країнами-членами СОТ (у т.ч. ЄС)	Активізація неформальної компоненти інституційного впливу органів місцевого самоврядування	Посилення неформальних засобів суспільного впливу і тіньових процесів у сільській економіці	Ускладнення інституційних деформацій, збільшення кількості ортогональних інститутів
Зростання рівня картельної інтегрованості аграрного ринку України	Посилення опортуністичної поведінки самоврядних інституцій	Наростання протестних настроїв у сільських територіальних громадах, посилення політизації суспільного середовища	Поглиблення інституційних вакуумів та інституційних розривів
Стимулювання державою великотоварного агровиробництва	Політизація інституційного впливу самоврядних інституцій		Наростання інституційних криз у сільській економіці регіону
Результуючі показники			
Розвиток аграрного сектору	Особливості диверсифікації сільської економіки	Розвиток інфраструктури сільських територій	Соціально-демографічні зміни на селі
Зниження ефективності використання ресурсного потенціалу	Утвердження фактичної моноспеціалізації сільської економіки регіону	Локальне покращення виробничої інфраструктури згідно потреб агрохолдингів	Подальша деформація демографічної структури сільського населення
Падіння конкурентоспроможності особистих господарств населення	Розвиток підприємництва у вузькому сегменті допоміжних виробництв	Умове збереження нинішнього рівня розвитку соціальної інфраструктури сільських територій	Погіршення якості людського капіталу сільських територій регіону
Посилення впливу великих агрокорпорацій і агрохолдингів	Подальший занепад сфери побутового обслуговування сільського населення, зниження якості послуг (в т.ч. торгівлі)	Умове збереження нинішнього рівня розвитку комунальної інфраструктури сільських територій регіону	Погіршення якості життя сільських мешканців, загострення соціальних проблем, радикалізація суспільно-політичних настроїв
Набуття ознак периферійності та вторинності розвитку			

Паралельно із цим відбуватиметься посилення митних бар'єрів у торгівлі продовольством з країнами ЄС. Так, на думку І. Кобути: «Більш імовірним при приєднанні України до Митного союзу є сценарій, коли Україна буде вимушена погодитись із запровадженням до третіх країн ставок імпорتنих тарифів, які вже погоджено у рамках Митного союзу трьох та які використовуються згідно із єдиним Митним тарифом. За такого сценарію Україна буде змушена почати процедуру перегляду своїх домовленостей у СОТ з впровадженням компенсації країнам-членам СОТ за підняття імпорتنих тарифів на окремі товари»¹⁷¹.

Як наслідок, сільські території Карпатського регіону стикнуться з проблемою фактичного ущільнення зовнішнього кордону ЄС для українських товарів (не лише на рівні митних тарифів, але і через посилення нетарифного регулювання та неформальних інституційних обмежень). Це потягне за собою поглиблення периферійності сільської економіки регіону, зниження рівня її інвестиційної привабливості, що супроводжуватиметься погіршенням якості його людського капіталу та падінням рівня життя мешканців сільських територій.

У більш віддаленій перспективі аграрне виробництво регіону буде сконцентроване на обслуговуванні потреб великих агрокорпорацій у кормових культурах і деяких видах тваринницької продукції (насамперед, птахівництва, свинарства та вівчарства, зосередженого на високогірних територіях), а сільські території Карпатського регіону використовуватимуться агрохолдингами, насамперед, для розміщення допоміжних виробництв (у т.ч. підприємств з виробництва комбікормів і добрив, деревообробки, легкої промисловості), а також створення логістичних центрів, складів, транспортних компаній тощо.

Разом з цим, позитивним аспектом реалізації цього сценарію, може стати отримання імпульсу для розвитку потужної туристичної індустрії на сільських територіях Карпатського регіону, яка орієнтуватиметься на обслуговування клієнтів з усього СНД на відомих курортах карпатського краю.

Принципово іншими для сільських територій Карпатського регіону стануть наслідки розгортання євроінтеграційної моделі інтервенційного сценарію економічного розвитку. У цьому разі першочергові та достатньо відчутні зміни торкнуться характеру державної політики,

¹⁷¹ Губені Ю. Розвиток сільських територій: деякі аспекти європейської теорії і практики / Ю. Губені // Економіка України. – 2007. – № 4. – С. 62-70.

інституційного впливу органів місцевого самоврядування, а також посилення впливу суспільного середовища. Насамперед, це стосується втілення в Україні цілої низки нормативно-правових актів і стандартів ЄС щодо розвитку сільських територій. Так, пріоритетну увагу буде приділено реалізації конкурентної політики, орієнтованої на зменшення впливу агрохолдингів та інших утворень картельного типу, що потягне за собою зростання рівня конкуренції та розвиток підприємництва в аграрному секторі Карпатського регіону та суміжних сферах господарської діяльності на його сільських територіях. Разом з тим, відбуватиметься поступова децентралізація влади і посилення інституційної та фінансової спроможності органів місцевого самоврядування (табл. 3.10.2).

Таблиця 3.10.2

Прогнозування тенденцій розвитку сільських територій Карпатського регіону в умовах реалізації інтервенційного сценарію розвитку подій в руслі політики європейської інтеграції України

Детермінуючі параметри			
Характер державної політики	Інституційний вплив органів місцевого самоврядування	Інституційний вплив суспільного середовища	Характер впливу інституційних бар'єрів
Лібералізація зовнішньоекономічної діяльності	Посилення інституційної спроможності сільських територіальних громад на основі зростання рівня їх адміністративних повноважень і обсягів бюджетних надходжень	Посилення впливу суспільних традицій країн-членів ЄС	Збереження впливу низки інституційних дисфункцій та антиінститутів
Посилення антимонопольного та антикартельного регулювання ринків		Зростання рівня громадянської активності сільських мешканців	Зменшення впливу інституційних пасток та рівня опортуністичної поведінки
Зміна пріоритетів у стимулюванні розвитку сільської економіки	Активізація ролі інститутів громадянського суспільства на сільських територіях	Зростання рівня підприємницької активності на сільських територіях регіону	Ліквідація низки інституційних вакуумів і розривів
Децентралізація системи державного управління та бюджетної політики	Покращення інституційного забезпечення розвитку сільської економіки		Ослаблення дії інституційних криз
Результуючі показники			
Розвиток аграрного сектору	Особливості диверсифікації сільської економіки	Розвиток інфраструктури сільських територій	Соціально-демографічні зміни на селі

Зростання ефективності аграрного виробництва, якості використання наявного ресурсного потенціалу та конкурентоспроможності агровиробників	Становлення основ багатофункціонального розвитку села	Поліпшення інфраструктури сільських територій регіону на основі зміни пріоритетів державного фінансування та зростання фінансової спроможності органів місцевого самоврядування в сільських населених пунктах	Незначне поліпшення демографічної структури сільського населення та покращення якості людського капіталу
	Розвиток підприємництва в неаграрних секторах сільської економіки		
Поліпшення інвестиційного клімату та посилення інноваційної спрямованості аграрного виробництва в регіоні, активізація експорту товарів	Сприяння сталому розвитку сільських територій регіону	Збільшення інвестицій у розвиток інфраструктури села з боку приватних підприємств	Збереження високого рівня трудової міграції із села
	Залучення іноземних інвестицій в розвиток неаграрних видів діяльності		

Основними результуючими наслідками реалізації інтервенційного сценарію розвитку сільських територій Карпатського регіону в руслі політики європейської інтеграції України, швидше за все, стануть:

- підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва на основі оптимізації використання наявного ресурсного потенціалу, а також залучення в аграрний сектор регіону додаткових інвестиційних ресурсів з держав-членів ЄС та інноваційних технологій вирощування сільськогосподарських культур, ведення органічного землеробства і тваринництва;
- становлення основ багатофункціонального розвитку економічних комплексів сільських територій регіону завдяки зниженню рівня монополізму та негативного впливу картелів, що супроводжуватиметься зростанням підприємницької активності, насамперед у сферах послуг, побутового обслуговування населення, туризму та рекреації, транспорту і зв'язку тощо;
- збалансований розвиток сільських територій регіону шляхом поєднання економічних, екологічних і соціально-психологічних пріоритетів їхнього функціонування в контексті реалізації принципів Спільної аграрної політики ЄС;
- поліпшення виробничої, комунальної, транспортної, інституційної та соціальної інфраструктури розвитку сільських територій Карпатського регіону, належне фінансування якої здійснюватиметься завдяки зростанню дохідної частини бюджетів органів місцевого самоврядування та залучення інвестиційних

ресурсів приватних підприємств, що здійснюватимуть свою діяльність на сільських територіях регіону;

- послідовне покращення демографічної структури сільського населення та зростання якості людського капіталу на основі поступової адаптації на вітчизняний ґрунт ціннісних орієнтирів та суспільно-психологічних пріоритетів життєдіяльності мешканців сільських територіальних громад країнах-членів ЄС, а також притаманної їм управлінської культури та соціальної відповідальності.

Ще більш оптимістичним виглядає прогноз розвитку сільських територій Карпатського регіону на основі розгортання еволюційного сценарію функціонування їх господарських комплексів. На жаль, імовірність реалізації цього сценарію в найближчій перспективі є доволі незначною. Проте, в разі трансформації детермінуючих параметрів за його логікою, результуючі показники виявляться найбільш сприятливими для всіх аспектів сільського розвитку регіону. Насамперед, це стосується зростання ефективності аграрного виробництва та інших сфер сільської економіки, її модернізації та наближення до інноваційних стандартів найбільш розвинених держав світу, поліпшення всіх аспектів сільської інфраструктури, зниження відтоку кваліфікованих кадрів із села та створення належних соціальних умов для життєдіяльності сільських мешканців і зростання якості його людського капіталу (табл. 3.11).

Позитивна динаміка розвитку сільських територій Карпатського регіону, в разі реалізації еволюційного сценарію, забезпечуватиметься, насамперед, завдяки мінімізації впливу інституційних бар'єрів в умовах становлення конкурентної економіки. У цьому контексті навіть сам термін «еволюційний сценарій», означає такий напрям розвитку подій, який ототожнюється з еволюційною парадигмою суспільно-економічного розвитку, яка ґрунтується на створенні можливостей для максимально ефективного пристосування господарюючих суб'єктів до умов ринкової конкуренції. Таке пристосування відбувається лише в разі відсутності достатньо серйозних інтервенцій з боку держави, спроможних викривляти дію ринкових механізмів і порушувати правила конкурентної поведінки на ринку¹⁷².

¹⁷² Хайек Ф. Пагубная самонадеянность / Ф. Хайек. – М. : Новости, 1992. – 304 с.

Таблиця 3.11

Прогнозування тенденцій розвитку сільських територій Карпатського регіону в умовах реалізації еволюційного сценарію розвитку подій

Детермінуючі параметри			
Характер державної політики	Інституційний вплив органів місцевого самоврядування	Інституційний вплив суспільного середовища	Характер впливу інституційних бар'єрів
Економічна політика, спрямована на формування конкурентного ринкового порядку	Забезпечення фінансової та адміністративної автономності органів місцевого самоврядування	Забезпечення ефективного впливу на розвиток сільських територій через дію інститутів громадянського суспільства Посилення суспільного впливу на розвиток села через активізацію взаємодії мешканців сільських територій з	Мінімізація впливу інституційних пасток та опортуністичної поведінки
Децентралізація влади, реалізація принципу субсидіарності	Розвиток інститутів громадянського суспільства на селі		Ліквідація інституційних вакуумів і розривів
Лібералізація зовнішньоекономічної діяльності	Налагодження ефективних механізмів інституційної взаємодії між органами державної влади, місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства		Запобігання виникненню інституційних криз
Становлення механізмів ефективного державно-приватного партнерства			Нівелювання дії існуючих на сільських територіях регіону ортогональних інститутів
Результуючі показники			
Розвиток аграрного сектору	Особливості диверсифікації сільської економіки	Розвиток інфраструктури сільських територій	Соціально-демографічні зміни на селі
Підвищення ефективності агровиробництва, нарощування його ресурсного потенціалу	Забезпечення різнобічного розвитку багатофункціональної сільської економіки	Модернізація виробничої, транспортної та комунальної інфраструктури сільських територій регіону на основі зростання обсягів інвестицій в її розвиток	Поліпшення демографічної структури сільських територій регіону
Залучення потужних інвесторів для реалізації інноваційних проєктів у сільському господарстві регіону, у т.ч. на основі ведення органічного землеробства і тваринництва	Залучення інвестицій у розвиток сучасного інноваційного підприємництва на сільських територіях регіону		Поліпшення соціальної інфраструктури сільських територій регіону завдяки значному зростанню фінансової спроможності органів місцевого самоврядування на селі
	Становлення сектору інноваційних послуг у сільській економіці регіону	Підвищення якості людського капіталу сільських територій регіону, зростання рівня кваліфікованості сільських мешканців	

Таким чином, для реалізації еволюційного сценарію розвитку сільських територій, державна політика повинна бути спрямованою, насамперед, на створення необхідних умов для здійснення відкритої конкуренції на аграрному та інших пов'язаних із ним ринках шляхом формування відповідного інституційного забезпечення: подолання інституційних вакуумів, інституційних пасток, інституційних розривів та інституційних деформацій, унеможливлення інституційних мутацій, запобігання інституційним кризам, мінімізація впливу опортуністичної поведінки та ортогональних інститутів тощо.

Це забезпечить позбавлення ринкової влади картельних об'єднань та олігархічних груп, стимулюватиме зростання здорової конкуренції в регіонах, дозволить активізувати підприємницьку ініціативу на селі, гарантуватиме відновлення роботи «соціальних ліфтів», посилення впливу органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства у сільській місцевості. Як наслідок молоді мешканці карпатських сіл, отримають змогу власної професійної та особистісної реалізації не лише на основі трудової міграції, але і працюючи та займаючись підприємництвом у межах тих сільських населених пунктів, де вони народились і виросли.

Крім того, реалізація вказаного сценарію означатиме суттєве поліпшення інвестиційного клімату на сільських територіях Карпатського регіону, що, в умовах близькості до кордону з ЄС, означатиме створення сприятливих передумов для залучення значних обсягів іноземних інвестицій у ведення органічного землеробства і тваринництва, ґрунтованого на сучасних інноваційних технологіях, будівництво об'єктів туристичної інфраструктури та курортного господарства, розбудову транспортної, комунальної та соціальної інфраструктури карпатських сіл тощо.

Таким чином, прогнозні показники розвитку сільських територій Карпатського регіону засвідчують пріоритетність реалізації еволюційного сценарію їхнього функціонування, в той час, як рутинний сценарій є найменш бажаним і в перспективі може принести значні проблеми як для аграрного сектору так і для сільської економіки регіону загалом. Не зважаючи на це, слід констатувати, що саме рутинний сценарій є найбільш імовірним з погляду його подальшої реалізації в найближчій і середньостроковій перспективі.

РОЗДІЛ 4. Концептуальні засади розвитку сільських територій Карпатського регіону на засадах підвищення їх конкурентоспроможності та інноваційності

4.1. Стратегічні орієнтири становлення інноваційного сільськогосподарського виробництва в контексті формування сприятливого інвестиційного клімату на сільських територіях

В умовах постійно зростаючого дефіциту продовольства на світових ринках, Україна, володіючи значним ресурсним потенціалом для ведення сільського господарства, з метою реалізації своїх конкурентних переваг на міжнародних ринках повинна дедалі більшої уваги приділяти модернізації власного аграрного виробництва та становленню інноваційної моделі функціонування агропродовольчого сектору національної економіки.

У 2011 р. в сільськогосподарському виробництві України було зайнято 9,6% усіх працюючих, а на його частку припадало 18,7% експорту продукції (у країнах ЄС частка зайнятих у цьому секторі складає 3-4%, а вклад сільського господарства у ВВП близько 4%)¹⁷³.

Проте ситуація в аграрній галузі залишається незадовільною. Середньорічна заробітна плата у сільському господарстві є найнижчою серед галузей економіки (у 2011 р. її рівень не перевищував 68% від середнього в економіці), частка ж освоєних інвестицій в основний капітал становила 7,7% від їх загального обсягу за всіма видами економічної діяльності.

Незавершеність земельної реформи, відсутність цілісного кадастру земель, незадовільний фінансовий стан сільськогосподарських підприємств, відсутність повноцінної державної підтримки зумовлюють виникнення перманентних проблем на загальнодержавному та регіональному рівнях, ставлячи під загрозу продовольчу безпеку країни та її регіонів. Періодично в Україні виникають спалахи дефіциту окремих продовольчих товарів (цукру, гречки тощо), спостерігається нарощування обсягів імпорту продуктів, які традиційно вироблялися в нашій державі: картоплі, овочів відкритого ґрунту, молока та виробів з

¹⁷³ Situation and prospects for EU agriculture. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/agriculture/publi/situation-and-prospects/2010_en.pdf.

нього тощо. І це при тому, що Україна володіє унікальними чорноземами і відзначається чи не найбільшою розораністю в Європі.

Сприятливе географічне положення та потужний ресурсний потенціал обумовлюють розвиток аграрного сектору як важливого сегменту національної економіки, який покликаний забезпечувати в повній мірі продовольчу безпеку країни та бути експортоорієнтованою галуззю. Проте, згідно досліджень Світового банку, сільське господарство України не реалізовує в повній мірі свого виробничого потенціалу, виробляючи лише 22% від можливих об'ємів продукції¹⁷⁴.

Більшість нинішніх проблем вітчизняного села зумовлені низькою ефективністю трансформаційних заходів, яких зазнали сільські території нашої держави у процесі ринкового реформування протягом 90-х років XX століття. Зокрема, в цей час було розірвано існуючий зв'язок між сільськогосподарськими підприємствами і територіями здійснення їх діяльності. Аграрний сектор позбавили соціального навантаження, яке передбачало утримання на балансі сільськогосподарських підприємств закладів культури, бібліотек, медичних та освітніх установ, забезпечуючи розвиток соціальної та виробничої інфраструктури сільських територій. Натомість, в сучасних умовах розвиток сільськогосподарського виробництва націлений на отримання максимальних прибутків, а сільські території залишені сам на сам зі своїми соціальними та комунальними проблемами.

Утвердження політичної незалежності України в умовах нетерпимості до колгоспно-радгоспної системи господарювання на селі зумовило пріоритетність реформування земельних відносин та невідкладність розв'язання проблем соціально-економічного розвитку сільських територій України. Втім, трансформація вітчизняного аграрного сектору економіки до традиційних у світовій практиці ринкових засад супроводжувалася подальшим акумулюванням і ускладненням проблем соціально-економічного розвитку сільських територій, що обумовлює необхідність системного впорядкування та удосконалення державної політики в цій сфері з врахуванням сучасних економічних реалій, які сформувалися в процесі переходу до ринкових відносин.

Доводиться констатувати, що впродовж усіх років незалежності так і не було досягнуто обов'язкового урахування пріоритетності розвитку села при розробці та прийнятті Програм соціально-економічного розвитку України, інших законодавчих і нормативних актів, що

¹⁷⁴ Украина пока не реализовала свой инвестиционный потенциал – IFC. – Режим доступу : [http:// www.apk-inform.ru](http://www.apk-inform.ru).

обумовлено статтями 2, 25 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві». Системна недосконалість реформ в аграрному секторі призвела до зростання безробіття та бідності сільського населення, посилення міграційних процесів, поглиблення негативних демографічних тенденцій в сільській місцевості та поступового обезлюднення сільських територій. Майже 30% всіх безробітних живе в сільській місцевості. Значна частина працездатного населення витісняється з сільськогосподарських підприємств в особисті селянські господарства. Найвищий рівень безробіття серед молоді (більше половини сільського населення у віці 15-29 років). За межею бідності перебуває майже п'ята частина сільських домогосподарств, частка селян із доходами нижче прожиткового мінімуму складає понад 40%. Порівняно з 1990 роком у сільському господарстві склався семикратний диспаритет цін, відбулось істотне зменшення загальної кількості сільських населених пунктів, близько половини сільських населених пунктів не мають будь-яких виробничо-управлінських підрозділів, для більш ніж половини сільського населення України ведення сільського господарства на присадибних ділянках є основним джерелом доходу.

Структура посівних площ сільськогосподарських підприємств нашої держави визначається, насамперед, ціновою кон'юнктурою на зовнішніх ринках. При цьому відбувається безконтрольне виснаження ґрунтів, недотримання технології виробництва та орієнтація, в першу чергу, на зовнішній продовольчий попит.

Розвиток агропромислового комплексу і сільських територій України характеризуються нестабільністю та недостатньою ефективністю (табл. 4.1).

Урожайність більшості сільськогосподарських культур і продуктивність тварин є значно нижчими в порівнянні з їх європейськими та світовими аналогами. За рахунок власного виробництва забезпечується лише внутрішня потреба у зерні, цукрі, олії, картоплі, овочах¹⁷⁵.

У 2011 р. 21% підприємств отримали збитки від сільськогосподарського виробництва: їх сума у розрахунку на 1 підприємство склала 1,2 млн. грн.¹⁷⁶. Рівень рентабельності продукції сільського

¹⁷⁵ Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 р. / за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2012. – 182 с.

¹⁷⁶ Економічні результати сільськогосподарського виробництва за 2011 рік. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

господарства склав 25,8% (у 2010 р. 20,7%): як і у попередні роки рослинництво виявилось більш рентабельним 31,8% (у тваринництві 12,3%). У галузі тваринництва залишилося рентабельним лише виробництво молока і яєць. Що ж стосується великої рогатої худоби на м'ясо, свиней на м'ясо, овець і кіз на м'ясо, вовни, то ці напрями тваринництва залишаються нерентабельними. Рівень держпідтримки галузі у 2011 р. знизився: підприємствами отримано близько 4,0 млрд. грн. бюджетних коштів, або 419,0 тис. грн. у розрахунку на 1 підприємство (у 2010р. – 4,4 млрд. грн. і 477,0 тис. грн.).

Таблиця 4.1

Деякі показники розвитку сільськогосподарського виробництва

№ з/п	Показники	Роки				
		1995	2000	2005	2010	2011
1	Виробництво продукції сільського господарства на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн.	226,5	186,2	221,2	241,7* 468,8**	289,96* 562,4**
2	Виробництво сільськогосподарської продукції на 1 особу, грн.	1840	1584	1966	2195,4* 4252,5**	2640,6* 5121,2**
3	Рівень рентабельності продукції сільськогосподарських підприємств, усього, %	-	-6,8	-1,1	20,7	25,8
4	Поголів'я великої рогатої худоби, на кінець року, тис. голів	17557	9424	6514	4494	4471,4
5	у т.ч. корови	7531	4958	3635	2631	2588,8
6	Урожайність зернових культур, з 1 га ц	24,3	19,4	26,0	26,9	37
7	Урожайність цукрових буряків фабричних, з 1 га ц	205	177	248	280	363,1
8	Урожайність картоплі, з 1 га ц	96	122	128	133	168
9	Урожайність овочів, з 1 га ц	120	112	157	174	194,9

* При розрахунках показника обсяг валової продукції сільського господарства брався у цінах 2005 р..

** При розрахунках показника обсяг валової продукції сільського господарства брався у цінах 2010 р..

За даними: Статистична інформація / Державна служба статистики України. - Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.; Статистичний щорічник України за 2010 рік / Держкомстат України; за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2011. – 560 с.

Вперше за останні 15 років сільськогосподарськими підприємствами було вироблено більше продукції, ніж господарствами

населення (51,8% проти 48,2%)¹⁷⁷. Проте частка господарств населення у процесі сільськогосподарського виробництва продовжує залишатися вагомою. І така ситуація в поєднанні з низькою ефективністю ведення сільського господарства (високий рівень збитковості підприємств, нерентабельність більшості галузей тваринницького комплексу) результували у формування теперішньої ситуації, за якої є відсутньою достатня ресурсна база для оновлення матеріально-технічного забезпечення, проведення модернізації галузі на інноваційній основі.

Вагомим бар'єром на шляху становлення інноваційного сільськогосподарського виробництва є наявність несприятливого інвестиційного середовища на сільських територіях. На сучасному етапі інвестиційна ситуація на сільських територіях України загалом та Карпатського регіону зокрема, є достатньо нестійкою. Це пояснюється наявністю в сільському господарстві та соціальній інфраструктурі села низки проблем, зокрема: низької конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції, зношеності основних виробничих фондів, нестійкого фінансового стану багатьох підприємств, структурних деформацій в економіці тощо. Все це посилює актуальність вирішення проблеми підвищення ефективності використання наявних і доступних інвестиційних ресурсів карпатського села на основі поліпшення його інвестиційного клімату.

Інвестиційним кліматом вважається те середовище, в якому протікають інвестиційні процеси. Інвестиційний клімат – це загальна характеристика соціально-економічних, організаційних, правових, політичних та інших умов, що визначають привабливість інвестування в економіку країн, регіонів, громад. В сільських громадах він формується під впливом цілої низки чинників. Визначальним при цьому є загальний інвестиційний клімат, існуючий в країні на певному етапі її розвитку. Він визначається законодавчими, соціально-політичними, організаційними та економічними чинниками, які здійснюють комплексний вплив на інвестиційну діяльність¹⁷⁸.

До чинників, які поліпшують інвестиційний клімат, належать: удосконалення законодавства – податкових законів, митних правил, ухвалення Цивільного і Земельного кодексів України, а також інші. До негативних чинників відносяться: незахищеність інвесторів,

¹⁷⁷ Валова продукція сільського господарства України за 2011 р. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

¹⁷⁸ Пересада А. А. Інвестиційний процес в Україні / А. А. Пересада. – К. : Лібра, 1998. – 392 с.

бюрократизм і корупція, нестабільність податкової системи, високі митні збори, недосконалість законодавчої бази, відсутність чітких правил та інструкцій ведення бізнесу тощо.

При характеристиці інвестиційного клімату сільської громади необхідно розглянути категорію «інвестиційний потенціал», який враховує макроекономічні характеристики, забезпеченість сільських територій факторами виробництва, споживчий попит населення. Інвестиційний потенціал поділяється на наступні складові потенціалів: ресурсно-сировинний, трудовий, виробничий, інноваційний, інституційний, інфраструктурний, фінансовий та споживчий. На підставі інвестиційного потенціалу визначається й інвестиційний клімат, який характеризується додатково відповідними видами ризиків¹⁷⁹.

В умовах ринкової економіки інвестиційний клімат є найзагальнішим критерієм для розміщення інвестиційних ресурсів. Привабливість певної сільської територіальної громади для інвесторів визначається сукупністю економічних, правових, соціальних і культурних умов її проживання. Сутність інвестиційної привабливості для зовнішнього інвестора зводиться до співвідношення вигоди від реалізації інвестиційного проекту з тими ризиками і проблемами, які виникають при його реалізації.

На інвестиційний клімат конкретного сільського поселення впливають наступні об'єктивні чинники: наявність енергосировинних ресурсів, географічне місцезнаходження, природні та кліматичні умови, демографічна ситуація та інші. Крім того, вагомими є суб'єктивні чинники, пов'язані з управлінською діяльністю, що проводиться в цій сільській громаді органами місцевого самоврядування.

Інвестиційний клімат конкретної сільської території можна розглядати також як об'єкт дії регіональної інвестиційної політики, направленої на створення оптимальних умов для вкладення інвестицій. На це повинна бути спрямована сукупність заходів організаційної та економічної дії органів управління.

Стан інвестиційного клімату визначає формування інвестиційної політики на перспективу, розробку і реалізацію стратегії інвестиційної діяльності. Інвестиційна політика впливає, в першу чергу, на суб'єктивні складові інвестиційного клімату.

¹⁷⁹ Шевчук В. Я. Основи інвестиційної діяльності / В. Я. Шевчук, П. С. Рогожин. – К.: Генеза, 1997. – 266 с.

Поліпшення інвестиційного клімату є одним з пріоритетних завдань економічної, інвестиційної та фінансової політики в межах сільської територіальної громади. Місцева влада здійснює вплив як на економіку громади в цілому, так і на діяльність окремих підприємств на відповідній сільській території.

Метою поліпшення інвестиційного клімату є створення умов для активізації інвестиційної діяльності, а результатами – підйом економіки на сільських територіях, вирішення соціальних проблем їхніх мешканців, підвищення ефективності виробництва. Поліпшення інвестиційного клімату є комплексом заходів, спрямованим на створення сприятливих умов для всіх суб'єктів господарювання.

Серед напрямів інвестиційної політики, які сприятимуть поліпшенню інвестиційного клімату на сільських територіях, необхідно виділити: створення сприятливих умов для вітчизняних і зарубіжних інвесторів, мінімізацію інвестиційних ризиків, збільшення прибутковості капітальних вкладень. Інвестиційна політика на сільських територіях повинна бути направлена на стабільний соціальний та економічний розвиток сільських громад, підвищення життєвого рівня населення.

Критерієм стану місцевого інвестиційного клімату є обсяг залучених в сільський населений пункт, район чи регіон інвестиційних ресурсів. Це може відбуватися за рахунок реалізації ефективної амортизаційної і науково-технічної політики. Амортизаційна політика знаходиться поза сферою впливу місцевої влади. Держава в особі своїх органів влади визначає порядок нарахування амортизаційних відрахувань, регулюючи швидкість оновлення основних фондів, темпи і характер відтворення¹⁸⁰.

В той же час, науково-технічна політика, яка є системою цілеспрямованих заходів щодо забезпечення комплексного розвитку науки і техніки, має добре виражені регіональні аспекти. Науково-технічна політика є складовою частиною інноваційної регіональної політики і заснована на виборі пріоритетних для регіону та його сільських громад напрямів науково-технічного розвитку.

Поліпшення інвестиційного клімату включає також наявність механізмів його удосконалення, зокрема: визначення джерел, методів і термінів фінансування інвестиційних проектів, створення необхідної

¹⁸⁰ Хмелевський Є. Амортизаційна політика й оновлення промислово-виробничих основних фондів / Є. Хмелевський // Економіка України. – №3. – 1999. – С. 41-47.

нормативно-правової бази функціонування ринку інвестицій, забезпечення сприятливих умов для залучення внутрішніх та зовнішніх, у тому числі закордонних, інвестицій. Держава повинна виконувати особливу роль у створенні інвестиційного клімату як в різних регіонах, так і на їх сільських територіях. Прямі державні інвестиції мають спрямовуватись тільки в некомерційні об'єкти соціальної сфери. Державні інвестиційні програми, що мають ключове значення для розвитку економіки, повинні кредитуватися за рахунок держави.

В Україні на цей час відсутня чітко розроблена система принципів інвестиційної політики. Це породжує цілу низку проблем у формуванні інвестиційного процесу на сільських територіях. Така система повинна забезпечувати ефективну взаємодію його учасників на всіх рівнях, включаючи підприємства, місцеві, регіональні і загальнодержавні органи влади. При цьому інвестиційна політика, що проводиться на державному рівні, має стимулювати та активізувати інвестиційну активність місцевих органів влади та підприємств. Доцільно розширити повноваження органів місцевої влади щодо економічного регулювання та стимулювання інвестиційної діяльності в сільських населених пунктах. В першу чергу це відноситься до податкового регулювання.

Основні напрями поліпшення інвестиційного клімату в сільській територіальній громаді наступні: концентрація інвестицій на головних напрямках розвитку за рахунок розробки інвестиційних програм; проведення постійного моніторингу інвестиційних процесів з метою оперативного внесення в місцеву інвестиційну політику необхідних змін; взаємодія сільської ради з підприємствами у залученні їх власних коштів в інвестиції.

Основною складовою сприятливого інвестиційного клімату на сільських територіях повинна бути нормативна база, що забезпечує прозорість та зрозумілість для кожного потенційного інвестора механізму інвестування в сільську економіку, а також гарантує дотримання його майнових інтересів. Формування ефективної економіко-правової сфери для потенційних інвесторів може відбуватися шляхом надання певним інвесторам індивідуальних пільг при збереженні загального заборонного характеру заходів, що визначають інвестиційний клімат, або шляхом підвищення загальної привабливості інвестиційного клімату окремої сільської території, при якому індивідуальні пільги не потрібні.

Заслужують уваги пропозиції про страхування інвестицій. Але не через створення страхових фондів за участю коштів місцевих бюджетів

(бо це приведе до нецільового їх використання і порушення бюджетного законодавства), а в звичайних комерційних страхових компаніях. Страховий бізнес в Україні сьогодні розвивається достатньо активно і, при сприянні держави, деякі страхові компанії могли б запропонувати інвесторам таку послугу. Страховики (приватні страхові компанії), що узяли на себе функцію страхування інвестиційних ризиків на сільських територіях, можуть заохочуватися владою шляхом надання їм різних пільг.

Для поліпшення інвестиційного клімату на сільських територіях Карпатського регіону, з боку сільських рад повинна бути активізована підтримка тих господарюючих суб'єктів, незалежно від їх організаційно-правових форм, які здійснюють інвестиційну діяльність. Це стосується як чисто інвестиційних компаній, так і тих суб'єктів, які вкладають власні або залучені інвестиції з метою розширення своєї основної діяльності або її диверсифікації. Засобами для цього може стати інвестиційне податкове кредитування та реструктуризація боргів, законодавчий захист інвесторів, їх включення в місцеві інвестиційні програми, залучення бюджетних асигнувань тощо.

Для активізації інвестиційної діяльності в сільській економіці Карпатського регіону місцеві ради повинні брати дієву участь у мобілізації залучених і позикових коштів або активно сприяти цьому процесу. Це може виражатися у бюджетному кредитуванні, у різних пільгах, відтермінуваннях і розстрочках за платежами до місцевих бюджетів для новостворених підприємств, а також інших аналогічних заходах.

Важливим інструментом, що стимулює залучення інвестицій в господарські комплекси сільських територій, є гарантії повернення коштів. Інвестиційні програми на селі включають в основному об'єкти соціальної інфраструктури, які не можуть забезпечити швидкої та ефективної віддачі коштів. Залучення до цих проектів приватних інвесторів припускає, що вони одержать на вкладені інвестиції очікуваний ефект, але у довгостроковій перспективі. В умовах же мінливої політичної ситуації ризик повернення коштів суттєво зростає. Тому гарантії з боку влади виступають дієвим важелем мотивування потенційних інвесторів.

На жаль, сьогодні в Україні можливість надання бюджетних інвестиційних гарантій сільськими радами відсутня. На сучасному етапі не існує достатньо ефективної системи гарантування недержавних внутрішніх інвестицій, як приватних, так і корпоративних.

Гарантування інвестицій від ризиків взагалі не проводиться або знаходиться в зародковому стані.

Не сприяє вирішенню проблеми і катастрофічна ситуація, що склалась в Україні з наповненням місцевих бюджетів. Збільшення боргових зобов'язань органів місцевого самоврядування сільських територій за рахунок надання необґрунтованих з соціальної точки зору місцевих бюджетних гарантій вкрай небажане. Створення ж ефективної системи гарантування інвестицій надасть можливість згладити диференціацію регіонів за рівнем ризиків. Хронічний брак бюджетних інвестицій, розширення бази оподаткування, створення нових робочих місць, необхідність забезпечення подальшого розвитку сільських територій ставлять на порядок дня необхідність суттєвого розширення повноважень сільських органів місцевого самоврядування, зокрема щодо можливості надання гарантій для недержавних інвесторів.

Проблема гарантування інвестицій повинна розв'язуватися на основі системного підходу з подальшим правовим забезпеченням її функціонування на державному, регіональному і місцевому рівнях. У системі гарантування інвестицій основними системоутворюючими елементами повинні стати:

- форми надання гарантій;
- механізм їх надання;
- джерела і характер використаних для гарантій коштів;
- суб'єкти, що реалізують механізми гарантування.

Система гарантування інвестицій на сільських територіях повинна відповідати певним загальним вимогам, основним з яких є рівні умови і права вітчизняних та іноземних суб'єктів – учасників інвестиційного процесу. Це стосується як суб'єктів, що надають гарантії, так і інвесторів. Гарантії, що надаються за рахунок бюджетних коштів держави чи місцевих органів влади мають регламентуватися цивільним законодавством України. Їх розміри повинні диференціюватися залежно від рівнів інвестиційних ризиків і розмірів можливих втрат.

Гарантування інвестицій повинне носити відкритий характер та здійснюватися на конкурсній основі через розвинену та постійно поповнювану загальнодоступну інформаційно-довідкову базу.

Для надання гарантій за рахунок бюджету сільської ради обов'язковою умовою має стати вкладення потенційним інвестором для реалізації проекту власних коштів. Основним критерієм відбору таких проектів повинна бути величина доходу, який одержить певна сільська громада в результаті їх реалізації. Ліміти сільських інвестиційних

гарантій мають встановлюватися згідно бюджетів на кожен наступний рік.

На територію кожної сільської ради може поширюватись така ж система, сформована на регіональному або районному рівнях. Надання державних гарантій (на конкурсній основі) за інвестиційними проектами на кошти бюджетів всіх рівнів є прямою участю держави в інвестиційній діяльності. На території України гарантії інвесторам можуть надавати також іноземні організації, міжнародні фінансові інститути тощо.

Для об'єктів, у яких здійснюється сумісне інвестування з бюджетів різних рівнів, а також для проектів приватних та корпоративних інвесторів, може бути рекомендована змішана система гарантування. Подібна система може використовуватися і незалежно від організаційно-правової форми суб'єктів інвестування та форм їх власності на селі. Змішана система гарантування передбачає участь в ньому на пайовій основі бюджетних і позабюджетних коштів.

Таким чином, сільське гарантування інвестицій з використанням бюджетних коштів можна охарактеризувати як підсистему складнішої системи гарантій, що формується в масштабах держави і має в своєму складі державну, регіональну, місцеву, корпоративну і змішану підсистеми гарантування.

Для підтримки і стимулювання інвесторів пропонується з коштів сільських бюджетів виділяти кредити на кращі інвестиційні проекти, відібрані до реалізації на основі аналізу, зіставлення критеріїв соціальної значимості та економічної ефективності. Соціальну значимість слід визначати сумою витрат на наближення соціальних функцій інвестиційного проекту до відповідних місцевих нормативів, що означає скорочення витрат сільського бюджету. Економічну ефективність необхідно визначати очікуваним приростом податкових надходжень та обов'язкових зборів і платежів до сільського бюджету.

Для активізації інвестиційної діяльності необхідна також низка законодавчих заходів, в першу чергу в частині оподаткування. В основному вони повинні бути орієнтовані на створення нових виробничих фондів, будівництво об'єктів нерухомості. Так, прибуток підприємства, що підлягає оподаткуванню, можна зменшити на суму здійснених капітальних вкладень, погашення кредитів на інвестиційні цілі, включаючи відсотки.

Балансова вартість основних виробничих фондів, що вводяться в дію, може звільнятися від податків на майно протягом певного періоду,

або ж ставка податку може бути зменшена. Критерієм можуть виступити загальні обсяги інвестицій, інвестор звільнятиметься від сплати земельного податку за ті ділянки, на яких проходить будівництво або реконструкція об'єктів, що інвестуються. Замість повного звільнення сума податку може бути скорочена.

При використанні під час реалізації інвестиційних проектів орендованих земельних ділянок, що знаходяться у власності сільських рад, доцільно запровадити надання пільг з орендної плати за землю.

Інвесторам можуть також надаватися різні відтермінування і розстрочки у платежах в місцеві бюджети на той період, протягом якого об'єкти будівництва та реконструкції виводитимуться на проектну потужність.

Таким чином, основним джерелом формування фінансової бази реалізації соціально важливих проектів і програм на сільських територіях Карпатського регіону, як і в Україні, загалом, є бюджети сільських рад. Відтак, обов'язковим учасником фінансування сільських інвестиційних програм повинна виступати сільська територіальна громада. У мобілізації залучених коштів для активізації інвестиційної діяльності повинні безпосередньо брати участь органи місцевого самоврядування.

Дієвим механізмом, що забезпечуватиме залучення інвестицій в сільську економіку, є гарантії повернення коштів. Обов'язковою умовою надання гарантій за рахунок місцевих бюджетів має стати надання інвестором для реалізації проекту не менше 50% власних коштів. Крім того, за наслідками останнього звітного фінансового періоду у інвестора не повинно бути заборгованості перед будь-яким бюджетом, а розрахунковий термін окупності проекту не повинен перевищувати п'ять років з моменту початку інвестиційної діяльності. Основним критерієм відбору інвестиційних проектів для реалізації в сільській місцевості під гарантії органів місцевого самоврядування повинна бути величина доходу, який одержить певна сільська територіальна громада в результаті реалізації цього проекту.

В той же час, у країнах Європейського Союзу ідея модернізації та інноваційності розвитку аграрного сектору останніми роками активно впроваджується на практиці. У Стратегії розвитку Європи до 2020 р.¹⁸¹ наголошується на важливості досліджень та інновацій як ключових елементів у підготовці Європейського Союзу до майбутніх викликів.

¹⁸¹ Communication from the commission to the European Parliament and the Council. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu>.

Орієнтирами «САП 2020»¹⁸² також є незамінність інновацій у підготовці європейського сільського господарства до майбутнього. В рамках бюджету Європи – 2020 передбачається виділення 4,5 млрд. євро на дослідження та інновації в області продовольчої безпеки, біоекономіки та сталого розвитку сільського господарства.

Однією з останніх таких ініціатив стало створення Європейською комісією (29 лютого 2012 р.) Партнерства Європейських Інновацій (EIP) «Продуктивність у сільському господарстві та його сталий розвиток»¹⁸³. Передумовами введення цієї ініціативи стали проблеми формування продовольчої безпеки (згідно існуючих прогнозів попит на продовольчу продукцію до 2050 р. зросте на 70%), сповільнення зростання продуктивності праці у аграрному секторі та незадовільний агроекологічний стан галузі. Падіння інвестицій у дослідницькій сфері аграрного сектору, зростання навантаження на середовище та природні ресурси (близько 45% європейських ґрунтів стикаються з проблемами якості, 40% сільськогосподарських земель є вразливими до забруднення нітратами, популяція птахів зменшилась на 20-25% за останні 20 років). Тому ключовим викликом для сільського господарства Європи у майбутньому буде не лише зростання обсягу виробництва, але і його розвиток на засадах сталого зростання. На думку Європейської Комісії ці виклики не можуть бути розв'язані без потужного поштовху до активного впровадження наукових досліджень та інновацій, в результаті чого між вченими, фермерами й іншими гравцями налагоджується тісна співпраця, що дозволяє прискорити швидкість передачі технологій від науки у сільськогосподарське виробництво, а також забезпечити більш систематизований зворотний зв'язок практичних потреб від сільського господарства до науки.

Діяльність Партнерства скеровуватиметься в напрямі налагодження взаємодії між сільським господарством, біоекономікою, наукою та іншими інституціями ЄС на національному та регіональному рівнях. Функціонування такої інституції також слугуватиме каталізатором зростання ефективності інновацій, які підтримуються як політикою сільського розвитку, так і на національному рівні, що стосується досліджень та інновацій. Основними завданнями Партнерства стануть сприяння продуктивності

¹⁸² Спільна аграрна політика (Common Agricultural Policy).

¹⁸³ European Innovation Partnership «Agriculture Productivity and Sustainability». – Режим доступу : http://ec.europa.eu/agriculture/eip/index_en.htm.

та ефективності у аграрному секторі та забезпечення сталого розвитку сільського господарства.

Численні наукові дослідження підтверджують важливість введення інновацій для підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва і управління територіями: вони забезпечують активізацію і реалізацію інноваційно-інвестиційної діяльності¹⁸⁴. Передумовами їх введення слугують оцінка ресурсного потенціалу конкретної території і визначення специфічних ризиків і потенціалу території, а також першочергових задач, які необхідно вирішити для її гармонічного розвитку. На їх основі вже можна визначати плановані та інвестиційні плани і заходи, які визначають конкретні інноваційні та інвестиційні процеси і програми, створюються центри з підготовки кваліфікованих виробничих і управлінських кадрів.

Інноваційна діяльність на сільських територіях може бути різноаспектною: це і вибір перспективних та реалізація на конкретних територіях вітчизняних виробничих технологій організації ефективної сільськогосподарської діяльності; застосування нових енергозберігаючих технологій і енергогенеруючих систем, об'єктів малої енергетики, відновлюваних джерел енергії, орієнтованих на специфіку сільськогосподарської діяльності; створення інформаційно-аналітичної бази управління розвитком територій в умовах невизначеності ситуації; пропозиції по взаємодії з закордонними фондами, партнерами, програмами; пропозиції по пілотних проектах розвитку сільських територій і бази інвестиційних проектів і програм розвитку; конкретні пілотні проекти з організації екопоселень на територіях, пілотні проекти створення системи управління регіональним і муніципальним розвитком, пілотні проекти історико-пізнавального і спортивно-відпочинкового напрямів для сімейного відпочинку; програми і системи підготовки управлінських кадрів для розвитку сільських територій тощо.

В Україні інноваційна політика обґрунтовується цілою низкою нормативно-правових актів, що регулюють економічні відносини у цій сфері [63-67, 69, 71-72, 94, 133-134, 140, 159-160]. Зокрема, чинний на сьогодні Закон України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» від 16 липня 1999 р. № 991-XIV (вступив у силу з 1 лютого 2006 р.) визначає правові та економічні

¹⁸⁴ Звягин Л. С. Концептуальные аспекты инновационной деятельности для развития региональных сельских территорий / Л. С. Звягин // Молодой ученый. – 2012. – №1. – Т.1. – С. 104-109.

засади запровадження та функціонування спеціального режиму інноваційної діяльності технологічних парків. Згідно визначення, поданого у Законі, технологічний парк (технопарк) – юридична особа або група юридичних осіб (далі – учасники технологічного парку), що діють відповідно до договору про спільну діяльність без створення юридичної особи та без об'єднання вкладів з метою створення організаційних засад виконання проектів технологічних парків з виробничого впровадження наукоємних розробок, високих технологій та забезпечення промислового випуску конкурентоспроможної на світовому ринку продукції. Державна реєстрація технологічного парку здійснюється центральним органом виконавчої влади з питань науки. Технопарку видається свідоцтво про державну реєстрацію встановленого зразка. Підставою для державної реєстрації технологічного парку є включення його до переліку технопарків, що наведений у преамбулі цього Закону. На сьогодні такими, що є в переліку технопарків і наведені у преамбулі вищезгаданого Закону є 16 технопарків і лише один з них «Агротехнопарк» (м. Київ) стосується сільськогосподарського виробництва. Технологічний парк «Агротехнопарк» – єдина інноваційна структура агропромислового комплексу держави, затверджена Законом України № 991-XIV від 16.08.1999 р., яка має механізми економічного стимулювання інноваційної модернізації у вигляді спеціального режиму діяльності. Базовою науковою організацією Технопарку є Національний університет харчових технологій.

Згідно реєстраційних документів ТП «Агротехнопарк» зі своїми учасниками та іноземними партнерами може опрацьовувати ряд проектів, у тому числі щодо будівництва біодизельних та біоетанольних заводів, енерготеплогенеруючих комплексів, когенераційних станцій для утилізації комунальних, промислових та побутових відходів, обладнання із газифікації, термічної деструкції, анаеробної ферментації для виробництва біо- та синтезгазу, біопаливних компонентів та добрив, модернізації цукрових заводів та інших підприємств, створення агропромислових і переробних виробництв з новітніми технологіями та інше.

Проте на сьогодні «Агротехнопарк», хоч і є в переліку зареєстрованих технопарків, проте реальної діяльності не здійснює¹⁸⁵.

¹⁸⁵ Технологічні парки України. – Режим доступу : <http://www.dknii.gov.ua/2010-09-09-12-22-00/2010-09-09-12-24-35/139-2010-10-07-08-58-30>.

Згідно чинного законодавства стосовно ведення інноваційної діяльності, інноваційні проекти повинні пройти державну реєстрацію, яку здійснює, за поданням суб'єктів інноваційної діяльності, спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері інноваційної діяльності. Цей орган веде Державний реєстр інноваційних проектів¹⁸⁶.

Перелік чинних на сьогоднішній день інноваційних проектів, які стосуються аграрного сектору економіки, представлені у табл. 4.2. При їх аналізі, звертає на себе увагу той факт, що з 15 діючих інноваційних проектів лише 3 мають відношення до сільського господарства.

Таблиця 4.2

Перелік чинних інноваційних проектів, що включені до державного реєстру

№ з/п	Назва інноваційного проекту	Виконавець проекту (Код згідно з ЄДРПОУ)	Термін виконання проекту	№ свідоцтва, дата видачі	Дата закінчення дії свідоцтва
1	Виробництво технологічного комплексу для агропромислового комплексу	ВАТ "ТОДАК", м. Київ (14307340)	Червень 2007 р. Червень 2009 р.	000010 18 червня 2007 р.	18 червня 2014 р.
2	Створення вертикально інтегрованої структури із замкнутим циклом виробництва м'яса свинини	ЗАТ "АПК-ІНВЕСТ", м. Донецьк	Січень 2007 р. Грудень 2010 р.	000003 03 серпня 2007 р.	03 серпня 2014 р.
3	«Модернізація заводу по виробництву органічно-мінеральних добрив потужністю до 10000 тон за рік»	ТОВ "ДІКО", м. Київ	2008–2012 рр.	000014 12 листопада 2008 р.	12 листопада 2015 р.

За даними: Перелік чинних інноваційних проектів, що включені до державного реєстру. - Режим доступу : <http://dknii.gov.ua>.

Про інноваційність розвитку аграрного сектору згадувалося у Концепції Державної цільової економічної програми впровадження в агропромисловому комплексі новітніх технологій виробництва сільськогосподарської продукції на період до 2016 р.¹⁸⁷, яка втратила

¹⁸⁶ Закон України «Про інноваційну діяльність» № 40-IV від 04.07.2002. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

¹⁸⁷ Концепція Державної цільової економічної програми впровадження в агропромисловому комплексі новітніх технологій виробництва

чинність згідно Розпорядження КМУ № 1894-р від 29.09.2010 р. Проте ті першочергові кроки подолання існуючої ситуації у агросекторі, які були наведені у цьому документі, є актуальними і зараз. Зокрема, це стосується необхідності підвищення ефективності і конкурентоспроможності аграрного виробництва з переведенням його на інноваційну модель розвитку в результаті техніко-технологічного переоснащення; розвитку вітчизняного науково-технічного і виробничого потенціалу, підвищення ефективності його використання; обґрунтування вимог до сільськогосподарської техніки; створення належних умов для відродження галузі тваринництва, забезпечення виробництва конкурентоспроможної тваринницької продукції на внутрішньому і зовнішньому ринку; підвищення кваліфікаційного рівня конструкторів і технологів машинобудування для агропромислового комплексу, зокрема створення на базі Національного університету біоресурсів і природокористування навчально-виробничого центру з підвищення кваліфікації конструкторів для сфери сільськогосподарського машинобудування.

Прийнятий у 2011 р. Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» на заміну попереднього одноіменного Закону України (від 16.01.2003 р. № 433-IV) визначає такі стратегічні пріоритетні напрями інноваційної діяльності на 2011-2021 роки:

- 1) освоєння нових технологій транспортування енергії, впровадження енергоефективних, ресурсозберігаючих технологій, освоєння альтернативних джерел енергії;
- 2) освоєння нових технологій високотехнологічного розвитку транспортної системи, ракетно-космічної галузі, авіа- і суднобудування, озброєння та військової техніки;
- 3) освоєння нових технологій виробництва матеріалів, їх оброблення і з'єднання, створення індустрії наноматеріалів та нанотехнологій;
- 4) технологічне оновлення та розвиток агропромислового комплексу;
- 5) впровадження нових технологій та обладнання для якісного медичного обслуговування, лікування, фармацевтики;
- 6) широке застосування технологій більш чистого виробництва та охорони навколишнього природного середовища;

7) розвиток сучасних інформаційних, комунікаційних технологій, робототехніки.

Окремим пунктом серед стратегічних пріоритетів виділено саме модернізація агропромислового комплексу. Також про важливість згаданого пріоритету вказується і у ст. 4 Законопроекту «Про сільське господарство»¹⁸⁸, який декларує, що «Державна політика розвитку сільського господарства спрямовується на забезпечення сталого інноваційного розвитку сільського господарства, перетворення його на високоєфективну, конкурентоспроможну галузь економіки і створення умов, які забезпечують:

- внутрішні потреби країни в якісному продовольстві та сировині для промисловості;
- розвиток експорту сільськогосподарської продукції та продовольства;
- конкурентоспроможність сільськогосподарської вітчизняної продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках;
- ефективний ринок сільськогосподарської продукції та продуктів її первинної переробки, що забезпечує прибуткову діяльність сільськогосподарських товаровиробників;
- розширене відтворення сільськогосподарського виробництва;
- ефективну зайнятість сільського населення;
- екологізацію сільського господарства та охорону навколишнього природного середовища».

На думку науковців ННЦ «Інститут аграрної економіки», стратегічними цілями розвитку сільського господарства України виступають¹⁸⁹:

- збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції;
- розширення виробництва органічної продукції;
- збільшення експорту сільськогосподарської продукції;
- підвищення дохідності сільськогосподарського виробництва;
- підвищення продуктивності та оплати праці в сільському господарстві.

¹⁸⁸ Проект Закону України «Про сільське господарство». – Режим доступу : <http://www.minagro.gov.ua/page/?12503>.

¹⁸⁹ Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 р. / за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2012. – 182 с.

Для досягнення стратегічних цілей передбачено наступні напрями техніко-технологічних та організаційно-економічних перетворень¹⁹⁰:

- підвищення продуктивності рослинництва і тваринництва;
- розвиток виробництва альтернативних видів енергії у сільському господарстві;
- забезпечення дохідності сільськогосподарського виробництва;
- забезпечення рівноваги попиту і пропозиції на продукцію сільського господарства;
- завершення земельної реформи;
- розвиток форм господарювання та інтеграції виробництва у напрямі формування великотоварних, середніх та малих господарських структур;
- розвиток сільськогосподарського підприємництва та кооперації;
- техніко-технологічна модернізація агропромислового виробництва;
- розвиток аграрного ринку;
- формування сприятливого фінансово-кредитного середовища;
- інвестиційне забезпечення реформаційних перетворень на селі;
- удосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення розвитку галузі;
- реформування управління аграрним сектором;
- формування ефективної системи інноваційного забезпечення агропромислового виробництва;
- розвиток сільських територій шляхом розширення можливостей сільських територіальних громад на основі збільшення ресурсів місцевих бюджетів;
- розвиток зовнішньоекономічної діяльності.

Станом на 2011 рік в Україні лише 16,2% підприємств займалися інноваційною діяльністю, причому основна частка інноваційних витрат припадає саме на промисловість (питома вага реалізованої інноваційної продукції в обсязі промислової становила 3,8%).

У Карпатському регіоні на тлі загального низького рівня інноваційної діяльності в аграрному секторі України, становлення інноваційного сільського виробництва гальмується структурою землеволодіння та сільськогосподарського виробництва. Адже в регіоні

¹⁹⁰ Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 р. / за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2012. – 182 с.

переважаюча частка земель знаходиться у володінні та користуванні особистих господарств населення (станом на 2010 рік – 79,93%, в той час, як в середньому по Україні – 55,14%). Така організаційно-правова структура земель впливає і на структуру виробництва сільськогосподарської продукції, за якої станом на 2010 рік 79,9% всієї продукції регіону було вироблено господарствами населення (в Україні цей показник становив 55,1%). Господарства ж населення, в силу низької товарності виробництва та відсутності достатніх інвестиційних ресурсів, не можуть реалізовувати серйозних інноваційних проектів, вкладаючи в них значні кошти.

Зважаючи на це, стратегічними орієнтирами інноваційного розвитку сільського господарства в Карпатському регіоні слід визнати:

- стимулювання процесу інституційного оформлення всіх учасників аграрного ринку, оскільки діяльність господарств населення, які не оформлені у статусі фермерських чи особистих селянських господарств, не підлягає обліку і, відповідно, залишається поза сферою дії відповідних державних, регіональних та інших документів і програм, які регламентують функціонування цього ринку;
- всебічна раціоналізація аграрного природокористування, яка передбачатиме формування оптимальних розмірів землекористування та впорядкування розміщення земельних ділянок. Це сприятиме запровадженню системи раціонального використання земель, науково обґрунтованих сівозмін, що підвищуватиме родючість ґрунтів та уможливить використання інноваційних технологій у сільськогосподарському виробництві;
- формування соціально орієнтованого сільськогосподарського виробництва, спрямованого на активну участь у розвитку території своєї локалізації;
- орієнтація на органічне виробництво як перспективний напрям сільськогосподарської діяльності в регіоні, зважаючи на задовільний екологічний стан земельних ресурсів та навколишнього середовища, загалом;
- пріоритетний розвиток тваринницької галузі на інноваційній основі через розведення високопродуктивних порід худоби, налагодження внутрішнього кормовиробництва, впровадження прогресивних техніко-технологічних, організаційно-економічних принципів виробництва, що дозволить формувати

ендогенну модель розвитку аграрного сектору і мінімізувати імпорт м'ясо-молочної продукції;

- формування інноваційного попиту на сільськогосподарську продукцію;
- стимулювання експорту готової сільськогосподарської продукції з високою часткою доданої вартості;
- використання альтернативних джерел енергії (енергії біомаси, вітрової, сонячної енергій тощо), створення замкнутих циклів виробництва продукції і виробництва електроенергії на власні потреби у сільськогосподарських господарствах;
- розвиток інфраструктури сільськогосподарського виробництва (зберігальної, збутової тощо), використання новітніх логістичних систем управління діяльністю підприємств аграрного сектору;
- інформаційне забезпечення щодо існуючих форм і методів введення інновацій, поширення досвіду використання новітніх розробок у сфері агротехніки, біотехнології та агроекології;
- розробка навчальних та тренінгових програм підготовки кадрів (в першу чергу, місцевих мешканців території), які б орієнтувалися в існуючих тенденціях інноваційного розвитку у світі та змогли б управляти процесами впровадження інновацій у всіх формах ведення сільськогосподарської діяльності;
- узгодження напрямів інноваційного розвитку сільськогосподарського виробництва території з можливостями та потребами цієї території.

4.2. Пріоритети багатofункціонального розвитку економіки сільських територій регіону

Сучасний стан сільських територій України, включаючи землі Карпатського регіону, характеризується не лише значними структурними, функціональними та пов'язаними із ними демографічними проблемами, але також відзначається істотним потенціалом для розвитку сільськогосподарської та інших видів підприємницької діяльності на селі. Водночас, реалізація цього потенціалу є неможливою без ґрунтовного дослідження проблем і перспектив економічного розвитку сільських територій не як другорядної після міст за важливістю категорії, а як повноцінної та потребуючої активної підтримки складової регіональної економіки, що є не лише

місцем виробництва сільськогосподарської продукції, але й територією проживання та отримання доходів 1/5 сільського населення держави і більш ніж половини загального населення Карпатського регіону.

Якщо у розвинутих країнах рівень життя сільського населення постійно підвищується внаслідок відповідної державної політики, особливо це стосується територій з несприятливими умовами проживання та ведення господарської діяльності, то в Україні у цьому відношенні зберігається ціла низка невирішених і доволі складних проблем.

Внаслідок багатьох об'єктивних причин, сільські території Карпатського регіону характеризуються монофункціональністю, що визначається концентрацією господарської діяльності переважно у секторі аграрного виробництва, як основного джерела доходів лівової частки мешканців сіл. На цей час альтернативи сільському господарству на цих територіях є незначними, що зумовлено порівняно низькою щільністю розселення мешканців сільських місцевостей, відсутністю підтримки підприємницьких ініціатив та джерел інвестиційного забезпечення, незадовільним рівнем розвитку виробничої та соціальної інфраструктури, відсутністю доступних можливостей професійної підготовки, недоступністю інформаційного забезпечення щодо альтернативних видів діяльності тощо. Внаслідок цього посилюються міграційні процеси, що надалі погіршують демографічну ситуацію сільських територій, знижуючи наявну частку населення у працездатному віці, а також збільшуючи соціальне навантаження на ту частину зайнятого населення, що продовжує життя та економічну діяльність у карпатських селах.

Під дією перелічених факторів більшість сільського населення була і залишається зайнятою у сільському господарстві, незважаючи на низьку дохідність та високу трудомісткість цієї діяльності в межах Карпатського регіону. Водночас, потрібно зауважити, що значна кількість як економічно активного, так і неактивного населення здійснює діяльність у сфері сільського господарства на присадибних ділянках, з метою забезпечення власних споживчих потреб. І це спричинено саме відсутністю альтернатив у виборі видів економічної діяльності та джерел отримання доходів, нерозвиненістю підприємництва та низьким рівнем інформаційного забезпечення стосовно його здійснення. Показники, наведені у табл. 4.3, демонструють особливості економічної активності сільських мешканців

Карпатського регіону в розрізі показників наявного населення, зайнятості і безробіття.

Основними альтернативами сільському господарству в регіоні на сьогодні виступають сфери будівництва, торгівлі, соціальних послуг тощо. Водночас, внаслідок перелічених вище перешкод до їх активного розвитку, наразі вони не мають можливості забезпечувати значної кількості населення доходами, достатніми до прожиття, а для частини сільських мешканців є лише додатковими видами діяльностями, які вони поєднують з веденням сільського господарства.

Існуючі проблеми сільських територій Карпатського регіону спричинені тим, що сьогодні не використовується у повній мірі їх наявний потенціал, який складається із значних людських та природних ресурсів. Саме внаслідок цього спостерігаються істотні диспропорції у доходах сільського та міського населення, рівнях забезпеченості об'єктами інфраструктури, а також проблеми, пов'язані з забезпеченням продовольчої безпеки країни.

Таблиця 4.3

Зайнятість та безробіття на сільських територіях Карпатського регіону України
станом у 2011 р.*

Області	Сільське населення (наявне), тис. осіб**	Зайняте сільське населення (у працездатному віці), тис. осіб	Населення, офіційно зайняте у сільському господарстві (мисливстві, лісовому господарстві, рибальстві, риборицтві), тис. осіб	Офіційно безробітне населення (у працездатному віці), тис. осіб
Закарпатська	785,5	278,6	124,1	34,7
Івано-Франківська	782,4	277,9	138,0	18,2
Львівська	996,1	393,9	204,3	25,9
Чернівецька	522,2	212,0	105,0	25,3
Карпатський регіон	3086,2	1162,4	571,4	104,1

* Складено і розраховано на основі даних Головних управлінь статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях.

** Станом на 1-ше січня 2012 р..

Зрозуміло, що суто сільськогосподарська спеціалізація населення, яке проживає на сільських територіях, призводить не лише до отримання занижених доходів, бідності та низького рівня життя, але й неможливості реалізації особистого потенціалу розвитку кожної

людини зокрема, а мова йде про понад 14 млн. осіб в цілій Україні, або ж 3 млн. осіб у Карпатському регіоні, кожна з яких характеризується наявністю окреслених талантів, схильностей, вмінь та навичок. Монофункціональність сільських територій є негативним фактором розвитку не лише для сільського населення, але й регіону загалом через нерозкриття наявного на цих територіях людського та виробничого потенціалу. Розгляд сільських територій як відсталой і недостатньо розвинутої місцевості, що є фінансовим тягарем для бюджету та зоною виробництва обмеженої кількості сільськогосподарських товарів, ґрунтується на стереотипному мисленні, що сформувалося протягом попередніх десятиліть. Але в сучасному інформаційному суспільстві, де технології дозволяють подолати обмеження, спричинені віддаленістю місцевостей, низькою щільністю населення, відсутністю інформації у її традиційній формі (книги, журнали, газети), цей стереотип потрібно ліквідувати як такий, що не відповідає умовам сьогодення та обмежує інноваційний розвиток сільських територій.

Покращити ситуацію із зайнятістю на сільських територіях можливо лише двома шляхами. Одним із них є стимулювання самозайнятості населення та підтримка пошуку нових видів економічної діяльності, які були б оптимальними для ведення у сільській місцевості (враховуючи схильності, знання та вміння мешканців села), користувалися б попитом та мали потенціал до забезпечення адекватного рівня доходів. Цей варіант вимагає від держави та органів місцевого самоврядування забезпечення належного рівня розвитку інфраструктури сільських територій, а також інформаційної підтримки підприємницької діяльності на селі.

Другим шляхом є створення державою робочих місць на підприємствах, як сільськогосподарського спрямування, так в інших сферах сільської економіки. Водночас враховуючи те, що в ринкових умовах держава здійснює переважно індикативне планування розвитку територій, а бюджетні ресурси є обмеженими, такий варіант, скоріш за все, виявиться неможливим.

Таким чином, формування нової структури видів економічної діяльності на сільських територіях повинно відбуватися з урахуванням характеру дії ринкових механізмів. Водночас, з боку державних та регіональних органів влади, а також органів місцевого самоврядування, необхідним є сприяння підприємницьким ініціативам сільського населення з максимальною можливою підтримкою та забезпеченням їх відповідними ресурсами. Доцільним є також подальше дослідження та

обґрунтування використання зарубіжного досвіду багатофункціонального розвитку сільських територій, обмін досвідом не лише між державними службовцями, але й між потенційними вітчизняними підприємцями за кордонними бізнесменами з досвідом ведення економічної діяльності на сільських територіях.

Багатофункціональність розвитку сільських територій передбачає створення на них передумов та нарощування потенціалу до здійснення широкого переліку видів економічної діяльності. Саме тому створення умов для здійснення альтернативних сільському господарству видів діяльності на сільських територіях повинно бути ключовим завданням державної політики. Завдяки диверсифікації можливим буде поступове формування в межах конкретних сільських територій повноцінного економічного комплексу, який був би здатним забезпечувати більшість потреб споживачів власної території у товарах і послугах, з одночасним забезпеченням місцевого населення джерелами доходів, адекватних їх потребам. А вже наступним кроком очевидно може бути розташування на сільських територіях великих та середніх промислових підприємств, що, використовуючи локальну робочу силу та розвинуту ринкову інфраструктуру, будуть здійснювати виробництво продукції для віддалених ринків збуту.

Про необхідність формування багатофункціональності сільських територій останнім часом говорять все більше вчених та фахівців. Зокрема, як стверджує О. Павлов «підхід до сільських територій крізь призму оцінки виконання ними виключно продовольчої функції є таким, що не відповідає сучасним реаліям»¹⁹¹. Основу багатофункціонального розвитку повинно становити місцеве підприємництво, спрямоване на різні форми залучення капіталу, з одного боку, розширення аграрної діяльності та розвиток інших чи нових сільськогосподарських напрямів виробництва, а з другого – становлення бізнесу, не пов'язаного з аграрним сектором місцевої економіки¹⁹².

Але становлення багатофункціонального розвитку сільських територій стикається зі значними проблемами. Вітчизняні вчені Б. Пасхавер, В. Юрчишин, О. Бородіна, І. Прокопа (та інші) у колективній

¹⁹¹ Павлов О. І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель : [монографія] / О. І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2009. – 344 с.

¹⁹² Кудла Н. Багатофункціональний розвиток сільських територій від базових ідей до активізації місцевого підприємництва / Н. Кудла // Економіка України. – 2008. – № 1. – С. 62-71.

публікації «Аграрний сектор: час принципово змінити орієнтири розвитку» наголошують, що представники вітчизняного аграрного лобі, запевняючи суспільство, що вони орієнтуються на практику ведення сільського господарства в розвинених країнах, зокрема європейську і північноамериканську, насправді діють у зовсім протилежному напрямку. Офіційно не визнається концепція багатофункціональності сільського господарства, на якій базується світова аграрна політика. Відбувається тотальне викривлення суті організації сільськогосподарського виробництва і однобоке висвітлення досягнень аграрного сектору¹⁹³. Проблема декларативності державних заходів щодо розвитку сільських територій загалом, та їх багатофункціональності зокрема, спричиняє відсутність поступу чи принаймні повільного руху в керунку покращення існуючої ситуації.

Багатофункціональний розвиток сільських територій є необхідністю, яка визнається не лише України. Практично більшість країн світу знаходиться на тому чи іншому етапі формування багатофункціональності села. Багато економічно розвинутих країн досягли на цьому шляху значних успіхів та спромоглися забезпечити зростання як частки несільськогосподарських видів діяльності у валовому продукції сільських суб'єктів підприємництва, так і збільшення обсягів їх реалізації.

У світовій практиці поняття багатофункціонального розвитку сільських територій тісно пов'язано зі збільшенням частки несільськогосподарських видів діяльності в структурі сільської економіки. Досвід зарубіжних країн, особливо економічно-розвинутих, вказує на зростаючу важливість виникнення та здійснення несільськогосподарських видів діяльності на сільських територіях як альтернативних джерел доходів та передумов до подальшого соціально-економічного розвитку окремих місцевостей. У світі вже протягом декількох десятиліть відбувається активне пропагування диверсифікації видів економічної діяльності на сільських територіях, що традиційно також були лише місцем ведення сільського господарства. Завдяки активній діяльності у цьому напрямі, згідно даних зарубіжних вчених, вже на початку XXI століття 30-35% доходів домогосподарств на сільських територіях (зокрема, 42% в Африці, 40% у Південній Америці

¹⁹³ Аграрний сектор: час принципово змінити орієнтири розвитку / [Б. Пасхавер, В. Юрчишин, О. Бородіна та ін.]. // Дзеркало тижня. – №26, 10 липня 2010 р. – Режим доступу : http://dt.ua/ECONOMICS/agrarniy_sektor_chas_printsipovo_zminiti_orientiri_rozvitku-60696.html.

та 32% в Азії) отримувалися від здійснення несільськогосподарських видів діяльності^{194,195}.

Багатофункціональність розвитку сільських територій означає, що завдяки відповідним державним механізмам підтримки та сприяння розвитку як сільського господарства, так і несільськогосподарських видів економічної діяльності, ці території повинні перетворитися на повноцінну частину національного господарства, де населення буде користуватися благами за якістю та кількістю максимально прирівняними до урбанізованих систем з ідентичними можливостями особистого (кар'єрного) розвитку та забезпечення власного економічного достатку.

Безперечно, що визначення оптимальної структури видів економічної діяльності для сільських територій є складним питанням, пов'язаним з різноманітними чинниками впливу, зокрема складом населення, його віковою та професійною структурою, щільністю заселення території, наявністю відповідних природних, людських та фінансових ресурсів, рівнем розвитку необхідної інфраструктури та її експлуатаційним станом, доходами населення тощо.

Основою забезпечення багатофункціональності сільських територій та формування передумов подальшого їх розвитку є здійснення диверсифікації економічної діяльності на селі. Диверсифікація у цьому сенсі може трактуватися як урізноманітнення видів економічної діяльності, формування нової структури господарства сільських територій, забезпечення більшого спектру доступних товарів та послуг, збільшення можливостей сільського населення обирати вид власної господарської діяльності. Диверсифікація у багатофункціональному розвитку є саме тим процесом, що забезпечує все більший спектр видів діяльності, які здійснюються місцевим населенням, доступність зростаючого переліку видів продукції та послуг.

В соціальному сенсі, диверсифікація видів економічної діяльності на сільських територіях покликана знизити рівень бідності та

¹⁹⁴ Несільськогосподарська зайнятість в сільській місцевості України / Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. – Режим доступу : www.ier.com.ua/files/publications/Policy_papers/German_advisory_group/2005/U13_ukr.pdf.

¹⁹⁵ Promoting Farm/Non-Farm Linkages for Rural Development – Case Studies from Africa and Latin America / [B. Davis, T. Reardon, K. Stamoulis, P. Winters] ; Food and Agriculture Organization of the United Nations. – Режим доступу : <http://www.fao.org/docrep/005/y4383e/y4383e00.htm#Contents>.

безробіття, а також забезпечити максимально можливу кількість населення джерелом доходів. Фактично, будь-яка сільська територія має потенціал до певних видів господарської діяльності і, при правильному його використанні та додатковій підтримці (інвестиційній, фінансовій, інфраструктурній чи інформаційній), вона може розвинутися у самодостатній комплекс. Поява та розвиток в межах такого комплексу одних видів підприємництва, супроводжується створенням пов'язаних з ними інших, тим самим формуючи передумови до постійного соціально-економічного розвитку відповідної сільської місцевості.

Для сільських територій Карпатського регіону посилення диверсифікації видів економічної діяльності є єдиним шляхом забезпечення сільського населення надійними джерелами доходів. В інакшому випадку усі інші засоби підтримки сільських територій та заходи з покращення їх соціально-економічного стану не будуть мати належних результатів. Будівництво об'єктів виробничої (транспортної, енергетичної, телекомунікаційної тощо), а особливо соціальної інфраструктури не дадуть бажаного результату, якщо сільські території не стануть для більшості сільського населення основним місцем отримання доходів, причому достатніх для якісного життя та особистісного розвитку. Водночас, при забезпеченні багатофункціональності економіки сільських територій стане можливим суттєве покращення їх соціально-економічного стану і зростання якості людського капіталу.

Досліджуючи пріоритетні напрями несільськогосподарської діяльності, які можна вважати найбільш доцільними для розвитку в межах сільських територій Карпатського регіону, слід відзначити наступні.

1. Туристична діяльність. Регіон володіє значним туристично-рекреаційним потенціалом завдяки наявності сприятливих природно-кліматичних умов. До основних видів туризму, які можуть розвиватися на сільських територіях Карпатського регіону, слід віднести: історико-архітектурний, культурний¹⁹⁶, паломницький, екстремальний, гірськолижний, спелеологічний, велосипедний, а також агротуризм,

¹⁹⁶ Рейман К. Counteracting the Marginalization of the Rural Areas in Poland Through the Development of Cultural Tourism / К. Рейман // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Сучасні проблеми розвитку сільських територій: [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; редкол.: В.С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2011. – Вип. 6 (92). – С. 99-108.

рибальство і мисливство. З метою активізації вказаних видів туристичної діяльності на регіональному та місцевому рівнях мають бути втілені першочергові заходи, спрямовані на:

- сприяння розвитку підприємств готельного і ресторанного господарства, екскурсійних послуг;
- активізація інформаційного просування туристичних можливостей регіону на місцевому, регіональному, національному та міжнародному рівнях;
- відновлення, збереження та культивування місцевих традицій та звичаїв з метою реалізації конкурентних переваг туризму;
- участь представників агротуристичного бізнесу в міжнародних, національних та регіональних виставках і ярмарках;
- проведення, із залученням учнів шкіл та молоді, природоохоронних заходів, запровадження практики спільного очищення сільських територій, лісів та водойм від побутових відходів;
- створення необхідних умов для задоволення туристичних потреб осіб з обмеженими можливостями;
- вивчення закордонного досвіду щодо розвитку різноманітних видів туризму, ознайомлення зацікавлених підприємців і мешканців сільських територій з особливостями створення та ведення туристичного бізнесу, в тому числі шляхом відвідування туристичних об'єктів у сусідніх країнах.

Особлива роль на сільських територіях регіону повинна відводитися агротуризму, що набуває все більшої популярності як в Україні, так і за кордоном. Цей вид діяльності вимагає від суб'єктів підприємництва мінімальних початкових інвестицій, а традиційний уклад життя мешканців карпатських сіл створює додаткові конкурентні переваги для розвитку агротуризму.

2. *Розвиток народних промислів, діяльності у сфері культури, мистецтва та національно-етнічної спадщини.* Ця діяльність у багатьох проявах є тісно пов'язаною з туризмом, але для її активізації необхідна розвинута інформаційна інфраструктура. За умови забезпечення доступу карпатських сіл до Інтернету та інших сучасних джерел інформації, продукція народних промислів і мистецьких творів Карпатського регіону може бути популяризована та реалізована у будь-якій точці світу. Для розвитку цього виду несільськогосподарської діяльності доцільно:

- активізувати просування продукції декоративно-прикладного мистецтва на зовнішні ринки, зокрема у кооперації з Торгово-промисловою палатою України;
- сприяти створенню регіональних асоціацій народних промислів для обміну досвідом між виробниками цієї галузі;
- забезпечити участь представників народних промислів у міжнародних, національних та регіональних виставках і ярмарках.

3. *Виробництво енергії на основі відновлювальних та нетрадиційних джерел.* Забезпечення енергоефективності сільських територій Карпатського регіону продовжує зберігати свою актуальність не зважаючи на значні генеруючі потужності, розміщені в його областях. Це зумовлюється необхідністю постійної модернізації та розширення мережі електро-, газо- та тепломереж, а також відсутності достатньої кількості бюджетних коштів на втілення у життя пріоритетних проектів з їх реконструкції та будівництва. Крім того, останнім часом на електричне опалення було переведено багато адміністративних будівель, загальноосвітніх навчальних закладів і будинків культури регіону, що викликає велике навантаження на електромережу та сприяє зменшенню якості надання послуг з електропостачання¹⁹⁷.

Очевидним є те, що при енергозабезпеченні сільських територій регіону необхідно поступово переходити на принципи самодостатності та автономності, що дасть змогу динамічного розвитку окремих територій, водночас послаблюючи навантаження на загальні мережі енергопостачання. Безперечно, що втілення цих принципів у життя потребує вкладення значних обсягів інвестицій, але при успішній реалізації відповідних проектів дасть змогу забезпечити сільські населені пункти джерелами доступної енергії в довгостроковій перспективі.

На цей час пріоритетними для розвитку на сільських територіях Карпатського регіону є такі відновлювальні джерела енергії: сонячна, вітрова, водна, геотермальна, енергія біомаси. Цей напрям уже характеризується певним розвитком, водночас відсутність доступних інвестицій не дає змоги активізувати його достатньо всебічно. Зокрема, згідно Програми комплексного використання водних ресурсів

¹⁹⁷ Андріюк Д. Нам необхідно спільними зусиллями шукати шляхи вирішення проблем з електропостачанням / Режим доступу : <http://rakhiv-adm.org.ua/-дмитро-андріюк-нам-необхідно-спільни>.

Закарпатської області, планується збудувати 330 малих ГЕС, в Івано-Франківській області, за різними даними, планується будівництво від півсотні до півтори сотні малих ГЕС, до двох десятків заплановано у Львівській та Чернівецькій областях¹⁹⁸.

Звичайно, що активізація цього напрямку повинна проводитись з урахуванням усіх можливих негативних наслідків, особливо що стосується малих гідроелектростанцій. Збереження екологічної безпеки регіону повинно бути враховано, причому як в питанні захисту біосфери, цілісності ландшафтів, водонаповнення рік, так і їх впливу на туристичний потенціал регіону. Значно безпечнішими та доцільнішими для розвитку з цієї позиції є інші вищеперелічені види відновлювальних джерел енергії, що не мають такого руйнівного впливу на екологію регіону.

Це зумовлено тим, що значну кількість малих гідроелектростанцій планується побудувати у верхів'ї річок, де, при їх будівництві дериваційним типом, річки спрямовуватимуться у труби, а при будівництві гребельних малих гідроелектростанцій високо в горах над населеними пунктами будуватимуть водосховища. Таким чином, гідрологічний режим гірських річок буде змінено, що може призвести до вимирання притаманної для гірських водотоків їхтїофауни та біоти, якщо не будуть вжиті природоохоронні заходи. Такі види риб, як форель струмкова та харіус європейський, занесений до Червоної Книги України, а також цілий ряд червонокнижних водних комах можуть зникнути через втрату природного середовища свого існування. У засушливі періоди, якщо вода дериваційних малих гідроелектростанцій буде спрямовуватися виключно на турбіни, при цьому не будуть зупинятися малі гідроелектростанції, природне русло річок може висихати, стаючи купою каміння, як це вже сталося з Краснянською, Пробійнівською малими гідроелектростанціями (с. Грамотне) на Івано-Франківщині. Одночасне будівництво в одному регіоні великої кількості об'єктів гідроенергетики може викликати значне погіршення стану водних екосистем та якості води в усіх річкових басейнах регіону¹⁹⁹.

¹⁹⁸ Карпатські міні-ГЕС. – Режим доступу : <https://sites.google.com/site/ecoistgp/ob-ekti-dovkilla/karpatski-mini-ges>.

¹⁹⁹ Проблеми будівництва малих ГЕС у гірській місцевості. – Режим доступу : http://komekolog.rada.gov.ua/komekolog/control/uk/publish/article?jsessionid=5E0FE1FF743CADF34DCD55D40D4E670A?art_id=49133&cat_id=44731.

*4. Упорядкування земельних угідь та покращення ландшафтів*²⁰⁰.

Така діяльність, характерна, насамперед, для сільських територій економічно розвинутих країн, має значний потенціал розвитку у перспективі, особливо за умови активізації туристичної діяльності, а також при зростанні доходів сільського населення.

Відмінності у підходах до упорядкування ландшафтів українських та польських, словацьких, угорських чи румунських Карпат є достатньо суттєвими, принаймні якщо про визнання важливості цього питання та приділення йому уваги. Землі, ліси, присадибні ділянки, прибудинкові території у карпатських селах потребують упорядкування та покращення, що буде мати позитивний вплив як на туристичний потенціал, так і імідж держави, загалом. Сюди ж можна віднести і заходи щодо очищення територій від твердих побутових відходів, які на сільських територіях Карпатського регіону є значною проблемою. Відсутність науково обґрунтованої та функціонуючої системи переробки та утилізації таких відходів спричиняє їх хаотичне захоронення на території регіону, а у багатьох районах взагалі відсутні організовані та облаштовані полігони для захоронення відходів, не говорячи про їх переробку, що могло б бути джерелом доходів, енергії чи продукції вторинної переробки для місцевого населення.

Вивіз сміття у карпатських селах не здійснювався практично ніколи, а харчові відходи традиційно використовувалися для годівлі тварин, удобрення ділянок тощо. Що ж до сміття, яке складається з колишніх промислових товарів широкого вжитку, будівельного сміття – його виносять або вивозять за межі села і викидають у яри або ліси. Невеликі кількості – закопують у помийних ямах. Вже сьогодні можна прогнозувати, що скоро це стане серйозною проблемою, оскільки на околицях сіл збільшуються купи сміття, яке поповнюється постійно, а розкладатиметься століттями.

На сьогодні саме неконтрольовані сміттєзвалища стали однією з причин, які гальмують розвиток сільського туризму – потенційного джерела прибутку мешканців Карпатських сіл. Перевага підприємництва у сфері сільського туризму над організацією гірськолижного відпочинку, інфраструктура якого досить розвинена у Карпатах і продовжує розвиватися, полягає у відсутності сезонності: активна діяльність може відбуватися і у теплий і у холодний періоди

²⁰⁰ Study on Employment in Rural Areas. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/agriculture/publi/reports/ruralemployment/sera_report.pdf.

року. Однак більшість рекреаційних місць та маршрутів зеленого туризму неконтрольовано засмічується, доречні у таких випадках ємності для сміття, які б періодично очищалися, у більшості приватних осель та вздовж туристичних трас відсутні. Це питання у невеликих обсягах намагаються вирішити шляхом організації екологічних окремих громадських організацій, проте без систематичного прибирання та призначення відповідальних за це осіб, проблема не вирішиться, а ситуація щоразу погіршується.

Щодо проблеми каналізації, то тут проблема багатогранна: використання мешканцями сіл великого асортименту побутової хімії з часом може призвести до екологічної катастрофи; на берегах річок та озер масово відбувається миття автомобілів, кількість яких за період з 1990 р. до 2010 р. збільшилася у середньому майже у 2,5 рази²⁰¹.

До гірських річок скеровуються каналізаційні стоки і з міст Карпатського регіону. Дуже часто очисні споруди працюють неефективно, або й взагалі не діють. Наприклад, аварія, яка сталася на початку 2012 р. у м. Путиль на Буковині, спричинила до того, що внаслідок виходу з ладу очисних споруд, усі каналізаційні стоки йшли без очистки до річки Путилка і тривалий час отруювали навколишні села. Крім того, 11 років тому з ладу вийшла система біологічної очистки води і на сьогодні вона не відремонтована, а 50 кубометрів каналізаційних відходів щодня стікають у гірську річку²⁰².

Значна частина селян в регіоні зливають побутові стоки якщо не до річок, то на фільтрувально-збагачувальні споруди, які вже давно вийшли з ладу, або ж просто на дорогу. Забруднені води проникають до водоносних шарів отруюючи їх, це може стати (і стає) причинами захворювань людей та худоби, і навіть епідемій та епізоотій.

Проблему відходів можна частково вирішити шляхом прийняття рішення відповідними органами місцевого самоврядування щодо облікову та укладення угод про прибирання та вивіз сміття, особливо це стосується осіб, які працюють у сфері екологічного туризму. Причому без такої угоди не видавати дозвіл на ведення підприємницької діяльності. Обов'язковим є і контроль за сумлінністю виконання цих угод.

²⁰¹ Статистичний щорічник України за 2010 рік / Держкомстат України; за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2011. – 560 с.

²⁰² На Буковині каналізаційні стоки забруднили гірську річку / Програма «Подробиці» // Телеканал Інтер. – 2012. – 26 січня – 19:55.

Однак каналізаційні стоки вже становлять серйозну проблему, адже модернізація, реконструкція та будівництво очисних споруд має досить велику вартість і є непосильною для місцевих бюджетів (здебільшого дотаційних), а тому вимагає значних капіталовкладень.

З метою вирішення вказаних проблем у контексті впорядкування земельних угідь та покращення ландшафтів, враховуючи наявні економічні реалії та менталітет мешканців карпатського села, на наш погляд, нагальною є актуалізація таких пріоритетів розвитку сільських територій регіону:

- збереження самосвідомості та посилення самоідентифікації сільського населення, як носія української ідентичності, культури і духовності;
- подолання бідності та покращення якості життя сільського населення на засадах диверсифікації сільської економіки, доходів населення, його зайнятості та самозайнятості;
- формування та розвиток конкурентних переваг сільської території, як місця життєдіяльності населення та унікального об'єкта владного впливу на державному, регіональному і локальному рівнях на засадах паритетної участі та відповідальності органів державного управління, самодостатніх територіальних громад і суб'єктів державно-приватного партнерства; всебічної мобілізації місцевого потенціалу та ресурсів;
- забезпечення охорони навколишнього природного середовища та підвищення рівня екологічної безпеки.

5. *Дистанційне надання послуг (інформаційних, торгівельних, бухгалтерських, аудиторських, науково-дослідних, аналітичних тощо).* Основою для цього виду несільськогосподарської діяльності на сільських територіях Карпатського регіону має стати використання мережі Інтернет. Цей напрям диверсифікації сільської економіки характеризується значними перспективами і є особливо перспективним для депресивних гірських районів, на території яких формування інших видів діяльності є ускладненим.

Двома основними умовами його розвитку є, по-перше – наявність розбудованої та ефективно функціонуючої інформаційної інфраструктури, по-друге – готовність населення до надання таких послуг, тобто ініціативність, рівень їх освіти, професійних навичок, досвіду. Це підтверджують фахівці, які вказують, що «значний пласт

емпіричних фактів свідчить про позитивний вплив освіти та інфраструктури на можливість несільськогосподарської зайнятості»²⁰³.

Якщо виконання першої умови певною мірою реалізується на основі поступової інформатизації сільських територій, зокрема шляхом поширення використання супутникового доступу до мережі Інтернет на територіях зі складними рельєфними особливостями (хоча й відбувається повільними темпами), то з другою умовою є певні проблеми, вирішення яких потребує зміни мислення сільського населення, створення на сільських територіях осередків для навчання практичним навичкам та надання сільським мешканцям можливості покращення рівня освіти, набуття практичного досвіду.

Водночас, сучасна система освіти зосереджується на теоретичних знаннях, характеризується комплексністю та довготривалістю навчальних процесів. Разом з тим, для багатьох видів практичної діяльності, особливо тих, що розвиваються в сільській місцевості, отримання професійних навичок може бути суттєво спрощеним та значно короткотривалішим, здійснюючись у формі дистанційного навчання. Відтак, цей напрям діяльності потребує приділення уваги державних органів управління та освітніх закладів як такий, що має здатність до покращення якісних характеристик наявного людського потенціалу сільських територій, сприяння проявам ініціативності, формування у свідомості населення необхідності до пошуку шляхів самозайнятості з використанням найсучасніших технологій, що сприяє розвитку суспільства загалом.

6. Локальні соціальні послуги. На відміну від попередніх видів діяльності, ці послуги не орієнтовані на приплив зовнішніх фінансових коштів, а функціонують здебільшого в обмеженій локальній економічній системі, обслуговуючи потреби місцевого сільського населення. Незважаючи на невисоку потенційну прибутковість, вони є принципово важливими для повноцінного функціонування господарських комплексів окремих сільських територій. Першочерговими потребами населення цих територій, які необхідно задовільнити в процесі диверсифікації економічної діяльності, є соціальні. На цей час саме вказана сфера життєдіяльності сільського населення є найменш забезпеченою, як щодо якості, так і за кількістю

²⁰³ Несільськогосподарська зайнятість в сільській місцевості України / Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. – Режим доступу : www.ier.com.ua/files/publications/Policy_papers/German_advisory_group/2005/U13_ukr.pdf.

суб'єктів, що надають такі послуги. Незважаючи на широкий спектр потенційних соціальних послуг, реальне їх надання є далеким від мінімальних потреб населення сільських територій Карпатського регіону, що обумовлено наявністю значного переліку перешкод.

Суттєвою проблемою розвитку соціальних послуг в регіоні є відсутність достатньої кількості кваліфікованих працівників, що мають відповідну освіту для надання окремих видів послуг. Крім того, звертає на себе увагу відсутність мотивації вказаних працівників до роботи в сільській місцевості. Низький рівень оплати праці, наявність значно кращих умов для життєдіяльності в містах, суттєво знижують мотивацію якісного персоналу до повернення в сільську місцевість.

Водночас, соціальні послуги, як і інші види локальних послуг, є важливими для розвитку сільських територій, підвищення рівня життя місцевого населення, а також можливістю отримання доходів. Сфера послуг, хоча й не характеризується високою прибутковістю, здатна спричиняти певний поступ у розвитку територій, що може позитивно впливати на формування інших видів економічної діяльності на селі.

Розглядаючи основні перешкоди на шляху багатофункціонального розвитку сільських територій Карпатського регіону, першочергову увагу звертають на себе: відсутність чіткого та прозорого законодавства, що регулює усі сфери життєдіяльності (включно з підприємницькою діяльністю; значні девіантні прояви на рівні державного регулювання та управління, що спричиняє нестабільність законодавчого поля, фінансово-економічної системи, складність реєстрації, ліцензування (в окремих випадках), звітності, припинення господарської діяльності, суттєві корупційні правопорушення з боку контролюючих органів стосовно суб'єктів підприємницької діяльності; низький рівень розвитку виробничої інфраструктури; високі відсотки за кредитами та складність їх отримання; відсутність достатніх інвестиційних ресурсів.

Безперечно, однією з найбільш ресурсомістких перешкод є рівень забезпеченості та незадовільний стан об'єктів інфраструктури села, що фінансуються за залишковим принципом. Спорудження нових є практично неможливим внаслідок відсутності відповідних коштів у державному та місцевих бюджетах, особливо що стосується сільських територій, причому чим більше вони віддалені від столиці чи обласного центру, тим менші обсяги коштів на них виділяється. Декларативно у програмах розвитку районів чи сільських рад зазначаються основні

потреби, у бюджеті закладаються кошти здійснення відповідних заходів, але фактично кошти на них упродовж визначеного терміну не виділяються, а заходи переносять до наступних програм.

Водночас, слід відзначати, що не лише відсутність інвестиційних ресурсів спричиняє стримування багатофункціонального розвитку сільських територій Карпатського регіону. Визначним фактором є також відсутність або обмеженість локального попиту місцевого населення на продукцію та послуги, що можуть реалізуватися суб'єктами господарювання у сільській місцевості²⁰⁴.

Як уже зазначалося, перешкодами формування багатофункціонального розвитку, що мають регіональний характер, можна вважати ментальність значної частини сільського населення Карпатського регіону, якій простіше використовувати переваги близькості кордону з ЄС та здійснювати неформальну торгівлю окремими високорентабельними видами продукції, в тому числі контрабандним шляхом. Сформоване бачення щодо переваг заробітку в сусідніх країнах ЄС на постійній або тимчасовій основі, на протидію веденню підприємницької діяльності у своїй сільській місцевості, відсутність розвинутої системи дорадництва щодо сільськогосподарських та несільськогосподарських видів діяльності на селі, відсутність розуміння місцевим населенням власної ролі у розвитку території свого проживання та низька ініціативність, все це є вагомими бар'єрами на шляху багатофункціонального розвитку карпатського села.

Незважаючи на існуючі перешкоди, досліджуваний регіон володіє значним потенціалом багатофункціонального розвитку сільських територій і при застосуванні ефективних методів та механізмів стимулювання зможе претендувати на суттєве покращення свого соціально-економічного стану.

Для активізації розвитку несільськогосподарських видів економічної діяльності на сільських територіях Карпатського регіону необхідно забезпечити:

- формування регіональних стратегій та місцевих програм розвитку несільськогосподарських видів економічної діяльності на основі наявного ресурсного потенціалу та існуючих потреб у продукції та послугах конкретних сільських територій;

²⁰⁴ Гоголь Т. В. Багатофункціональний розвиток сільських територій – стратегічна мета державної регіональної політики / Т. В. Гоголь // Державне управління: теорія та практика. – 2011. – № 1. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej/ej13/txts/Gogol.pdf>.

- пропагування здійснення альтернативних видів економічної діяльності та проведення інформаційних заходів щодо можливостей та перспектив їх розвитку у конкретних районах та місцевостях;
- впровадження пільгового оподаткування новостворених підприємств на сільських територіях у разі інноваційного характеру їх виробничої діяльності, надання ними соціально необхідних послуг або сприяння інфраструктурному забезпеченню цих територій;
- активізацію розвитку та модернізацію інфраструктури сільських територій регіону шляхом впровадження сучасних технологій, покращення доступу до мережі Інтернет, покращення засобів зв'язку і транспортного забезпечення;
- підвищення ефективності та якості дорадництва на сільських територіях, покликаного допомагати потенційним підприємцям у виборі виду діяльності, реєстраційних процедурах, веденні підприємницької діяльності;
- сприяння зростанню рівня освіченості та професійної підготовки сільського населення, вивченню ним сучасного світового та вітчизняного досвіду успішного ведення підприємництва, забезпечення міжнародного обміну знаннями.

Водночас, у межах багатофункціонального розвитку сільських територій не варто забувати й про аграрний сектор, як центральну ланку господарських комплексів сільських територій. На основі аналізу сільського господарства Карпатського регіону можна зробити висновок, що в межах багатофункціонального розвитку, поряд з диверсифікацією видів економічної діяльності та підтримкою формування її несільськогосподарських видів, необхідним є також приділення особливої уваги стимулюванню, нарощуванню обсягів виробництва та підвищенню ефективності сільського господарства. Адже аграрний потенціал Карпатського регіону, здатний забезпечувати потреби не лише власного населення, але й формувати експорт окремих видів сільськогосподарської продукції. При цьому особливо важливою є орієнтація не на сировинний експорт, а на реалізацію на міжнародних ринках готових продовольчих товарів: сирів, молочних виробів, м'ясопродуктів, олій тощо.

В контексті багатофункціонального розвитку сільських територій Карпатського регіону підтримка сільського господарства повинна бути одним з ключових напрямів державної політики та сприяти оптимізації

структури сільськогосподарського виробництва, підвищенню його ефективності й конкурентоспроможності, забезпечувати адекватний розподіл доходів між виробниками та посередниками на агропродовольчому ринку, створювати необхідні умови для розвитку сільськогосподарської кооперації та вертикальної агропромислової інтеграції з метою об'єднання виробничих зусиль та підвищення якості продукції.

Приділення окремої уваги підвищенню ефективності сільського господарства має відбуватися одночасно з диверсифікацією видів економічної діяльності. Адже, як уже зазначалося, сільськогосподарський потенціал Карпатського регіону, здатний забезпечувати потреби не лише власного населення, але й забезпечувати експорт продовольчих товарів. При цьому одним з пріоритетних напрямів розвитку сільського господарства потрібно визначити виробництво органічної сільськогосподарської продукції, обсяги вирощування якої набувають все більших обсягів в економічно-розвинутих країнах. Зокрема, в Карпатському регіоні України присутні усі передумови для виготовлення такої продукції, необхідними є лише обґрунтування критеріїв щодо їх виробництва та стандартизації, а також створення інформаційної підтримки розвитку цього виду діяльності з метою залучення та активізації населення.

Узагальнюючи перспективи багатофункціонального розвитку сільських територій Карпатського регіону потрібно зазначити, що на цей час ведення сільського господарства, як основного виду економічної діяльності в карпатських селах, є неорганізованим та неефективним, а також характеризується значними диспропорціями внаслідок відсутності дієвого державного регулювання та стимулювання необхідних реформ і змін. Левова частка продукції сільського господарства, на відміну від інших регіонів України, виробляється в господарствах населення, що поглиблює труднощі регулювання даного сектору економіки та знижує ефективність заходів державного регулювання.

Водночас, незважаючи на необхідність реформування структури зайнятості на сільських територіях регіону, на цей час агропромислова модель розвитку карпатського села є також виправданою, оскільки дає змогу сільським мешканцям забезпечити мінімальний рівень своїх споживчих потреб у кризовий період без додаткових фінансових витрат з боку держави.

З метою прискорення багатофункціонального розвитку сільських територій Карпатського регіону необхідним є впровадження регуляторних заходів у двох основних напрямках:

по-перше, активізація розвитку несільськогосподарських видів економічної діяльності, орієнтована на максимізацію рівня зайнятості сільських мешканців, забезпечення їх новими джерелами доходів, а також створення повноцінної інфраструктури регіональних послуг. З цією метою необхідними є розробка регіональних програм розвитку сільських територій на основі оцінки наявного ресурсного, людського та інфраструктурного потенціалу, а також інформаційна підтримка доступних альтернативних видів економічної діяльності.

по-друге, оптимізація структури сільського господарства у відповідності до потреб населення регіону, країни чи потенційних можливостей експорту, підвищення ефективності та рентабельності сільського господарства, створення повнофункціональної мережі регіональних агропромислових ринків з метою спрощення залучення господарств населення до виробництва готової харчової продукції, сприяння розвитку переробного виробництва на сільських територіях регіону, активізації виробництва продукції тваринництва, стабілізації пропозиції та цін на ринку кормів, обґрунтування напрямів та активізація виробництва органічної сільсько-господарської продукції тощо.

Підсумовуючи сказане, варто акцентувати увагу на тому, що Карпатський регіон України володіє значним потенціалом багатофункціонального розвитку сільських територій і при застосуванні ефективних методів та механізмів його стимулювання можливим є суттєве покращення соціально-економічного стану цих територій, а також підвищення соціальних стандартів життя їхніх мешканців.

4.3. Концептуальні напрями поліпшення соціально-демографічної ситуації у сільській місцевості в контексті підвищення якості людського капіталу

Базовим методологічним положенням теорії людського капіталу є використання економічного підходу при здійсненні аналізу основних аспектів людської діяльності, включаючи ті, які раніше цілком належали до царини соціологічної, психологічної, демографічної та інших наук, а також філософії. Економічний підхід, заснований на принципах раціональної поведінки індивідів, протягом останнього часу знайшов своє застосування при аналізі таких проблем як теорія

економічного зростання, розподіл доходів, інвестиції в людину, економіка освіти, планування сім'ї і ведення домашнього господарства, економічні аспекти злочинності і кримінальної діяльності, теорія міграції, дискримінація на ринках праці та ін.²⁰⁵.

Людський капітал – це сформований або розвинений у результаті інвестицій і накопичений людьми певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, який цілеспрямовано використовується в тій чи іншій сфері суспільного виробництва, сприяє зростанню продуктивності праці й завдяки цьому впливає на зростання доходів населення. В контексті розвитку сільських територій під людським капіталом слід розуміти вищеописані характеристики, адаптовані до життєдіяльності сільських мешканців.

Слід звернути увагу на кілька принципових моментів, що випливають з цього визначення²⁰⁶:

- по-перше, людський капітал – це не просто сукупність вроджених рис, а саме сформований або розвинений в результаті інвестицій і накопичений у процесі виробничої та соціальної діяльності певний запас здоров'я, знань, навичок, умінь і мотивацій селян;
- по-друге, людський капітал використовується для одержання корисного результату і сприяє зростанню продуктивності праці в сільській місцевості;
- по-третє, використання людського капіталу закономірно приводить до зростання доходів, а відтак і збільшення добробуту мешканців села;
- по-четверте, самовідтворення людського капіталу є процесом еволюційним, тобто, зростання доходів селян стимулює подальші інвестиції в людський капітал сільських територій, що, у свою чергу, приводить до подальшого зростання заробітків мешканців села.

Для поліпшення соціально-демографічної ситуації сільських територій Карпатського регіону необхідно проаналізувати відповідність існуючої на них ситуації потребам селян, тобто ступінь узгодженості інтересів людини, держави та територіальної громади в контексті розвитку сільських населених пунктів.

²⁰⁵ Богиня Д. П. Основи економіки праці / Д. П. Богиня, О. А. Грішнова. – К. : «Знання-Прес», 2000. – 313 с.

²⁰⁶ Богиня Д. П. Основи економіки праці / Д. П. Богиня, О. А. Грішнова. – К. : «Знання-Прес», 2000. – 313 с.

Перша ознака людського капіталу, котра визначається як сформований шляхом інвестування запас здоров'я, у сільській місцевості регіону сьогодні потребує першочергової уваги. Адже рівень медичного забезпечення мешканців карпатських сіл перебуває на край низькому рівні.

Наприклад, практично усі сільські діти змушені працювати на домашньому господарстві – це багатовікова традиція, що укорінилась в селах Карпатського регіону протягом кількох поколінь. Тобто, окрім навчання, у школярів є певне коло обов'язків, які вони змушені виконувати в домашньому господарстві, на відміну від жителів міст.

Таке подвійне навантаження часто несприятливо відображається на здоров'ї сільських дітей. При порівнянні фізичного розвитку сільських учнів з міськими школярами в областях Західного регіону України виявлено, що діти і підлітки сільської місцевості поступаються за всіма показниками міським учням. Виявлені особливості фізичного розвитку у сільських учнів вказують на необхідність проведення на територіях їхнього проживання відповідних санітарно-гігієнічних та профілактичних заходів, спрямованих на виявлення та усунення причин сповільненої динаміки росту та дефіциту маси тіла з метою оптимізації фізичного розвитку та збереження здоров'я підростаючого покоління²⁰⁷.

Водночас, сільська медицина Карпатського регіону стикається з постійним дефіцитом кадрів. Неодноразово актуалізована пропозиція щодо необхідності відпрацювання випускниками медичних вишів, які навчалися за державні кошти, певної кількості років у сільській місцевості зустрічає гарячі протести у багатьох суспільних групах. При цьому, опортуністична поведінка випускників та їхніх батьків підтримується представниками багатьох політичних партій та громадських організацій, котрі, з одного боку, ратують за покращення умов життя сільських мешканців, відстоюючи необхідність надання їм усіх гарантованих Конституцією України прав, а з іншого, виступають з гострою критикою вказаних ініціатив, оскільки, на їх думку, це порушуватиме права студентів (що ж до прав мешканців села, то вони постійно ігноруються)²⁰⁸.

²⁰⁷ Миколайський М. Особливості фізичного розвитку сільських учнів гірської школи Українських Карпат / М. Миколайський // Гірська школа Українських Карпат. – 2006. – № 1. – С. 110-114.

²⁰⁸ Лебедь М. Випускники можуть ігнорувати примусове працевлаштування / М. Лебедь // Фундація Регіональних Ініціатив / Режим доступу : http://fri.com.ua/2010/05/2278_6/#more-4546.

Вирішення цієї дилеми має відбуватися на основі встановлення чітких та однозначних вимог для майбутніх студентів-медиків, які бажають навчатися за державним замовленням, щодо обов'язкового відпрацювання ними певної кількості років у сільській місцевості після здобуття вищої освіти. При цьому, вказані умови повинні висуватися не у процесі навчання, або перед самим закінченням вишу (як це було в недавньому минулому), а напередодні вступу, щоб абітурієнт заздалегідь знав, на яких умовах здійснюється його бюджетне навчання.

Такий підхід жодним чином не порушуватиме прав абітурієнтів та їхніх батьків, оскільки в Україні функціонує значна кількість приватних вузів медичного профілю (а також можливостей для комерційного навчання практично за усіма спеціальностями в державних медуніверситетах) і всі студенти зможуть задовольнити своє право на довільне працевлаштування після закінчення ВНЗ, вступаючи на платну форму навчання.

Приблизно такою ж є ситуація, пов'язана з отриманням випускниками сільських шкіл пільг при вступі на навчання до вищих навчальних закладів, після завершення котрих, вони протестують проти повернення на роботу у сільську місцевість. Особливо це стосується тих, хто отримав скерування на навчання від органів місцевого самоврядування (практика запроваджена останніми роками).

Для успішного розв'язання цієї проблеми необхідно посилити контроль за тим, на які саме спеціальності відповідне скерування надається. Наприклад, якщо у селі, з якого походить абітурієнт, є повністю укомплектована медичними працівниками амбулаторія, то у скеруванні має бути зазначено, де саме планується працевлаштовувати цього випускника після закінчення навчання (у межах територіальної юрисдикції органу місцевого самоврядування). Мають бути також вказані підстави для надання в майбутньому місця праці такому молодому спеціалістові (наприклад: вихід на пенсію особи, яка на момент вступу випускника сільської школи до ВНЗ, займає певну лікарську посаду).

Окрім того, доцільно розглянути можливість скасування пільгових умов вступу для випускників сільських шкіл на ті спеціальності, які в їхніх селах у найближчій перспективі виявляться не затребуваними. При цьому слід наголосити, що найбільш талановиті сільські школярі не потребують додаткових преференцій, які надаються при вступі до ВНЗ випускникам сільських шкіл. Вони спроможні самотужки набирати високі бали під час незалежного оцінювання, або ж отримати

додаткові бонуси за рахунок участі в шкільних олімпіадах, займаючи на них призові місця.

Таким чином, у випадку навчання за державні кошти чи отримання пільг при вступі, не залежно від характеру цих пільг, випускник вищого навчального закладу, спеціальність якого є затребуваною в сільській місцевості, має бути зобов'язаним відпрацювати за розподілом на селі не менше трьох років. Відповідна угода повинна підписуватись відразу після зарахування до ВНЗ, а про її зміст абітурієнт має бути поінформованим ще до вступу.

Можна також законодавчо закріпити необхідність укладення контракту між особою, яка претендує на навчання за державним замовленням, і державою, в якому слід прописати права та обов'язки сторін, включаючи майбутнє зобов'язання випускника відпрацювати за розподілом у сільській місцевості не менше трьох років.

Іншим засобом вирішення проблеми є створення державного резерву молодих спеціалістів. Це означає надання можливості вступу до вишу за державним замовленням на ті спеціальності, які є затребуваними у сільській місцевості кожного регіону, лише тим особам, котрі, після закінчення навчання, заздалегідь погодяться працювати на селі без попереднього визначення конкретного сільського населеного пункту та місця праці. Такий резерв дасть змогу уникнути дефіциту медичних, педагогічних та інших кадрів на сільських територіях, у випадку, якщо ті студенти, котрі мали бути скеровані на роботу, але не змогли до неї приступити з об'єктивних причин (відрахування, переведення на платне навчання, небажання працювати за призначенням з компенсацією вартості навчання, народження дитини, хвороба, смерть тощо), опиняться поза сільським ринком праці.

З іншого боку, держава повинна забезпечити випускникам ВНЗ належні можливості для роботи в сільській місцевості: доступне житло, прийнятні (не гірші ніж у колег) умови праці тощо. Наприклад, скерування на роботу в сільську місцевість медичного працівника означає обов'язкову наявність відповідно облаштованого робочого місця, яке передбачає не лише виділення йому робочого кабінету, де можна приймати хворих, але і технічного оснащення цього кабінету за діючими нормативами і стандартами.

Поряд зі станом здоров'я, ще одним важливим показником, який характеризує стан людського капіталу сільських територій Карпатського регіону, є рівень життя селян. До основних параметрів, що відображають цей рівень належать: матеріальний добробут,

розвиненість соціальної інфраструктури, можливість працевлаштування, умови та оплата праці, її престижність тощо. При тому, що матеріальна складова, як правило, буває чи не найвагомішою, важливого значення набувають також інші складові. Дослідження працевлаштованості сільського населення в містах показує, що здебільшого люди орієнтуються на низькооплачувані роботи, без перспективи кар'єрного зростання (продавці на ринках і в магазинах, вантажники, низькокваліфіковані працівники на залізниці, водії, будівельники нижчої категорії тощо).

Виходячи із того, що заробітна плата некваліфікованих працівників є низькою, показовими є причини, що спонукають селян до міграції. Ними, насамперед, виступають: незадовільні умови проведення дозвілля на селі, недосконала система побутового обслуговування, прогалини в роботі дошкільних навчально-виховних закладів та шкіл, у яких надається гірший рівень знань ніж у містах. Сподіваючись на майбутні перспективи кращого життя для своїх дітей, батьки-селяни часто погоджуються на погані умови праці в містах або ж стають учасниками напівлегальної трудової міграції за кордоном.

З цього можна зробити висновок, що навіть за наявності добре оплачуваної роботи на селі, суттєва частина його мешканців все-таки зробить ставку на проживання у місті. Тому, без належно розвиненої соціальної інфраструктури, заходи держави щодо створення нових робочих місць на селі не дадуть очікуваного ефекту.

Часто під ліквідацією протилежностей між містом і селом розуміють урбанізацію та поступове витіснення села містом, однак такий підхід вбачається надто звуженим. Урбанізація села – процес специфічний, він не завжди означає перетворенням системи сільського розселення, укрупнення сільських населених пунктів і тому подібних процесів²⁰⁹.

Набуття селом окремих рис міста, разом з іншими чинниками, сприяє розвитку людського капіталу відповідних сільських територій, завдяки чому селяни починають займатися такими видами економічної діяльності, які традиційно вважалися прерогативою городян. До означеної діяльності, наприклад, належить розглянуті у попередніх розділах роботи сфери

²⁰⁹ Корель Л. В. Перемещения населения между городом и селом в условиях урбанизации / Л. В. Корель. – Новосибирск : Наука. Сибирское отделение, 1982. – 192 с.

багатофункціонального розвитку сільської економіки, зокрема сільський туризм та супутні йому види підприємництва.

У таких випадках розвиток сільських територій створює умови для виникнення специфічного різновиду міграції, яку можна окреслити, як внутрішня міграція. Я. Щепанський описує її, як процес міграції, котра виникає між групами без зміни місця в географічному просторі (переміщення з однієї спільноти до іншої, зміна місця роботи у межах тієї ж територіальної громади без зміни положення у стратифікаційній ієрархії).

Цей процес також поділяється на окремі різновиди. Перш за все спостерігається підвищення індивідуальної мобільності, яка полягає у проходженні встановлених ступенів у будь-якій ієрархізованій системі, знаходячи відображення в кар'єрному зростанні. Це відображається в отриманні щоразу більш високих посад, пов'язаних із вищою престижністю, рівнем доходів, набуттям влади тощо (наприклад, участь у місцевому самоврядуванні на виборних посадах). Окрім того, здійснюються процеси мобільності між поколіннями, які полягають у тому, що просування нагору здійснюється поколіннями, наприклад, син селянина стає вчителем, онук – отримує вищу освіту і т.п.²¹⁰.

У цьому контексті в сучасному світі все більшої популярності набуває ініціатива розвитку населених пунктів, яка отримала назву «Мережі Переходу» (англ. Transition network). Вона передбачає нові підходи до розуміння сутності локальних спільнот. Сотні сіл та маленьких міст Великобританії, США та інших держав світу впроваджують проекти розвитку локальної автономної економіки, основною метою якої є забезпечення мешканців якісними товарами першої необхідності, котрі можна виробляти у місцевих умовах. В першу чергу це стосується продуктів харчування, побутових товарів, енергоресурсів і послуг²¹¹.

Причиною виникнення такої ініціативи став занепад маленьких населених пунктів, що на сьогодні стало проблемою для багатьох країн. У локальних спільнотах усі мешканці добре знають один-одного, а тому їм відомо, яка якість продукції виробляється, які хімічні речовини використовуються під час вирощування рослин, який стан здоров'я худоби та птиці, а також багато іншого.

²¹⁰ Щепанський Я. Элементарные понятия социологии / Я. Щепанський ; пер. с польського М. М. Гуренко. – М. : Прогрес, 1969. – 240 с.

²¹¹ Hopkins R. Who we are and what we do / Rob Hopkins, Peter Lipman. – Totnes : TQ9 5HN, 2009. – Version: 1.0. – Febr. – 24 p.

У традиціях карпатського села теж використовуються елементи вищеописаних механізмів функціонування локальних спільнот, їх лише потрібно підтримати та спрямувати у правильне русло. Адже навіть в умовах колгоспного ладу на Галичині та Прикарпатті були прийнято кликати до себе на допомогу спеціаліста, який щось вміє добре робити, «віддячуючись» йому за це. В карпатських селах завжди були в пошані знані «господині», котрих запрошують на весілля та інші урочисті події з метою приготування страв; фахівці робітничих спеціальностей (будівельники, мулярі, слюсарі, пічники); спеціалісти з копання криниць, праця котрих не зводиться лише до примітивної фізичної роботи лопатою, адже хороша криниця – це своєрідний витвір мистецтва, а також величезна кількість інших фахівців у різних сферах життя.

Останнім часом працю цих фахівців дедалі частіше оплачують грішми, а не за бартером, як раніше, що дає підстави для висновку про наявність здорових паростків нових економічних відносин у межах локальних сільських громад Карпатського регіону.

Для поширення цивілізованих форм таких відносин особливо важливу роль відіграє місцевого самоврядування, яке, виходячи з його місії служіння територіальній громаді, повинно підтримувати ініціативних громадян, не перешкоджати їх творчому пошукові, надавати допомогу популяризації місцевих новацій, у захисті авторських прав (якщо має місце винахід) тощо. Адже ентузіазм завжди був притаманний сільським мешканцям карпатського краю, виступаючи одним з основних джерел прогресу його мешканців. На жаль, протягом періоду адміністративно-планового господарювання, самоврядні традиції та ініціативи на селі жорстко обмежувалися і навіть каралися владою. А тому сьогодні в Карпатському регіоні рівень ентузіазму сільських мешканців є доволі низьким, а їхні поодинокі ініціативи часто не знаходять свого втілення в житті через незнання та невміння їх правильно оформити документально, що пов'язано з відсутністю належної підтримки з боку сільських самоврядних інституцій. Адже відомі факти, коли люди практично з підручних засобів, деколи навіть відходів, збирають не лише корисні агрегати, а навіть автомобілі і літальні апарати (в останні роки все частіше доводиться чути і про енергетичні установки зроблені власноруч). Якщо ж вказані ініціативи знайдуть свою достатню підтримку на рівні сільських територіальних громад через органи місцевого самоврядування, то кожен сільський мешканець, який виявиться спроможним самотужки забезпечувати свої

власні потреби (в електроенергії, транспортних засобах, предметах праці та побуту тощо), стане зразком для наслідування в інших мешканців села, отримуючи при цьому ще й авторські дивіденди.

До того ж, відчуття власної потреби та можливість самореалізації є тим стимулом, який може втримати людей на селі. Молодь, котра буде бачити, що можна стати шанованою людиною у своїй місцевості, можливо і виявить бажання шукати кращої долі у чужих місцях, але завжди буде пам'ятати, що у рідному селі можна досягнути успіху, поваги людей, отримувати гідну оплату за роботу, яка їй подобається.

Таким чином, підтримка та популяризація ініціатив сільських мешканців є важливим засобом підвищення якості людського капіталу сільських територій Карпатського регіону. Його активізація значною мірою пов'язана з відродженням найкращих традицій доброчинства на селі. Реалізація доброчинних проектів у сільській місцевості має відбуватися за участі відомих людей, зокрема культурних діячів, політиків та підприємців, які є вихідцями з сільських територій Карпатського регіону. До виконання таких проектів повинні підключитись також органи місцевого самоврядування для підтримання постійного зв'язку з колишніми односельцями, погодження з ними головних напрямів спільної діяльності, надання допомоги при оформленні дозвільної документації тощо.

Це дасть змогу змінити стереотипи мислення сільських мешканців регіону, у свідомості яких вже протягом багатьох поколінь формується думка про більшу привабливість для проживання міста, аніж не села. Навіть у випадках, коли йдеться про відкриття власного бізнесу, який полягає у здійсненні торгівельної діяльності, бажанішим вважається здійснення цієї діяльності в місті. Це є одним з індикаторів, які свідчать про стійкі міграційні тенденції з міста до села в Карпатському регіоні.

Внаслідок цього, ознакою статусності на селі подекуди стає навіть банальне неробство. Частково воно виявляється утилітарним, виступаючи засобом здобуття поваги в очах сусідів, а частково – результатом підміни понять. Виконання роботи дедалі частіше виступає свідченням слабкості, необхідності поступатися зовнішній силі та владі, тому і праця, особливо тяжка, а на селі вона здебільшого є такою, почала сприйматися як непроститижна за своєю сутністю²¹².

Сьогодні саме це відштовхує сільську молодь від проживання у своїх населених пунктах, адже власний рівень життя вони постійно

²¹² Веблен Т. Теория праздного класса / Торстейн Веблен. – М. : Прогресс. – 367 с.

порівнюють із тим, що демонструє телебачення й інші засоби масової інформації.

Загалом, як зазначає У. Садова, в межах Карпатського регіону має місце дія практично усіх чинників, що спричиняють ріст зовнішньої міграції, причому деякі з них впливають на міграцію досить гостро, зокрема²¹³:

- економічний (низький рівень життя, незадовільні соціально-побутові та житлові умови, ріст вартості життя тощо);
- екологічні (вимушені переселення з зон масового забруднення територій);
- соціально-демографічні (висока міграційна мобільність новоселів у місцях переселення тощо);
- політичні (неприйняття ідеології нового політичного режиму, невіра у його успіх);
- соціально-професійні (втрата мотивації до високопродуктивної праці, обмеженість професійної кар'єри тощо);
- етнічні (повернення населення на свої етнічні землі).

Цей перелік причин можна доповнити поступовою зміною кліматичних умов (систематичні повені, підтоплення, посухи) та міжконфесійними проблемами, які впродовж останнього часу помітно актуалізувалися на сільських територіях Карпатського регіону:

Протягом радянського періоду історії України, система фінансування відтворення людського капіталу на селі відбувалася за рахунок двох взаємодоповнюючих і нерозривних ланок. Перша складалася із доходів родини, до них належала заробітна плата у суспільному господарстві, прибутки від домогосподарств, а друга – представляла собою сукупність усіх можливостей, які надавали суспільні фонди споживання (централізовані та децентралізовані). Саме останні покривали левову частку витрат на виховання та навчання у дошкільних, шкільних навчальних закладах, оздоровлення у літніх таборах відпочинку (так званих піонерських), харчування у школах та дошкільних закладах, функціонування палаців піонерів та творчої молоді тощо. У сім'ї, на відміну від уніфікованого впливу другої ланки, здійснювалося формування особистості, забезпечувалося матеріальне

²¹³ Садова У. Я. Міграція в системі критеріїв людського розвитку Карпатського регіону / У. Я. Садова, Є. М. Садовий // Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на XXI століття : тези міжнар. наук.-практ. конф. (15-18 тр. 1996 р.) ; Міністерство освіти України. – Чернівці : Чернівецький держуніверситет ім. Ю. Федьковича, КВГІ. – С. 163-166.

утримання та відбувалося виховання у відповідності до існуючих у суспільстві правил та норм, набувалися необхідні у дорослому житті вміння та навики.

Сукупний дохід сімей несуттєво відрізнявся, приблизно однаковим був і матеріальний добробут повних сімей, де виховувалися одна або двоє дітей, оскільки приблизно однаковими були заробітні плати більшості категорій населення, що відповідало системі формування цін на товари широкого вжитку та продукти харчування того періоду. При цьому більшість товарів для дітей та підлітків вироблялися за рахунок державних дотацій.

Період будівництва ринкової економіки відзначився майже повною руйнацією другої ланки – фондів суспільного споживання, тобто поступово припинилася державна підтримка та дотації: були ліквідовані літні табори, чисельні палаци піонерів та школярів, а отже і безкоштовні гуртки, які там були, клуби творчої молоді, спортивні секції, різноманітні інститути розвитку школярів, як от «Школа юних хіміків» при Львівському політехнічному інституті, «Юнацька фізико-математична школа» при Львівському Національному університеті ім. Івана Франка та інші. Закривались і безкоштовні гуртки при школах. На сьогодні склалася така ситуація, що, у випадку, коли батьки не дуже забезпечені, дитина позбавлена можливості розвивати свої здібності.

Окрім того, загострились недоліки пов'язані із неузгодженістю шкільних програм та програм вступу до вищих навчальних закладів, які породили «касту» репетиторів – викладачів, що працюють у тих вищих навчальних закладах, куди планується поступати і навчають абітурієнтів тій програмі, яка використовується при вступі до цього вишу. Для більшості сільських дітей послуги таких репетиторів виявляються недоступними. Проблема ускладнюється незадовільним забезпеченням сільських шкіл підручниками.

Тому необхідно уніфікувати шкільні програми та підручники для всіх загальноосвітніх навчальних закладів (не лише Карпатського регіону). Програма вступу до вищих навчальних закладів (у разі можливості складання іспитів) також має бути єдиною для усіх вузів однакового профілю. При цьому приватні школи можуть здійснювати навчання за власними програмами та методиками лише за умови виконання обов'язкової загальнодержавної програми або ж у формі факультативних занять.

Проблему забезпечення не лише шкільними підручниками, але і доступності бібліотек можна вирішити шляхом комп'ютеризації та

надання кращих можливостей доступу до мереж Інтернет. Для сіл Карпатського регіону, особливо гірських, оптимальним рішенням став би безпроводний доступ до Інтернету за технологією Wi-Fi. Тому важливою програмою для покращення якості життя і навчання сільської молоді мала би стати програма «Інтернет для усіх», у межах якої необхідно забезпечити безкоштовний безперебійний доступ мешканців сіл та невеликих міст до електронних бібліотечних фондів.

Висловлюються також інші пропозиції щодо напрямів підвищення якості людського капіталу сільських територій Карпатського регіону. Проте значна їх частина має відверто утопічний характер. Насамперед, це стосується впровадження щомісячної видачі продуктових наборів для сільських дітей за зниженими цінами або ж видачі найбільш необхідних дитячих товарів за пільговими цінами чи прямих доплат за проживання у сільській (гірській) місцевості (не кажучи про сподівання на вирішення проблем силами спонсорів)²¹⁴.

На жаль, спонсори та доброчинці часто зацікавлені у широкій рекламі, а виходячи з сільських реалій, це складно. Водночас, інститути доброчинства на селі потрібно відновлювати і розвивати, що потребує значного часу. В українських же ЗМІ здебільшого переважає негативна інформація, яка не може сприяти цій благородній справі. Крім того, не у кращий бік відбулось зміщення суспільних цінностей: на перше місце вийшла фінансова успішність за будь-яку ціну.

При цьому, наміри влади контролювати інформаційний простір набувають здебільшого гіпертрофованих і навіть гротескних форм, а під категорію заборонених потрапляють навіть старі радянські мультфільми. У такій ситуації зростання якості людського капіталу сільських мешканців, особливо у віддалених гірських населених пунктах Карпатського регіону, є фактично неможливим.

Для зміни негативних тенденцій, пов'язаних з розвитком людського капіталу на сільських територіях Карпатського регіону, необхідно, насамперед, відмовитись від культивування патерналістських та егалітаристських настроїв у суспільстві. Натомість пріоритетним має стати поширення позитивного досвіду

²¹⁴ Слюсар Л. І. Про деякі термінові заходи по покращенню умов відтворення підростаючого покоління в умовах сьогодення / Л. І. Слюсар // Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на ХХІ століття : тези міжнар. наук.-практ. конф. (15-18 тр. 1996 р.) ; Міністерство освіти України. – Чернівці : Чернівецький держуніверситет ім. Ю. Федьковича, КВГІ. – С. 103-104.

горизонтальної інтеграції та сільської самоорганізації, які набули свого значного розвитку в державах ЄС.

Таким чином, підсумовуючи сказане, слід особливо наголосити на тому, що послідовне поліпшення соціально-демографічної ситуації в сільській місцевості Карпатського регіону може відбуватися лише на основі зростання якості його людського капіталу. Для цього необхідно забезпечити постійну інформаційну підтримку тих напрямів суспільної та економічної діяльності сільських мешканців, які забезпечують їх соціальний успіх у довгостроковій перспективі. Насамперед, це стосується популяризації видатних досягнень вихідців із сільських територій регіону в різних сферах їх самореалізації, з наголосом на тому, що запорукою цього успіху стала наполеглива та сумлінна праця і здобуті навички та знання, а не готовність до компромісів із совістю чи випадкова прихильність владоможців.

4.4. Інноваційні важелі комплексного розвитку сільських територій регіону

Інновація або нововведення являє собою процес створення, розповсюдження та використання нового практичного засобу (новації) для нового або кращого задоволення вже відомої потреби людей, суспільства; одночасно це є процесом поєднаних із певною новацією змін у тому соціокультурному та речовому середовищі, в якому відбуваються інновації. Із цього випливає, що поняття «інновація» має достатньо широку сферу застосування. Специфіка інновацій полягає в тому, що це не будь-яка цілеспрямована зміна, а лише така, предметним змістом якої є практичне нововведення, що створюється як локалізована відповідь на потребу людей, після чого максимально поширюється аж до насичення цією потребою²¹⁵.

Базуючись на наведеному визначенні, можна констатувати що навіть урбанізацію сільських територій слід розглядати не як традиційне підвищення ролі міста, а як інновацію, пов'язану з переходом сільських територій до якісно нового формату життєдіяльності. Внаслідок реалізації цієї інновації селяни поступово набувають рис, притаманних городянам, відрізняючись від останніх

²¹⁵ Соціальні інновації: концептуальні підходи, можливості розвитку та запровадження: [наук. доповідь] / В. П. Антонюк, О. Ф. Новікова, О. В. Воловодова та ін. – Донецьк : Ін-т економіки промисловості НАН України, 2010. – 102 с.

лише характером роботи, яку вони виконують, проте не умовами життя та праці. Найбільш яскраво ця інновація знаходить своє відображення у країнах ЄС.

Інноваційному розвитку сільських територій в сучасному інформаційному суспільстві також сприяє посилення залежності сільської економіки від співпраці з наукою (рис. 4.1).

До переваг науково-технічного прогресу, які, вже сьогодні успішно використовувати на сільських територіях розвинутих держав світу, відносяться:

- високопродуктивна сільськогосподарська техніка;
- біологічно безпечні добрива;
- засоби обробки рослин від шкідників;
- найкращі досягнення біотехнології (генетики та селекції).

На жаль, на сьогодні в українському суспільстві переважають тенденції неприйняття багатьох досягнень науки та техніки. Найяскравішим прикладом є ставлення до генної інженерії. При тому, що загальновідомою є неналежність цього напрямку наукових досліджень до протизаконних або сумнівних видів діяльності, на побутовому рівні на їхнє поширення накладається своєрідне «табу».

Свого часу таке ж негативне ставлення спостерігалось і до такого звичного сучасним українцям продукту щоденного вжитку, як картопля. В Росії у 19 ст. були навіть зафіксовані так звані картопляні бунти, в яких брали участь понад 500 тис. селян у кількох губерніях²¹⁶.

В сучасному інформаційному суспільстві забобонність виступає вагомим бар'єром на шляху інноваційного розвитку сільських територій. Так, обмеження перспектив генної інженерії, включаючи заклики її заборонити, можуть істотно загальмувати поширення інновацій у вітчизняній сільській економіці. Адже, наприклад, свого часу виробництво гормону інсуліну, який отримували з клітин підшлункової залози тварин, що здорожувало його вартість, лише завдяки генній інженерії став загальнодоступним для широкого кола діабетиків (для отримання 100 г кристалічного інсуліну необхідно 800-1000 кг підшлункової залози тварин, а одна залоза корови важить 200-250 грам)²¹⁷. Безсумнівно, що опитування хворих на діабет показало би

²¹⁶ Картопляні бунти. – Режим доступу : http://vseslova.com.ua/word-/Картопляні_бунти-45067u.

²¹⁷ Кузьмина Н.А. Основы биотехнологии: [учебное пособие для студентов биологического факультета] : / Н. А. Кузьмина – Омский ГПУ, 2010. – Режим доступу : <http://www.biotechnology.ru> – 5.01.2012.

життєву важливість даних досліджень. Така ж сама ситуація з виробництвом соматотропну – гормону росту людини та багатьох інших вакцин.

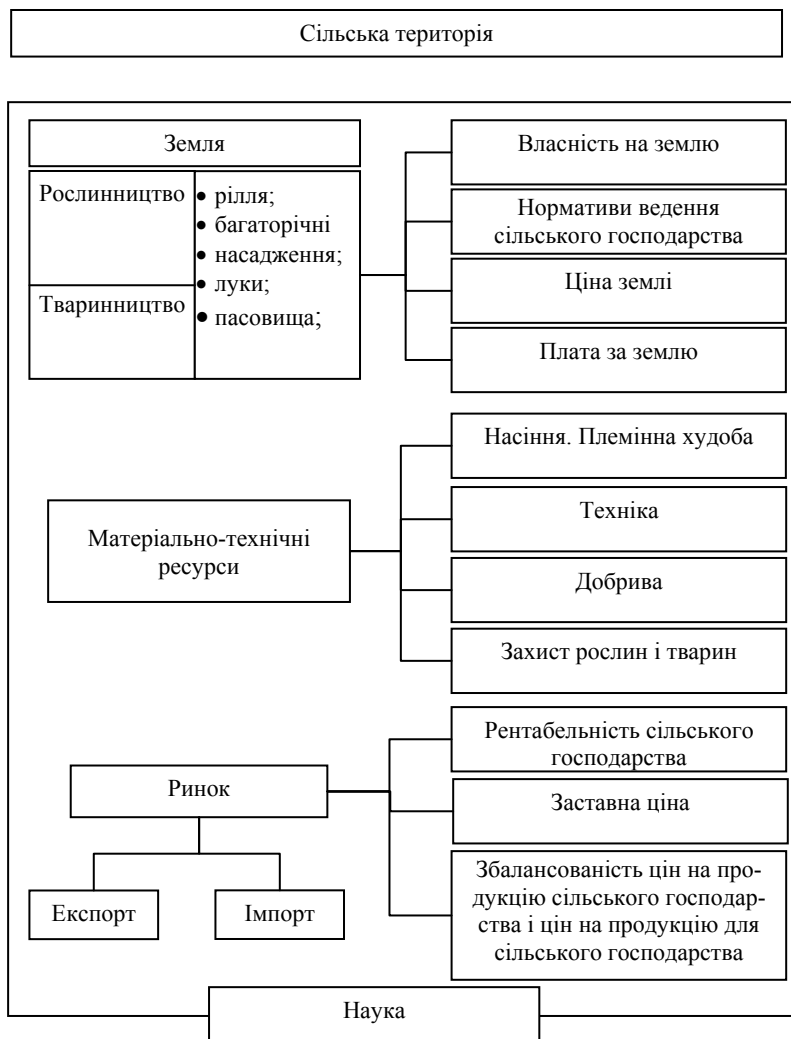

Рис. 4.1. Наукове охоплення сільськогосподарської діяльності (За даними: Hopkins R. Who we are and what we do / Rob Hopkins, Peter Lipman. – Totnes : TQ9 5HN, 2009. – Version:1.0. – Febr. – 24 p.)

Можна нагадати і початок минулого століття, коли більшість селян з крайньою ворожістю та недовірою ставилися до тракторів. У газетах того часу описувалися випадки, як селяни ламали техніку, оскільки вважали трактори «діянням Антихриста» і ознакою повернення кріпацтва²¹⁸.

Сьогодні актуальність впровадження наукових досягнень у практику господарювання на селі багаторазово зростає. Адже за рівнем інноваційного розвитку вітчизняна сільська економіка відстає від розвинених держав світу значно більше, ніж сфери промислового виробництва та послуг. Водночас, слід запроваджувати ефективні механізми популяризації інновацій у сільських територіальних громадах, особливо у гірських населених пунктах Карпатського регіону. На жаль, довіра мешканців карпатських сіл до інновацій постійно зменшується через здебільшого негативну інформацію про їх поширення.

Наприклад, окремі наукові публікації неоднозначно вказують на те, що інновації несуть загрозу довкіллю Карпатського регіону. При цьому наголошується, що через 4-5 поколінь природа буде майже повністю витіснена технікою завдяки інтенсивному розвитку нових технологій, а людство житиме у світі, де природа буде поступово перетворюватися на заповідники, парки і теплиці, родючі землі будуть переплетені мережами доріг і комунікацій, неймовірне забруднення атмосфери шкідливо вплине на фізичний стан суспільства²¹⁹.

Таким чином, забезпечення сталого розвитку є одним з ключових пріоритетів формування інноваційної економіки на сільських територіях Карпатського регіону. Тобто, будь-які інноваційні проекти, що плануються до реалізації в цьому регіоні, обов'язково мають оцінюватись на предмет їхнього впливу на біологічне середовище сільських територій. Йдеться не лише про флору, фауну, повітря, ландшафти, землі тощо, які так чи інакше знаходяться під захистом держави, але і про людський капітал. Адже депопуляція в сільських населених пунктах Карпатського регіону останнім часом перетворилась в одну з найгостріших проблем їх соціально-економічного розвитку.

²¹⁸ Davies R. W. The Industrialization of Soviet Russia. Vol. 1: The Socialist Offensive: The Collectivization of Soviet agriculture, 1929–1930. Harvard University Press. Cambridge, MA. 1980. – 491 p.

²¹⁹ Яковишин П. А. Вплив інтенсивного впровадження нових технологій на демографічний стан регіонів / П. А. Яковишин // Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на ХХІ століття : тези міжнар. наук.-практ. конф. (15-18 тр. 1996 р.) ; Міністерство освіти України. – Чернівці : Чернівецький держуніверситет ім. Ю. Федьковича, КВГІ. – С. 312-314.

І якщо б зменшення чисельності мешканців карпатських сіл обумовлювалось науково-технічним прогресом, який, завдяки використанню останніх досягнень науки і техніки, забезпечив би зменшення потреби у використанні робочої сили на одиницю сільськогосподарської продукції, депопуляція була б виправданою і навіть бажаною. Адже збільшення виробітку означало б ріст прибутків селянських господарств та покращення добробуту цієї категорії населення. Проте насправді зменшення чисельності населення відбувається насамперед через старіння та міграцію.

Павлов О. зазначає, що сільський розвиток у сучасних умовах відбувається під дією урбанізації та руралізації й впливу глобально-інтеграційного процесу, що надає йому нового змісту. Якщо в умовах адміністративно-командної системи управління суспільством урбанізація як об'єктивний процес поширення міського способу життя на сільське середовище свідомо «спрямовувалася» КППС у напрямі подолання відмінностей між містом і селом, то сьогодні дедалі більшої актуальності набуває питання обмеження її негативного впливу на сільські утворення²²⁰.

Загалом, в умовах глобально-інтеграційного процесу доцільно виділити шість складових (етапів) моделі інноваційного економічного розвитку сільських територій Карпатського регіону (рис. 4.2).

Перша складова побудови економічної моделі інноваційного розвитку – визначення очікуваної динаміки змін. Для цього тенденції попереднього періоду поширимо на майбутній з вилученням тих чинників, які у жодному випадку не будуть спостерігатися (наприклад, зміна державного устрою) і закладенням певної похибки, яка впливає із глобалізаційних тенденцій, до яких належить розвиток продуктивних сил під впливом науково-технічного прогресу і технологічної революції та інформатизація економіки.

Вплив глобальних чинників на розвиток сільських територій Карпатського регіону постійно посилюється внаслідок інформаційної та технологічної революцій, загострення енерго-сировинної та продовольчої проблем, кризи світової фінансово-кредитної системи, загострення проблеми стану навколишнього середовища²²¹.

²²⁰ Павлов О. І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель : [монографія] / О. І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2009. – 344 с.

²²¹ Барсукова С. В. Международный маркетинг: проблемы и перспективы развития / С. В. Барсукова // Вестник ФА. — 1999. — № 3. — С. 40-47.

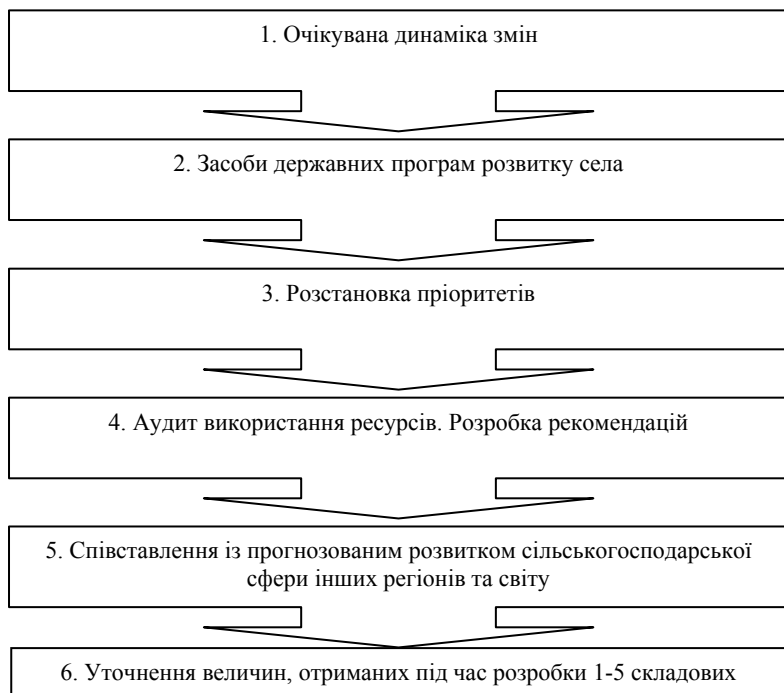

Рис. 4.2. Модель інноваційного економічного розвитку сільських територій Карпатського регіону

До другої складової впливу належить визначення кількості засобів, які вже сьогодні передбачені різноманітними державними програмами розвитку села, у тій частині, котра буде скерована для адсорбції сільськими територіями Карпатського регіону з визначенням їх ваги за роками впровадження.

Третя складова передбачає аналіз кінцевих цілей державних програм інноваційного розвитку із розстановкою пріоритетів щодо важливості та терміновості. У цьому випадку завдання поділяються на кілька категорій:

- необхідні – повинні бути виконані у будь-якому випадку;
- важливі – пріоритетні для виконання;
- потрібні – виконання принесе користь;
- малоістотні.

Окрім того слід враховувати часову перспективу, з погляду якої завдання розташовуються у проміжку від таких, для яких час не є вирішальним – до невідкладних. Наприклад, завдання щодо початку внесення змін до демографічної політики можна визнати невідкладними, оскільки результати з'являться через 18-20 років, а завдання з прокладення мереж газопостачання – терміновими, водопостачання – малотерміновими.

Визначення водопостачання сільських територій Карпатського регіону малотерміновим є більшою мірою умовним, оскільки, сьогодні забезпечення сіл регіону водою здійснюється за рахунок природних джерел та колодязів. Проте Україна неодноразово підтверджувала свій курс на європейську інтеграцію, а це означає необхідність забезпечення рівних умов життєдіяльності сільських мешканців не залежно від місця їхнього проживання. Проблема полягає також у тому, що, наприклад, у Польщі у період підготовки до вступу в ЄС, незважаючи на набагато краще розвинену інфраструктуру сільських територій, ніж це є в Україні, найбільше коштів було витрачено саме на будівництво мереж водопостачання сільських населених пунктів.

Четверта складова передбачає аудит використання усіх наявних у регіоні ресурсів з подальшою розробкою рекомендацій щодо перспективних та малоперспективних сфер діяльності, оскільки багато напрямів сільськогосподарського виробництва залишилися як спадщина від командно-адміністративної системи. Так, наприклад, вирощування деяких культур не завжди відповідає кліматичним умовам та типу ґрунтів, однак продовжує вважатися традиційним для певної території, незважаючи на необхідність використання великої кількості добрив. Це у першу чергу стосується цукрових буряків, які вирощуються в усіх областях Карпатського регіону окрім Закарпаття. У таблиці 4.4 наведені показники врожайності цієї культури. Їх аналіз дозволяє зробити висновок, що відносно стабільною є ситуація лише у Львівській області.

За статистичними даними 2010 р., урожайність цукрових буряків є більшою від середньої в Україні (279,5 ц з 1 га) лише у Львівській області. При цьому, на думку експертів, при нинішніх цінах на пально-мастильні матеріали, засоби захисту і догляду за рослинами позитивна рентабельність починається з 450 центнерів з гектара без дотації і 420 – з дотацією, що держава платить по 750 гривень за кожен гектар посівів²²².

²²² Україна: на ринку залишаються лише ті, хто вміє виробляти продукт по конкурентним і економічно обґрунтованим цінам. – Режим доступу : http://sugarua.com/ua/sugarnews_ukr/lists/107.

Таблиця 4.4

Урожайність цукрових буряків фабричних, ц з 1 га

Області	Роки							
	1990	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Івано-Франківська	329,1	232,9	205,1	228,6	226,6	269,4	255,6	218,2
Львівська	339,3	176,0	197,0	235,9	308,2	366,3	356,5	379,7
Чернівецька	325,5	207,8	265,0	236,4	319,5	337,6	128,9	248,1

За даними: Регіони України 2011 : [статистичний збірник] / за ред. О. Г. Осауленка / У 2-х ч. Ч. 2 / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – 783 с.

Аудит використання ресурсів сільських територій Карпатського регіону необхідно доручити спеціалізованим науково-дослідним інститутам. За результатами цього аудиту повинні розроблятися відповідні рекомендації, які слід передати у консультативно-дорадчу службу при обласних державних адміністраціях для використання у роботі.

Наступною складовою є співставлення рекомендацій щодо використання сільських територій Карпатського регіону із прогнозованими тенденціями у розвитку регіонів України та інших держав. У цьому процесі мають враховуватися зміни клімату, які поступово стають все відчутнішими, а також інші глобальні природні зміни, які можуть вплинути на продуктивність сільських територій.

На шостому етапі відбувається уточнення показників отриманих на попередніх етапах і розробка остаточних рекомендацій та прогнозів.

Співставлення тенденцій розвитку світового сільського господарства та реалій, які спостерігаються у Карпатському регіоні України, без сумніву, покаже необхідність змін у багатьох сферах сільської економіки та потребу в активізації інноваційної діяльності на селі. Участь у глобалізації і поступ науково-технічного прогресу вимагає імплементації в господарські комплекси сільських територій Карпатського регіону новітніх підходів щодо використання знань, наявного досвіду, технологій, фінансів, створення якісно іншої системи управління. Без цього розвитку села не відбуватиметься (що на довгий термін буде відкладатися запровадження інновацій такого характеру, тим складнішою стане їх впровадження в майбутньому).

Слід відзначити, що позитивним чинником з погляду перспектив інноваційного розвитку сільських територій Карпатського регіону є досить розвинений науково-технічний потенціал його областей. Зокрема, Львівська область за кількістю організацій, які виконують наукові та науково-технічні роботи, знаходиться на другому місці в Україні поступаючись лише Харківській, а загальний потенціал означених інституцій у Карпатському регіоні відзначається своєю потужністю²²³. Таким чином, Карпатський регіон за інноваційним потенціалом сільського розвитку може успішно конкурувати з більшістю областей України. Однак ринкова економіка, крім існування достатньої кількості науково-дослідних установ, диктує необхідність належного використання існуючого економічного, суспільного, академічного і наукового рівня їх розвитку для збалансованого, гармонійного та усестороннього використання в економіці сільських територій.

Глобалізація світової економіки зруйнувала кордони у світовому обміні інформацією, товарами, технологіями, фінансовим капіталом і людськими ресурсами. Одночасно, замість масового виробництва, усе частіше наголос робиться на гнучкій системі виробництва у рамках мереж кооперації. Останні становлять істотний елемент реструктуризації виробництв, пов'язаних з поняттям «еластична спеціалізація» і «нова конкуренція». Ключем до розвитку в цьому разі є здатність до навчання та вища, ніж у конкурентів «інноваційність».

Інноваційністю, у плані використання цього поняття для сільських територій, можна вважати успішне впровадження нових ідей у економічній діяльності, яка приводить до²²⁴:

- виробництва нової або вдосконаленої продукції,
- нових або модернізованих виробничих методів,
- організаційних змін у виробництві.

Економічна наука, розглядаючи будь-яку концепцію, у тому числі розвитку сільських територій, враховує сукупність організаційних,

²²³ Регіони України 2011 : [статистичний збірник] / за ред. О. Г. Осауленка / У 2-х ч. Ч. 2 / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – 783 с.

²²⁴ Regionalna Strategia Innowacji Wojewodztwa Śląskiego na lata 2003-2013 / Katowice: Sejmik wojewodztwa Śląskiego, 2003. – 55 s.

політичних, економічних та суспільних інновацій, які розгортаються в історичний, ідеологічний, ментальний та інших площинах. Однак, на жаль, дуже часто теорія не враховує багатьох аспектів прикладної економіки, особливо у випадку дослідження дрібних селянських господарств. Адже інноваційність у контексті розвитку сільських територій складається з низки показників, які характеризують її у глобальному, національному, регіональному та локальному контекстах. Найбільш універсальними з цих показників є:

- кількість учнів на 1000 осіб сільського населення;
- кількість осіб з вищою освітою на 1000 осіб сільського населення;
- кількість осіб із середньою освітою на 1000 осіб сільського населення;
- кількість студентів вищих навчальних закладів на 1000 осіб сільського населення;
- кількість вчителів на 1000 осіб сільського населення;
- кількість шкіл на 1000 осіб сільського населення;
- кількість дошкільних навчально-виховних закладів;
- комп'ютеризація сільських навчальних закладів та сільського населення;
- розповсюдженість мережі Інтернет;
- кількість науково-дослідних установ, діяльність котрих спрямована на сільське господарство у регіоні;
- загальна кількість науково-дослідних розробок у сфері сільського господарства, які були запропоновані науково-дослідними інститутами, та кількість використаних на селі;
- приватне підприємництво на сільських територіях;
- якість трудової міграції (за освітніми категоріями населення, яке мігрує);
- використання досягнень світової селекції та новітніх методів рослинництва і тваринництва у сільському господарстві у відсотках до загальної кількості;
- кількість сільськогосподарських виробництв, на яких використовуються інноваційні технології;
- динаміка відкриття та обсяги функціонування видів діяльності, традиційно не характерних для сільського господарства;

- розвиток/занепад інфраструктури села, у т. ч. соціальної (визначається за кількістю об'єктів, кілометрами комунікацій тощо);
- кількість інвестицій та обсяги їх фінансування;
- програми міжрегіональної та міждержавної співпраці (у т.ч. транскордонної), у яких беруть участь сільські території (за обсягами фінансування).

Цей перелік можна продовжувати, додаючи для уточнення ще й інші параметри.

На підставі показника інноваційності можна формувати рейтинги сільської території у загальнодержавному та світовому масштабах. Це коло проблем виходить за рамки даної праці і вимагає окремого ґрунтовного дослідження.

У запропонованому переліку основних показників не враховано такого показника, який на сьогодні стає усе важливішим у світі, як виробництво органічних продуктів. Це обумовлене тим, що за офіційними даними, під органічними культурами в Україні зайнято менше одного відсотка ріллі. Цілеспрямовано таким виробництвом займається менше ста підприємств, з яких лише десяток на відносно великих площах вирощуючи здебільшого зернові та олійні. Хоча в Карпатському регіоні перспективи розвитку цього напрямку інноваційної діяльності на сільських територіях є чи не найкращими в Україні.

Парадоксом ситуації із органічними культурами є те, що у даному випадку, саме дотримання старих традицій землеробства є ознакою інноваційності.

Коли йдеться про виробництво органічних продуктів, статистика, котра говорить про менше, ніж один відсоток, вбачається дещо некоректною. До згаданої категорії потрапили лише підприємства, продукція яких пройшла сертифікацію, а їх дійсно не багато. Стосовно міжнародної сертифікації, то ситуація є ще складнішою. Наприклад, сертифікат виданий у Японії є недійсним у ЄС, і навпаки, не говорячи вже про виданий в Україні (адже через аварію на Чорнобильській АЕС, наша держава перебуває в особливому переліку).

Перспектива інноваційного розвитку органічного сільського господарства на сільських територіях Карпатського регіону, визначається реалізацією чотирьох основних принципів:

- здоров'я;
- екології;
- справедливості;
- турботи.

Усі ці принципи використовуються як єдине ціле і без комплексного застосування не можуть вважатися дотриманими.

Сьогодні у селах Карпатського регіону, як правило, переважає саме органічне сільське господарство. Зазвичай селяни для своїх потреб вирощують продукти на власному городі, це стосується усіх традиційних видів овочів та фруктів, і є справедливим стосовно домашньої птиці. Дуже часто так відгодовується кролі, свині, вівці, дещо рідше корови, ще менше господарств тримають коней. Рідкістю є відгодовля нутрій, фазанів, страусів тощо.

Водночас, використання хімічних добрив є набагато меншим, ніж колись, пройшли певну еволюцію і використовувані засоби боротьби із шкідниками. І добрива, і засоби боротьби нині піддаються більшій перевірці, ніж раніше, як впливом глобальних тенденцій, так і з огляду на особисту безпеку споживачів продукції.

При цьому, чимала частина сільськогосподарської продукції виробляється не просто з використанням різноманітних хімічних речовин, а часом і зі зловживанням. Однак більшість селян вирощують «чисту» продукцію для власного споживання, частина якої відвозиться на продаж до міст, де її купують та споживають городяни. Тобто в регіоні має місце велика, але незафіксована статистично, мережа виробництва та використання органічних продуктів.

З огляду на це, перехід на виробництво екологічно безпечної продукції не становитиме великої складності для сільськогосподарського виробника Карпатського регіону, не вимагатиме великих додаткових капіталовкладень, і при цьому відповідатиме інноваційним тенденціям розвитку сільської економіки, поширеним у цілому світі.

Без сумніву, інноваційний розвиток сільських територій Карпатського регіону потребує ефективної державної підтримки, але

межі централізованого впливу повинні бути чітко окресленими. Світова історія державної підтримки села знає приклади, коли вона результавала вкрай негативними наслідками. Мається на увазі описана Д. Фіцджеральд (Deborah Fitzgerald) ситуація, яка мала місце у США в середині 1980-х років, коли державні консультанти рекомендували багатьом фермерам збільшувати посівні площі, поголів'я худоби тощо, при цьому їм видавалися значні позики для розширення діяльності. У результаті відбулося перевиробництво сільськогосподарської продукції: багато сімей виявилися неспроможними продати вирощене за жодну ціну. Настала криза, селяни втратили свої ферми, котрі були змушені віддати за борги²²⁵. Описана ситуація є наслідком недостатньо продуманого прогнозу для фермерів, рудиментного мислення економічних консультантів та невчасного реагування держави на тенденції змін внутрішнього ринку сільськогосподарського виробництва. Це означає, що ефективність державної підтримки інновацій на сільських територіях Карпатського регіону значною мірою залежатиме від якості роботи консультативно-дорадчих служб у його областях.

Підсумовуючи сказане можна зробити висновок, що основними реальними джерелами інноваційного розвитку сільських територій Карпатського регіону в найближчій перспективі є:

- органічне землеробство;
- зелений туризм;
- відновлення традиційних видів сільськогосподарського виробництва та народних ремесел.

Саме на їх підтримку слід спрямовувати максимальні зусилля регіональної та місцевої влади упродовж наступних кількох років, паралельно впроваджуючи програми підтримки тваринництва, підвищення родючості ґрунтів, розвитку дорадництва та посилення навчально-освітньої діяльності на селі.

²²⁵ Fitzgerald D. Every farm a factory: the industrial ideal in American agriculture / Deborah Fitzgerald. – New Haven and London : Yale University Press, 2003. – 256 p.

ВИСНОВКИ

Економіка сільських територій виступає тією сферою господарського комплексу України, яка в сучасних умовах потребує особливої уваги з огляду на її роль в життєзабезпеченні населення та місце в розвитку національного господарства. Водночас, ефективність функціонування сільської економіки сьогодні є однією з найнижчих в нашій державі, що обертається постійним погіршенням якості людського капіталу та загостренням соціальних проблем.

Більше того, сільські території України до цього часу не виступають самостійним об'єктом державної політики, а управління ними відбувається переважно на основі еkleктичного поєднання різних підходів у руслі галузевої, регіональної та фінансової політик. Як наслідок, мають місце численні прогалини в інституційному забезпеченні розвитку вітчизняного села, а також низька управлінська ефективність, зумовлена дублюванням повноважень, суперечностями в нормативно-правових актах, які регулюють функціонування сільської економіки, інституційними деформаціями тощо. Переважна частина програм, присвячених розвитку сільських територій в Україні не виконуються або виконуються не належним чином через брак фінансування. Інвестиційні ресурси акумулюються, як правило, в секторі аграрного виробництва, що призводить до деградації соціальної сфери села та занепаду інфраструктури сільських територій. Спостерігається депопуляція та старіння сільського населення, активізація міграційних процесів у міста і за кордон, зникнення численних сільських населених пунктів.

Особливо складною є ситуація в тих регіонах, де природно-ресурсні умови для розвитку сільського господарства виявляються гіршими, ніж у цілому в державі. Адже в умовах переважання монофункціонального розвитку сільської економіки, поширення альтернативних видів економічної діяльності на селі суттєво обмежується. Зокрема, це стосується сільських територій Карпатського регіону України.

Володіючи значним потенціалом розвитку неаграрних видів економічної діяльності в сільській місцевості, Карпатський регіон сьогодні стикається з низкою проблем, породжених системою

адміністративно-планового господарювання. Саме тоді було штучно сформовано аграрну моноспеціалізацію більшості сільських територій регіону незважаючи на те, що об'єктивні економічні передумови не давали змоги вести великотоварного аграрного виробництва на цих територіях. Під таку «штучну» спеціалізацію формувалась і відповідна інфраструктура сільської економіки карпатського краю, а також розгортались суміжні виробництва лісогосподарського, харчопереробного та видобувного секторів.

Після руйнування командно-адміністративної системи і переходу до ринкових засад господарювання така модель розвитку була приреченою на самознищення, оскільки абсолютно не відповідала вимогам ринку та принципам ефективного функціонування економіки. Проте, разом з її ліквідацією було зруйновано і всю систему соціального захисту та життєзабезпечення сільських мешканців Карпатського регіону, чим завдано непоправної шкоди економіці його сільських територій.

В сучасних умовах основними економічними проблемами карпатського села є: високий рівень безробіття, поширення бідності, незадовільні стандарти соціального забезпечення населення, відсутність якісної системи його медичного обслуговування та надання освітніх послуг тощо.

Сільське господарство регіону зосереджується переважно на вирощуванні обмеженого кола сільськогосподарських культур, серед яких переважають овочі, зокрема, картопля, зернові та цукрові буряки. Урожайність цих культур не є високою, що обумовлюється якістю земельних ресурсів та недостатнім обсягом внесення добрив. Крім того, спостерігається постійне скорочення посівних площ та погіршення якості сільгоспугідь.

У тваринництві, яке традиційно вважалось сферою сільськогосподарської спеціалізації регіону, відмічається постійне зниження поголів'я великої рогатої худоби, а також обсягів виробництва тваринницької продукції. Відносно стабільною залишається ситуація лише у птахівництві та свинарстві.

Характерною особливістю сільського господарства регіону є переважання особистих господарств населення, як у землеволодінні, так і за обсягами виробництва сільськогосподарської продукції. З одного

боку, це має позитивні наслідки, оскільки дозволяє утримувати на належному рівні ефективність виробництва, а з іншого, несе низку ризиків і загроз, пов'язаних з недостатнім рівнем товарності аграрного сектору, нестачею фінансових ресурсів для впровадження в ньому сучасних інноваційних технологій, а також неспроможності господарств розраховувати на належний рівень державної підтримки, яка в Україні спрямовується, насамперед, у великі агрохолдинги.

Іншими ризиками для розвитку сільського господарства Карпатського регіону та господарських комплексів його сільських територій є: погіршення стану довкілля та земельних ресурсів, подальше зниження якості людського капіталу та загострення соціальних проблем, посилення негативних наслідків господарської діяльності людини, а також політичної нестабільності та фінансової неспроможності сільських територіальних громад.

Крім того, існує загроза збереження переважно монофункціонального характеру розвитку сільської економіки в регіоні, що спричинятиме до подальшого зниження ефективності використання його ресурсного потенціалу, насамперед, у сфері туристично-рекреаційного господарства та надання послуг населенню.

Прогнозуючи перспективи розвитку сільських територій Карпатського регіону, першочергову увагу слід звернути на відсутність достатніх передумов для очікування серйозних змін у тенденціях, сформованих упродовж попередніх років. Так, найбільш імовірним є так званий «рутинний» сценарій, згідно якого відбуватиметься подальше скорочення сільського населення регіону, зменшення посівних площ більшості сільськогосподарських культур, концентрація землеволодінь в руках обмеженого кола користувачів, погіршення виробничого потенціалу карпатського села та зниження рівня фінансової спроможності сільських органів місцевого самоврядування.

З метою кардинальної зміни ситуації та переорієнтації тенденцій розвитку сільських територій Карпатського регіону на більш оптимістичний сценарій, необхідно запровадити низку суттєвих змін у державній та регіональній політиці розвитку села.

Насамперед, це стосується запровадження системного підходу до управління розвитком сільських територій. Основними об'єктами державного регулювання мають стати господарські комплекси

сільських територій, а не окремі галузі чи сфери сільської економіки. Невід'ємною ланкою такого підходу слід визнати багатофункціональний розвиток села.

Вказаний підхід повинен ґрунтуватися на суттєвому розширенні повноважень органів місцевого самоврядування та забезпеченні фінансової самостійності сільських територіальних громад. При цьому фінансова підтримка сільської економіки має відбуватися, насамперед, шляхом інвестування коштів у розвиток інфраструктури села та підвищення якості його людського капіталу.

З цією метою на державному та регіональному рівнях необхідно запровадити практику пріоритетного забезпечення сільських населених пунктів фахівцями медичної, освітньої та соціально-культурної сфер, активізувати роботу з популяризації досвіду провідних європейських держав, спрямованого на формування інститутів громадянського суспільства в сільській місцевості, переорієнтації ціннісних установок та стереотипів економічної поведінки українських селян в руслі політики європейської інтеграції нашої держави.

Разом із цим, до числа пріоритетів сільського розвитку слід віднести поліпшення інвестиційного клімату сільських територій. Це стосується усіх його складових, починаючи від спрощення дозвільних процедур та фіскальної лібералізації і завершуючи формуванням комплексних програм інформаційної та організаційної підтримки інвесторів, включаючи страхування ризиків і надання необхідних гарантій безпеки ведення бізнесу.

Зокрема, в Карпатському регіоні доцільно популяризувати туристично-рекреаційний потенціал сільських територій з метою зростання обсягів залучення іноземних інвестицій у розвиток курортного господарства, а також у сферу зеленого туризму.

Не меншого значення слід надавати інноваційному розвитку сільських територій України. Для цього необхідно активізувати роботу з поліпшення інституційного забезпечення сільської економіки, створення сприятливих умов для функціонування системи дорадництва та агроконсалтингу на селі, налагодження ефективних взаємозв'язків між аграрною наукою та практикою сільськогосподарського виробництва, удосконаленню підготовки кадрів для сфери

сільськогосподарського виробництва і суміжних із ним секторів сільської економіки.

В Карпатському регіоні інноваційний розвиток сільських територій може ґрунтуватися на значному науково-інтелектуальному потенціалі, сконцентрованому в наукових інститутах та навчально-освітніх закладах аграрного профілю Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей.

Крім того, дієвим засобом посилення інноваційного розвитку сільської економіки Карпатського регіону є активізація транскордонного співробітництва із сусідніми країнами – членами ЄС, зокрема, з метою трансферу сучасних агротехнологій. Через систему транскордонної співпраці на сільських територіях регіону можна також здійснювати ефективну адаптацію нових управлінських і маркетингових механізмів розвитку аграрного бізнесу, поширених у країнах ЄС, зокрема, в частині диверсифікації їх господарських комплексів.

Реалізація комплексу цих та інших, пов'язаних із ними заходів, дозволить усунути існуючі бар'єри на шляху еволюційного розвитку сільських територій України, в цілому, та її Карпатського регіону, зокрема. Це стане запорукою підвищення ефективності функціонування сільської економіки нашої держави та зростання рівня життя сільських мешканців у Карпатському та інших регіонах України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аграрний сектор: час принципово змінити орієнтири розвитку / Б. Пасхавер, В. Юрчишин, О. Бородіна [та ін.]. // Дзеркало тижня. – 2010. – №26. – 10 липня. – Режим доступу : http://dt.ua/ECONOMICS/-agrarniy_sektor_chas_printsipovo_zminiti_orientiri_rozvitku-60696.html.
2. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география : понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль. – 1983. – 350 с.
3. Алексеева Ю. С. Институциональные ловушки / Ю. С. Алексеева. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2010/-Economics/66934.doc.htm.
4. Андріюк Д. Нам необхідно спільними зусиллями шукати шляхи вирішення проблем з електропостачанням / Режим доступу : <http://rakhiv-adm.org.ua/дмитро-андріюк-нам-необхідно-спільни>.
5. Афанасьєва Л. До визначення однорідності регіонів України за рівнем економічного розвитку та галузевої структури економіки / Л. Афанасьєв, Н. Лисак // Економіст. – 2003. – № 2. – С. 30-32.
6. Балацкий Е. В. Мутация и мимикрия экономических институтов : / Е. В. Балацкий. – Режим доступу : <http://www.kapital-rus.ru/-articles/article/176728>.
7. Барсукова С. В. Международный маркетинг: проблемы и перспективы развития / С. В. Барсукова // Вестник ФА. — 1999. – № 3. – С. 40-47.
8. Баутин В. М. Устойчивое развитие сельских территорий : сущность, термины и понятия : / В. М. Баутин, В. В. Козлов // Агрожурнал Московского государственного агроинженерного университета. – 2006. – № 4. – С. 3. – Режим доступу : <http://agromagazine.msau.ru/-index.php/-4/46-2008-03-20-13-00-1/1061r.html>.
9. Бібліотечний фонд / Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2006p/dialog/statfile1_r.asp.
10. Білоусова Н. Нова стратегія - стара метода? : / Н. Білоусова // День. – 2012. – № 82. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/228325>.
11. Богиня Д. П. Основи економіки праці / Д. П. Богиня, О. А. Грішнова. – К. : Знання-Прес, 2000. – 313 с.
12. Будівельна діяльність на Львівщині : [статистичний збірник] / Головне управління статистики у Львівській області, 2010. – 87 с.

13. Буковинським школам подарували автобуси : / Режим доступу: http://vidido.ua/index.php/photoreport/article/bukovins_kim_shkolam_podarovali_avtobusi.
14. Валова продукція сільського господарства України за 2011 р. : / Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
15. Веблен Т. Теория праздного класса / Торстейн Веблен. – М. : Издательство «Прогресс». – 367 с.
16. Введення в експлуатацію житла за 2011 рік : експрес-випуск від 16.02.2012 № 32 : / Головне управління статистики у Чернівецькій області. – Режим доступу : http://www.cv.ukrstat.gov.ua/express/2012/-m2/16_32.pdf.
17. Введення в експлуатацію житла за січень–червень 2012 року : експрес-випуск від 16.08.2012 № 159 : / Головне управління статистики у Чернівецькій області. – Режим доступу : http://www.cv.ukrstat.gov.ua/express/2012/m8/16_159.pdf.
18. Виникнення агроконсалтингової діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://agroua.net/advisory/standardmethod/index.php?docid=21>.
19. Волошук М. Д. Ерозійні процеси на території Карпатського регіону : / М. Д. Волошук, В. І. Косар. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/-portal/chem_biol/aig/2011_75/Voloshuk.pdf.
20. Всеукраїнська експертна мережа. Закарпатська область. – Режим доступу : <http://www.experts.in.ua/regions/detail.php?ID=4322>.
21. Гайдуцький П. І. Про основні засади реформування системи державної підтримки сільського господарства та сільської території / П. І. Гайдуцький // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 85-93.
22. Галузева програма соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад (модельний проект «Нова сільська громада»). – Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.
23. Гладій М. В. Регіональні ресурсні особливості розвитку АПК України / М. В. Гладій ; відпов. ред. М. І. Долішній. – Львів : Інститут регіональних досліджень НАН України, 2002. – 289 с.
24. Гоголь Т. В. Багатофункціональний розвиток сільських територій – стратегічна мета державної регіональної політики : / Т. В. Гоголь //

- Державне управління: теорія та практика. – 2011. – № 1. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej/ej13/txts/Gogol.pdf>.
25. Гойчук О. І. Продовольча безпека: теорія, методологія, проблеми: дис. на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук : спец. 08.07.02 «Економіка сільського господарства і АПК» / О. І. Гойчук. – Миколаїв, 2004. – 427 с.
 26. Головне управління статистики у Закарпатській області / Режим доступу : <http://www.stat.uz.ua>.
 27. Головне управління статистики в Івано-Франківській області / Режим доступу : <http://stat.if.ukrtel.net>.
 28. Головне управління статистики у Львівській області / Режим доступу : <http://www.stat.lviv.ua>.
 29. Головне управління статистики у Чернівецькій області / Режим доступу : <http://www.cv.ukrstat.gov.ua>.
 30. Голян В. Земельная реформа в Украине: институциональные разрывы / В. Голян // Экономист. – Режим доступу : <http://ua-ekonomist.com/119-zemelnaya-reforma-v-ukraine-institucionalnye-razryvy.html>.
 31. Готельне господарство та туризм у Львівській області : [статистичний збірник] / Головне управління статистики у Львівській області, 2010. – 112 с.
 32. Губені Ю. Місцеві ініціативи як інструмент розвитку сільських територій / Ю. Губені, П. Оліщук // Економіка України. – 2012. – № 4 (605). – С. 72-79.
 33. Губені Ю. Розвиток сільських територій: деякі аспекти європейської теорії і практики / Ю. Губені // Економіка України. – 2007. – № 4. – С. 62-70.
 34. Гуцаленко О. Сільське населення Польщі / О. Гуцаленко // Економіка АПК. – 2009. – № 4. – С. 149-152.
 35. Демографічна ситуація / Режим доступу : <http://www.stat.uz.ua/statinfo/dem/naselennja10.pdf>.
 36. Демчишин А. М. Родючість ґрунтів орних земель Львівської області та оцінка їх вартості / А. М. Демчишин // Розвиток сільських територій. Земельна реформа: зб. наук. праць економістів-аграрників. – Львів: Сполом, 2012. – С. 53-62.
 37. Державна програма стабілізації та розвитку продуктивних сил України Схвалена Постановою Верховної Ради України від 24 лютого 1994 року № 4029-12 / Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=84&user=ay1994>.

38. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року : / Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.
39. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року / Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.
40. Державний комітет статистики України / Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
41. Держко І. Цього року Львівщина здала найбільше в Україні шкіл-новобудов / І. Держко // Високий замок. – 2009. – 1 вер. – №155 (4049). – С. 3.
42. Держсільгоспінспекція виявила 332 земельних порушення : / Режим доступу : <http://novyny.lviv.ua/pro-use/derzhsilhospinspektsiya-vyyavyla-332-zemelnyh-porushennya.html>.
43. Доручення Президента України від 22 грудня 2010 року : / Режим доступу : <http://grytsenko.com.ua/doruchennja.html>.
44. Дошкільна освіта України у 2011 році : [статистичний бюлетень] / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 86 с.
45. Еволюція Спільної Аграрної Політики ЄС: наслідки для України : / Режим доступу : <http://www.ierpc.org>.
46. Екологічна оцінка стану землекористування в Україні і сучасні підходи до використання земельних угідь. - Режим доступу : <http://sg.dt-kt.net/books/book-5/chapter-446>.
47. Екологічна ситуація в Івано-Франківській області. - Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Екологічна_ситуація_в_Івано-Франківській_області.
48. Екологічне значення гумусу та регулювання його вмісту. Географічні та екологічні закономірності розповсюдження гумусових речовин : / [І. І. Назаренко, С. М. Польчина, В. А. Нікорич]. – Режим доступу : http://geoknigi.com/book_view.php?id=704.
49. Економічні результати сільськогосподарського виробництва за 2011 рік : / Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
50. Житловий фонд України у 2011 році : [статистичний бюлетень] / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – С. 352.
51. Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2010/2011 навчального року / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – 103 с.

52. Закарпаття-2008 : [статистичний щорічник] / За ред. Г. Д. Гриник. – Головне управління статистики у Закарпатській області, 2009. – 559 с.
53. Заклади культури клубного типу : / Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2006p/dialog/statfile1_r.asp.
54. Заклади культури та мистецтва : / Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2002-2012. – Режим доступу: <http://stat.if.ukrtel.net>.
55. Заклади культури, мистецтва, фізкультури та спорту у Львівській області : [статистичний збірник] / Головне управління статистики у Львівській області. – Львів : Головне управління статистики у Львівській області, 2009. – 53 с.
56. Заклади культури, мистецтва, фізкультури та спорту України у 2010 р. / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – 92 с.
57. Заклади культури, мистецтва, фізкультури та спорту України у 2011 р. / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 92 с.
58. Заклади освіти у Львівській області : [статистичний збірник] / Головне управління статистики у Львівській області, 2010. – 96 с.
59. Заклади освіти у Львівській області : [статистичний збірник] / Головне управління статистики у Львівській області, 2011.–103 с.
60. Заклади охорони здоров'я та захворюваність населення України у 2011 році : [статистичний бюлетень] / Державна служба статистики України. — К. : Державна служба статистики України, 2012. – 89 с.
61. Закон України «Про Державний земельний кадастр» : / Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.
62. Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2000. – № 25.
63. Закон України «Про інвестиційну діяльність» № 1561-XII від 18.09.91 : / Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
64. Закон України «Про інноваційну діяльність» № 40-IV від 04.07.2002 : / Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
65. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» № 1978-XII від 13.12.1991 : / Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
66. Закон України «Про наукову і науково-технічну експертизу» № 52/95-ВР від 10.02.95 : / Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

67. Закон України «Про наукові парки» № 1563-VI від 25.06.2009 : / Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
68. Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» : / Режим доступу : [http:// search.ligazakon.ua](http://search.ligazakon.ua).
69. Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» № 3715-VI від 8 вересня 2011 року : / Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
70. Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» № 400-XII від 17 жовтня 1990 року : [Електронний ресурс]. / Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=400-12>.
71. Закон України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» № 991-XIV від 16 липня 1999 року : / Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
72. Закон України «Про спеціальну економічну зону «Яворів» № 402-XIV від 15 січня 1999 року : / Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
73. Закон України «Про статус гірських населених пунктів в Україні» : [Електронний ресурс]. / Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.
74. Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» № 2850-IV від 8 вересня 2005 року : / Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.
75. Зарубежный опыт функционирования земельного рынка. - Режим доступу : liberal.in.ua/daydzhest/zarubezhnyi-opit-funktsionirovaniya-zemel'nogo-rinka.html.
76. Заяць Т. А. Попит на робочу силу: проблеми формування та економічного стимулювання / Т. А. Заяць // Україна: аспекти праці. – 2005 – № 2. – С. 35.
77. Збарський В. К. Соціальна інфраструктура села як фактор відтворення робочої сили / В. К. Збарський. // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 154. – Ч 1. – С. 152-160.
78. Звягин Л. С. Концептуальные аспекты инновационной деятельности для развития региональных сельских территорий / Л. С. Звягин // Молодой ученый. – 2012. – №1. Т.1. – С. 104-109.
79. Земельні ресурси та ґрунти : / Режим доступу : http://mail.menr.gov.ua/publ/regobl02/dpsir/Lvov_2003/zemlya.htm.

80. Зовнішня трудова міграція населення України / Державний комітет статистики України ; Український центр соціальних реформ. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – 120 с.
81. Институциональная дисфункция или кризис ментальности? : / Режим доступу : <http://www.konkir.ru/article.phtml?id=5255>.
82. Івано-Франківська область : / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Івано-Франківська_область.
83. Калашнікова Є. Д. Продовольче забезпечення регіону за умов трансформаційної економіки / Є. Д. Калашнікова, Б. М. Стефанишин. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Vpu/Ekon/2008_6/6.pdf.
84. Карпатські міні-ГЕС. - Режим доступу : <https://sites.google.com/site/ecoistgp/ob-ekti-dovkilla/karpatski-mini-ges>.
85. Картопляні бунти. - Режим доступу : http://vslova.com.ua/word/-Картопляні_бунти-45067u.
86. Кириленко І. Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи / І. Г. Кириленко. – К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2005. – 453 с.
87. Кількість населення Львівської області : [статистичний збірник] / Головне управління статистики у Львівській області, 2010. – 71 с.
88. Клейнер Г. Б. Оппортунистическое поведение / Г. Б. Клейнер. – Режим доступу : <http://vocabulary.ru/dictionary/89/word/opportunistic-povedenie>.
89. Кобута І. Можливі наслідки для АПК від інтеграції України до Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану / І. Кобута // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – № 1. – С. 33-39.
90. Колодійчук І. А. Екологічні проблеми використання земельних ресурсів у Львівській області : / І. А. Колодійчук. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/Vldau/APK/2010_1/files/10kirilr.pdf.
91. Колодійчук І. Сільськогосподарські угіддя Карпатського регіону: проблеми використання, охорони і відтворення : / І. Колодійчук. – Режим доступу : <http://www.stationline.org.ua/index.php/osaite.html>.
92. Конституція України // Офіційний вісник України. – 2010. – № 72/1. Спеціальний випуск. – С. 15.
93. Концепция государственной Программы развития органического производства в Украине : / Режим доступу : <http://www.organic.com.ua/ru/homepage/2010-01-26-13-45-25?showall=1>.

94. Концепція Державної цільової економічної програми впровадження в агропромисловому комплексі новітніх технологій виробництва сільськогосподарської продукції на період до 2016 року (№ 1650-р від 23 грудня 2009 року): / Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/page/?10490>.
95. Концепція загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 року : / Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.
96. Косодій Р. Проблеми сільського розвитку в умовах глобалізації / Р. Косодій // Економіка АПК. – 2009. – № 4. – С. 132-137.
97. Корель Л. В. Перемещения населения между городом и селом в условиях урбанизации / Людмила Васильевна Корель. – Новосибирск : Издательство «Наука» Сибирское отделение, 1982. – 192 с.
98. Кропивко М. Ф. Організація державного та самоврядного управління розвитком сільських територій / М. Ф. Кропивко // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 120-123.
99. Кудла Н. Багатофункціональний розвиток сільських територій від базових ідей до активізації місцевого підприємництва / Н. Кудла // Економіка України. – 2008. – № 1. – С. 62-71.
100. Кузьмина Н.А. Основы биотехнологии: [учебное пособие для студентов биологического факультета] : / Н. А. Кузьмина – Омский ГПУ, 2010. – Режим доступу : <http://www.biotechnolog.ru> – 5.01.2012.
101. Купер С. Футболономика: Почему Англия проигрывает, Германия и Бразилия выигрывают, а США, Япония, Австралия, Турция и даже Ирак выходят на первый план / С. Купер, С. Шимански ; пер. с англ. – М. : Альпина Паблишер, 2011. – 515 с.
102. Лазоренко С. Незнищенна торгівля / Світлана Лазоренко, Наталія Бакалова // Газета «Нова доба». – 2010. – № 22. – С. 4.
103. Лебедь М. Випускники можуть ігнорувати примусове працевлаштування : / М.о Лебедь // Фондація Регіональних Ініціатив / Режим доступу : http://fri.com.ua/2010/05/2278_6/#more-4546.
104. Лексин В. Н. Государство и регионы. Теория и практика государственного регулирования территориального развития / В. Н. Лексин, А. Н. Швецов – Изд. стереотип. – М. : Эдиториал УРПС, 2003. – 368 с.
105. Майминас Е. З. Институциональные корни и особенности институциональных кризисов в России : / Е. З. Майминас. – Режим доступу : <http://ecsocman.hse.ru/data/836/685/1219/010Majminas.pdf>.

106. Малі гідроелектростанції – загроза природі Карпат. Врятуй Черемош! - Режим доступу : <http://sos-cheremosh.org/mali-hidro-elektrostantsiji-zahroza-pryrod-i-karpat>.
107. Малік М. Й. До питання сталого розвитку сільських територій / М. Й. Малік // Економіка АПК. – 2008. – №5. – С. 51-58.
108. Малый И. Й. Институциональные деформации в трансформационной экономике : / И. Й. Малый. – Режим доступу : http://library.donntu.edu.ua/fem/vip31-1/31-1_04.pdf.
109. Манохина М. В. Феномен институционального вакуума: сущность, причины возникновения и диагностика : / М. В. Манохина. – Режим доступу : <http://ecsocman.hse.ru/text/33515438>.
110. Матеріали до проекту Аграрного кодексу України : / Режим доступу : <http://www.minagro.gov.ua/page/?11138>.
111. Мацола М. Вплив соціальної інфраструктури на людський розвиток у сільській місцевості областей Карпатського регіону : / М. Мацола, С. Мацола. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/-soc_gum/Vpu/Ekon/2009_7/46.pdf.
112. Медичне обслуговування на селі переживає процес реформування : / Режим доступу : <http://www.mobus.com/154804.html>.
113. Мережа роздрібної торгівлі та ресторанного господарства підприємств на 1 січня 2012 року : [статистичний бюлетень] / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України. – 121 с.
114. Месель-Веселяк В. Я. Реформування аграрного сектора України (результати, проблеми) / В. Я. Месель-Веселяк // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 182-189.
115. Миколайський М. Особливості фізичного розвитку сільських учнів гірської школи Українських Карпат / М. Миколайський // Гірська школа Українських Карпат. – 2006. – № 1. – С. 110-114.
116. Мінагрополітики спрямувало кошти на розвиток тваринництва, садівництва, хмелярства та насінництва : / Режим доступу : <http://anyfoodanyfeed.com/ru/news/id/19479>.
117. Наказ Міністерства культури і мистецтв України «Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру виробників, розповсюджувачів і демонстраторів фільмів» № 74 від 9 лютого 2004 року : / Режим доступу : <http://ua-info.biz/legal/basese/ua-amebiu.htm>.

118. На Буковині каналізаційні стоки забруднили гірську річку / Програма «Подробиці» // Телеканал Інтер. – 2012. – 26 січня – 19:55.
119. На Закарпатті прокуратура виявила порушення у роботі Держкомзему : / Режим доступу : <http://zik.ua/ua/news/-2012/08/22/365100>.
120. Несільськогосподарська зайнятість в сільській місцевості України : / Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. – Режим доступу : www.ier.com.ua/files/publications/Policy_papers/German_advisory_group/2005/U13_ukr.pdf.
121. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : Начала, 1997. – 180 с.
122. Онищенко О. М. Концептуальні проблеми майбутнього українського села і селянства / О. М. Онищенко, В. В. Юришин // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 41-50.
123. Осипчук С. О. Сучасний стан сільськогосподарських угідь України та заходи його поліпшення / С.О. Осипчук, Й. М. Дорош. – К., 2009.
124. Остром Э. Теория рационального выбора коллективного действия. Бихевиористский подход / Э. Остром // Вопросы государственного и муниципального управления. – 2010. – № 1. – С. 5-52.
125. Павлов О. І. Сільські території як об'єкт наукового дослідження : / О. І. Павлов // Державне будівництво. – 2006. – №1. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeBu/2006-1/doc/1/04.pdf.
126. Павлов О. І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель : [монографія] / О.І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2009. – 344 с.
127. Павлов О. І. Теоретико-методологічні засади сучасної парадигми управління сільськими територіями / О. І. Павлов. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DUTP/2005-2/txts/region/05poiust.pdf>.
128. Панасюк Б. Я. Шлях до відродження села / Б. Я. Панасюк // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 211-217.
129. Перелік чинних інноваційних проектів, що включені до державного реєстру : / Режим доступу : <http://dknii.gov.ua>.
130. Пересада А. А. Інвестиційний процес в Україні / А. А. Пересада. – К. : Лібра, 1998. – 392 с.
131. Перун Н. Я. Екологічна ренатуралізація деградованих земель : / Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/chem_biол/Vldau/APK/2012_19_2/files/12_pnyrdl.pdf.

132. Петросян Д. С. Институциональные патологии национальной экономики : / Д. С. Петросян. – Режим доступу : <http://www.auditfin.-com/fin/2007/2/Petrosian/Petrosian%20.pdf>.
133. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку державної реєстрації інноваційних проектів і ведення Державного реєстру інноваційних проектів» № 1474 від 17.09.2003 : / Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
134. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової економічної програми «Створення в Україні інноваційної інфраструктури на 2009-2013 роки» № 447 від 14.05.2008 : / Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
135. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Шкільний автобус» № 31 від 16 січня 2003 року / Офіційний вісник України, 2003. – № 3. – С. 97.
136. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах» №164 від 11.02.2010 р. : / Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.-ua/laws/show/164-2010-%D0%BF>.
137. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру виробників, розповсюджувачів і демонстраторів фільмів» № 27 від 14.01.2004 року / Офіційний вісник України. — 2004.— № 2. — т. 1.— С. 112.
138. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил побутового обслуговування населення» № 313 від 16 травня 1994 року. - Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/-main.cgi?nreg=313-94-%EF&p=1314607786864503.
139. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження програми надання громадянам гарантованої державної безоплатної медичної допомоги» : № 955 від 11.07.02 / Офіційний вісник України. – 2002. – № 28.
140. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Державної інноваційної небанківської фінансово-кредитної установи «Фонд підтримки малого інноваційного бізнесу» № 1396 від 12.12.2011 : / Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
141. Прикарпатське село має свій дитячий садочок : Новини та народні новини Івано-Франківська : – 15 серпня 2011 р. – Режим доступу : <http://paralleli.if.ua/news/14145.html>.

142. Проблеми будівництва малих ГЕС у гірській місцевості : / Режим доступу : http://komekolog.rada.gov.ua/komekolog/control/uk/publish-/article.jsessionid=5E0FE1FF743CADF34DCD55D40D4E670A?art_id=49133&cat_id=44731.
143. Проект Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року. - Режим доступу : <http://www.minagro.gov.ua/page/?10006>.
144. Проект Закону України «Про ринок земель». - Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.
145. Проект Закону України «Про сільське господарство». - Режим доступу : <http://www.minagro.gov.ua/page/?12503>.
146. Проект Закону України «Про упорядкування сільської поселенської мережі». - Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.
147. Проект Закону України «Про упорядкування сільської поселенської мережі, поглиблення принципів місцевого самоврядування у сільській місцевості та сприяння деурбанізації народонаселення». - Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.
148. Прокопа І. В. Соціальні аспекти розвитку сільських територій / І. В. Прокопа // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 96.
149. Прокопа І. В. Соціальні аспекти розвитку сільських територій / І. В. Прокопа // Економіка АПК. – 2005. – №11. – С. 48-51.
150. Регіональний людський розвиток : [статистичний бюлетень] / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 45 с.
151. Регіони України 2011 : [статистичний збірник] / за ред. О. Г. Осауленка / У 2-х ч. Ч. 1 / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – 358 с.
152. Регіони України 2011 : [статистичний збірник] / за ред. О. Г. Осауленка / У 2-х ч. Ч. 2 / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – 783 с.
153. Рейман К. Counteracting the Marginalization of the Rural Areas in Poland Through the Development of Cultural Tourism / К. Рейман // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Сучасні проблеми розвитку сільських територій: [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; редкол.: В.С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2011. – Вип. 6 (92). – С. 99-108.

154. Рівень тіньової економіки в Україні становить 52,8% : / Режим доступу : http://news.dt.ua/ECONOMICS/riven_tinovoyi_ekonomiki_v_ukrayini_stanovit_52,8_-94238.html.
155. Рішення Івано-Франківської обласної ради № 215-9/2007 від 20.02.2007 р. «Про затвердження Стратегії розвитку та маркетингу туризму Івано-Франківської області до 2015 року». – 222 с.
156. Розвиток сільських територій (стан, проблеми, перспективи) / Є. І. Бойко, І. Р. Залуцький, Х. М. Притула [та. ін.] ; наук. ред. Є. І. Бойко. – Львів : Ін-т регіональних досліджень НАН України, 2011. – 61 с.
157. Розвиток сільських територій України (1990-2010 роки): [монографія] / М. К Орлатий, І. Ф. Гнибіденко, І. М. Демчак [та ін.] ; за ред. М. К. Орлатого. – К. : НДІ «Укragропромпродуктивність», 2012. – 752 с.
158. Роздрібна торгівля України у 2009 році : [статистичний збірник] / Державний комітет статистики України. – К. : Державний комітет статистики України. – 173 с.
159. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку національної інноваційної системи» № 680-р від 17.06.2009. - Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
160. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про утворення державної наукової установи: «Державний інститут науково-технічної та інноваційної експертизи» № 1042-р від 24.11.2011. - Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
161. Саблук П. Т. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави / П. Т. Саблук // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 4-18.
162. Саблук П. Т. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2005. – №11. – С. 4-12.
163. Саблук П. Т. Розвиток сільських територій – запорука відродження аграрної України / П. Т. Саблук // Вісник аграрної науки. – 2006. – №5. – С. 21-23.
164. Садова У. Я. Міграція в системі критеріїв людського розвитку Карпатського регіону / У. Я. Садова, Є. М. Садовий // Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на

- XXI століття : тези міжнар. наук.-практ. конф. (15-18 тр. 1996 р.) ; Міністерство освіти України. – Чернівці : Чернівецький держуніверситет ім. Ю. Федьковича, КВГІ. – С. 163-166.
165. Седіло Г. М. Розвиток агропродовольчої сфери Карпатського регіону : / Г. М. Седіло, Н. М. Котько. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/e_apk/2009_11/09_11_22.pdf.
166. Сільське господарство Львівщини : [статистичний збірник] / Держкомстат України. Головне управління статистики у Львівській області; за ред. Матковського С.О. –Львів, 2011. – 173 с.
167. Сільськогосподарська діяльність господарств населення Львівської області : [статистичний збірник] / Держстат України. Головне управління статистики у Львівській області; за ред. Матковського С.О. –Львів, 2011. – 154 с.
168. Склад населення Львівської області за статтю та віком : [статистичний збірник] – Львів : Головне управління статистики у Львівській області, 2009. – 97 с.
169. Славов В. П. Економіко-енергетична система сталого розвитку сільських територій / В. П. Славов, О. В. Коваленко // Вісник аграрної науки. – 2007. – № 9. – С. 68-71.
170. Слюсар Л. І. Про деякі термінові заходи по покращенню умов відтворення підростаючого покоління в умовах сьогодення / Л. І. Слюсар /Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на XXI століття : тези міжнар. наук.-практ. конф. (15-18 тр. 1996 р.) ; Міністерство освіти України. – Чернівці : Чернівецький держуніверситет ім. Ю. Федьковича, КВГІ. – С. 103-104.
171. Соціальні інновації: концептуальні підходи, можливості розвитку та запровадження: [наук. доповідь] / В. П. Антонюк, О. Ф. Новікова, О. В. Воловодова та ін. – Донецьк : Ін-т економіки промисловості НАН України, 2010. – 102 с.
172. Соціально-трудоий потенціал: теорія і практика / [відповідальні редактори М. І. Долішній, С. М. Злупко]. – Ч. 1. – К. : Наукова Думка, 1994. – 264 с.
173. Стан земельних ресурсів та ґрунтів : / Режим доступу : http://5ka.at.ua/load/ekologija/stan_zemelnikh_resursiv_ta_runtiv_v_cherniveckij_oblasti_regionalna_dopovid/18-1-0-10606.
174. Стан земельних ресурсів та ґрунтів в Чернівецькій області (регіональна доповідь). - Режим доступу: <http://5ka.at.ua/>

- load/ekologija/stan_zemelnikh_resursiv_ta_runtiv_v_cherniveckij_oblasti_regionalna_dopovid/18-1-0-10606.
175. Стан і розвиток зв'язку в Україні за 2011 рік : [статистичний бюлетень] / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 36 с.
 176. Статистична інформація / Державна служба статистики України : / Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
 177. Статистичний щорічник Закарпаття за 2010 рік. – Ужгород : Головне управління статистики у Закарпатській області, 2011. – 544 с.
 178. Статистичний щорічник Івано-Франківської області за 2009 рік / за редакцією М. М. Колімбровського / Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2010. – 530 с.
 179. Статистичний щорічник Івано-Франківської області за 2010 рік. Ч.1. – Івано-Франківськ: Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2011. – 413 с.
 180. Статистичний щорічник Львівської області за 2010 рік. Ч. 1. – Львів: Головне управління статистики у Львівській області, 2011. – 361 с.
 181. Статистичний щорічник України за 2009 рік / За ред. О. Г. Осауленка. – К., 2010. – 566 с.
 182. Статистичний щорічник України за 2010 рік / Держкомстат України; за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2011. – 560 с.
 183. Статистичний щорічник України за 2011 рік / Держкомстат України; за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2012. – 558 с.
 184. Статистичний щорічник Чернівецької області за 2009 рік / за ред. А. В. Ротаря / Головне управління статистики у Чернівецькій області, 2010. – 527 с.
 185. Статистичний щорічник Чернівецької області за 2010 рік. Ч. 1. – Чернівці: Головне управління статистики у Чернівецькій області, 2011. – 598 с.
 186. Сто сімдесят три шкільні автобуси курсують дорогами Закарпаття : / Режим доступу: <http://anons.uz.ua/news/social/2764-173-shklin-avtobusi-kursuyut-dorogami-zakarpattya.html>.
 187. Стойко Н. Характеристика природно-ресурсного потенціалу Західного регіону України : / Н. Стойко. – Режим доступу: [www.-nbuv.gov.ua/portal/Chem_Biol/Vldau/APK/2010_1/files/10snwrou.pdf](http://nbuv.gov.ua/portal/Chem_Biol/Vldau/APK/2010_1/files/10snwrou.pdf).
 188. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2012. – 182 с.

189. Студенти-медики не хочуть села : / Режим доступу: <http://fri.net.ua/node/766> (27.10.2012).
190. Сухарев М. В. Социальные антиинституты / М. В. Сухарев // Экономическая социология. – 2004. – Т. 5. – № 5. – с. 63-73.
191. Таліб Н. Чорний лебедь. Під знаком непередсказуемости / Н. Таліб ; пер. с англ. – М. : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2012. – 528 с.
192. Технологічні парки України : / Режим доступу : <http://www.dknii.gov.ua/2010-09-09-12-22-00/2010-09-09-12-24-35/139-2010-10-07-08-58-30>.
193. Тисяча книжок для сільської бібліотеки : / Режим доступу: <http://vlp.com.ua/node/8766>.
194. Тільки 26 районів готові оплатити навчання майбутніх сімейних лікарів : / Режим доступу : <http://vinnica.unian.net/ukr/detail/5108>.
195. Третяк А. М. Розвиток сільських територій як один з пріоритетів економічної політики держави / А. М. Третяк, В. М. Другак // Вісник аграрної науки. – 2007. – №7. – С. 71-74.
196. Туристична діяльність в Україні у 2011 році : Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 76 с.
197. Тьоткін В. І. Удосконалення державної політики соціального розвитку українського села / В. І. Тьоткін // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 32-41.
198. У Львівській області дефіцит шкільних автобусів – 12% : / Режим доступу: <http://galinfo.com.ua/news/116923.html>.
199. Указ Президента України «Про Концепцію державної регіональної політики» : / Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.
200. Україна: на ринку залишаються лише ті, хто вміє виробляти продукт по конкурентним і економічно обґрунтованим цінам. - Режим доступу : http://sugarua.com/ua/sugarnews_ukr/lists/107.
201. Украина пока не реализовала свой инвестиционный потенциал – IFC. - Режим доступу : <http://www.apk-inform.ru>.
202. Фаїзов А. Економічний механізм формування і функціонування ринку ріпаку та продуктів його переробки : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук : спец. 08.07.02 «Економіка сільського господарства і АПК». – К., 2006. – Режим доступу : <http://disser.com.ua/contents/34410.html>.

203. Фермерські господарства Львівщини : [статистичний збірник] / Держкомстат України. Головне управління статистики у Львівській області ; за ред. С. О. Матковського – Львів, 2011. – 113 с.
204. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность / Ф. Хайек. – М. : Новости, 1992. – 304 с.
205. Хмелевський Є. Амортизаційна політика й оновлення промислово-виробничих основних фондів / Є. Хмелевський // Економіка України. – №3. – 1999. – С. 41-47.
206. Чеботарьов В. А. Досвід структурних перетворень в агропромисловому виробництві постсоціалістичних країн у контексті їх вступу до Європейського Союзу / В. А. Чеботарьов // Економіка АПК. – 2007. – №2. – С. 142-148.
207. Шварц П. Ваше официальное будущее: Искусство предвидения и планирования будущего / П. Шварц ; пер. с англ. – М. : АСТ, 2008. – 239 с.
208. Шевчук В. Я. Основи інвестиційної діяльності / В. Я. Шевчук, П. С. Рогожин. – К.: Генеза, 1997. – 266 с.
209. Шнипер Р. И. Регион: диагностика и прогнозирование / Р. И. Шнипер. – Новосибирск : Наука, 1996. – 206 с.
210. Щепанський Я. Элементарные понятия социологии / Ян Щепанський ; пер. с польського М. М. Гуренко. – М. : Издательство «Прогрес», 1969. – 240 с.
211. Энергополитика. Нефть и Газ. Сланцевый газ: благо та енергонезалежність чи великий ризик? : / Режим доступу : <http://oil-gas-energy.com.ua/slancevij-gaz-bлаго-ta-energonezalezhnist-chi-velikij-rizik.html>.
212. Юрчишин В. До проблеми невідповідності суспільної долі сучасного вітчизняного селянства віковичним надбанням історично-селянського роду України / В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2010. – № 1. – С. 110-123.
213. Юрчишин В. В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки / В. В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2005. – №3. – С. 3-10.
214. Юхновський І. Р. Економіка / Ігор Рафіїлович Юхновський. – Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2005. – 864 с.
215. Яковишин П. А. Вплив інтенсивного впровадження нових технологій на демографічний стан регіонів / П. А. Яковишин //

- Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на ХХІ століття : тези міжнар. наук.-практ. конф. (15-18 тр. 1996 р.) ; Міністерство освіти України. – Чернівці : Чернівецький держуніверситет ім. Ю. Федьковича, КВГІ. – С. 312-314.
216. Якуба К. І. Трудовий потенціал сільських територій / К. І. Якуба // Вісник аграрної науки. – 2007. – №6. – С. 73-75.
217. Якубів В. М. Перспективи розвитку конкурентоспроможної тваринницької галузі в Карпатському регіоні : / В. М. Якубів. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/inek/2011_4/79.pdf.
218. Янукович В. Ф. Інфраструктура промислового регіона: теорія, практика, перспективи / В. Ф. Янукович. – Донецьк: ІЭПИ НАН України, Юго-Восток, 1999. – 168 с.
219. A comparative study of typologies for rural areas in Europe : / Режим доступу : <http://www.sre.wu-wien.ac.at>.
220. A typology of rural areas in Europe : / Режим доступу : <http://www.nordregio.se>.
221. Budzich-Szukała U. Europejska Sieć Ewaluacji Rozwoju Obszarów Wiejskich / Urszula Budzich-Szukała // Biuletyn forum aktywizacji obszarów wiejskich, 2009. – № 4 (7). – S. 3-5.
222. Communication from the commission to the European Parliament and the Council : / Режим доступу : <http://ec.europa.eu>.
223. Council Regulation (EC) № 1698/2005 of 20 September 2005 on support for rural development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) [Text] / Official Journal of the European Union, 2005. – 21 October. – Volume 48. – L 277. – PP. 1-40.
224. Davies R. W. The Industrialization of Soviet Russia. Vol. 1: The Socialist Offensive: The Collectivization of Soviet agriculture, 1929–1930. Harvard University Press. Cambridge, MA. 1980. – 491 p.
225. Drygas M. Wpływ dopłat bezpośrednich w ramach Wspólnej Polityki Rolnej 2004-2006 i 2007-2013 na przekształcenia obszarów wiejskich w województwie pomorskim / Mirosław Drygas / Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk ; Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie / Warszawa, 2010. – 63 s.

226. Evaluation Helpdesk : / Режим доступу : http://enrd.ec.europa.eu/-evaluation/whos-who/evaluation-helpdesk/en/evaluation-helpdesk_home_en.cfm.
227. European Innovation Partnership «Agriculture Productivity and Sustainability» : / Режим доступу : http://ec.europa.eu/agriculture-eip/index_en.htm.
228. European Network for Rural Development presentation. - Режим доступу : http://enrd.ec.europa.eu/en/en-rd-presentation_en.cfm.
229. European Union Strategy for the Baltic Sea Region : Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions / COM(2009) 248 final / Brussels, 2009. – 10 June. – 11 p.
230. Fitzgerald D. Every farm a factory: the industrial ideal in American agriculture / Deborah Fitzgerald. – New Haven and London : Yale University Press, 2003. – 256 p.
231. Grupa Robocza ds. KSOW : / Режим доступу : <http://ksow.pl/ksow/grupa-robocza-ds-ksow.html>.
232. Hopkins R. Who we are and what we do / Rob Hopkins, Peter Lipman. – Totnes : TQ9 5HN, 2009. – Version:1.0. – Febr. – 24 p.
233. Ozoliņa Ž. EU Strategy for the Baltic Sea Region: a year after and beyond / Žaneta Ozoliņa, Iveta Reinholde, Toms Rosroks. – Riga : «Zinātne» Publishers, 2010. – 279 p.
234. Pacek P. Rola i znaczenie Europejskiej Sieci Obszarow Wiejskich (ENRD) dla rozwoju obszarow wiejskich / Paweł Pacek / Biuletyn Krajowej Sieci Obszarow Wiejskich / Warszawa : Sekretariat Centralny Krajowej Sieci Obszarow Wiejskich, 2011. – № 1. – S. 8-10.
235. Promoting Farm/Non-Farm Linkages for Rural Development – Case Studies from Africa and Latin America : / [B. Davis, T. Reardon, K. Stamoulis, P. Winters] ; Food and Agriculture Organization of the United Nations. – Режим доступу : <http://www.fao.org/docrep-/005/y4383e/y4383e00.htm#Contents>.
236. Regionalna Strategia Innowacji Województwa Śląskiego na lata 2003-2013 / Katowice: Sejmik województwa Śląskiego, 2003. – 55 s.
237. Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2011. – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2011. – 393 s.
238. Rural realities in the European Union. - Режим доступу : <http://www.ec.europa.eu>.

239. Situation and prospects for EU agriculture. - Режим доступу : http://ec.europa.eu/agriculture/publi/situation-and-prospects/2010_en.pdf.
240. Study on Employment in Rural Areas. - Режим доступу : http://ec.europa.eu/agriculture/publi/reports/ruralemployment/sera_report.pdf.
241. Tomich T. P. Transforming Agrarian Economies, Opportunities Seized, Opportunities Missed / T. P. Tomich, P. Kilby, B. F. Johnston // Cornell University Press, Ithaca, 1995. – 474 p.
242. Typology of rural areas in the CEE new Member States. - Режим доступу : <http://www.ecsocman.edu.ru>.
243. Zimmer K. How Labor Migration Is Changing Ukraine / Kerstin Zimmer : / Режим доступу : <http://www.businessweek.com/stories/2007-01-22/how-labor-migration-is-changing-ukrainebusinessweek-business-news-stock-market-and-financial-advice>.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1

Валова продукція сільського господарства Карпатського регіону за категоріями господарств (у порівнянних цінах 2005 року), млн. грн.

Регіон	Показники	Роки							
		2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2010 р. у % до 2000 р.
Сільськогосподарські підприємства									
Карпат- ський регіон	Усього	934,1	990,1	1215,7	1490,6	1925,5	2061,8	2215,4	237,2
	прод. рослин.	600,8	486,9	489,1	557,8	830,4	872,1	-	-
	прод. тварин.	333,3	503,1	726,6	932,8	1095,1	1189,7	-	-
	в т.ч. Закарпат- ська область	Усього	99,0	95,2	92,4	84,3	116,0	108,0	83,6
	прод. рослин.	66,6	64,7	58,1	50,8	66,7	55,5	41,7	62,6
	прод. тварин.	32,4	30,5	34,3	33,5	49,3	52,5	41,9	129,3
	Івано- Франківсь- ка область	Усього	196,1	243,1	327,7	423,9	478,3	508,4	584,2
	прод. рослин.	122,7	88,9	84,1	95,5	151,8	152,9	134,2	109,4
	прод. тварин.	73,4	154,2	243,6	328,4	326,5	355,5	449,7	612,7
	Львівська область	Усього	365,3	422,1	550,9	677,0	933,7	1048,7	1097,7
прод. рослин.		224,1	214,7	246,9	288,6	430,8	476,3	464,7	207,4
прод. тварин.		141,2	207,4	304,0	388,4	502,9	572,4	633,0	448,3
Чернівецьк а область	Усього	273,7	229,6	244,7	305,4	397,5	396,7	449,9	164,4
	прод. рослин.	187,4	118,6	100,0	122,9	181,1	187,4	-	-
	прод. тварин.	86,3	111,0	144,7	182,5	216,4	209,3	-	-
Господарства населення									
Карпатсь- кий регіон	Усього	8794,8	9437,9	9489,7	9392,5	8876,6	9146,7	8822,3	100,3
	прод. рослин.	4007,3	4368,8	4507,5	4592,5	4278,1	4704,1	-	-
	прод. тварин.	4787,5	5069,1	4982,2	4800,0	4598,5	4442,6	-	-

Регіон	Показники	Роки							
		2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2010 р. у % до 2000 р.
в т.ч. Закарпатська область	Усього	1735,4	2007,9	2003,9	1992,2	2026,8	2107,9	2070,0	119,3
	прод. рослин.	740,8	901,0	928,4	934,9	958,4	1036,0	970,7	131,0
	прод. тварин.	994,6	1106,9	1075,5	1057,3	1068,4	1071,9	1099,8	110,6
Івано- Франківська область	Усього	2078,6	2160,6	2134,7	2105,8	1879,2	2048,3	1988,9	95,7
	прод. рослин.	909,5	927,1	898,1	896,7	717,8	915,9	878,3	96,6
	прод. тварин.	1169,1	1233,5	1236,6	1209,1	1161,4	1132,4	1109,8	94,9
Львівська область	Усього	3592,4	3635,6	3713,8	3615,7	3366,8	3322,5	3083,7	85,8
	прод. рослин.	1681,8	1709,3	1851,9	1869,7	1762,1	1826,7	1637,7	97,4
	прод. тварин.	1910,6	1926,3	1861,9	1746,0	1604,7	1495,8	1446,0	75,7
Черні- вецька область	Усього	1388,4	1633,8	1637,3	1678,8	1603,8	1668,0	1679,7	121,0
	прод. рослин.	675,2	831,4	829,1	891,2	839,8	925,5	-	-
	прод. тварин.	713,2	802,4	808,2	787,6	764,0	742,5	-	-

*Розрахунки проведені на основі даних відповідних обласних управлінь статистики.

Додаток Б

Структура посівних площ основних культур в Україні та Карпатському регіоні

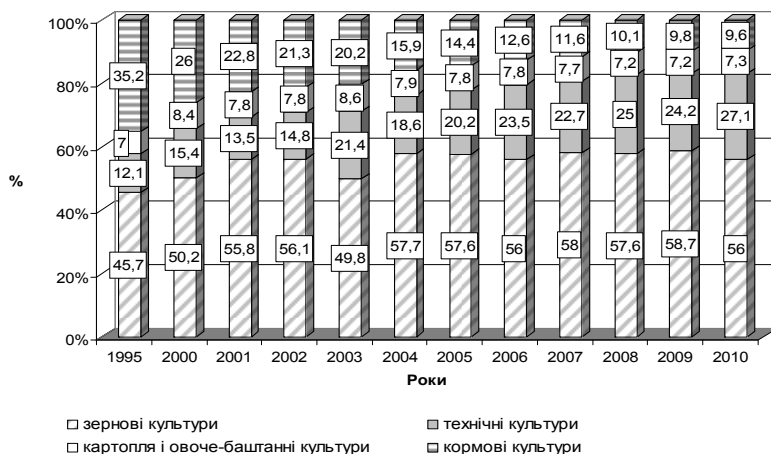

Рис. Б.1. Структура посівних площ основних культур в Україні

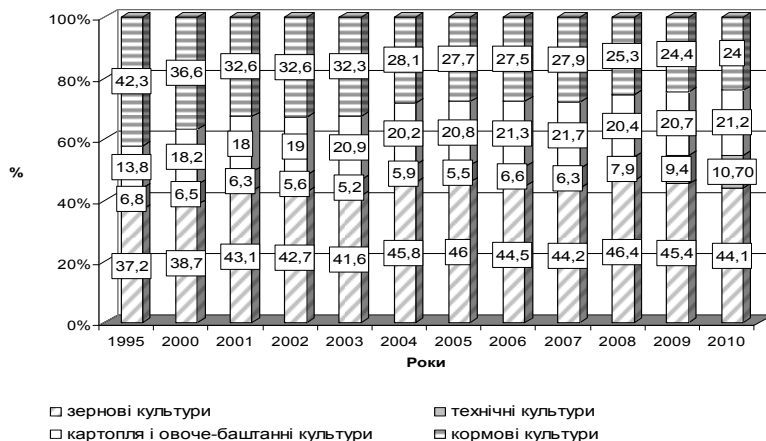

Рис. Б.2. Структура посівних площ основних культур в Карпатському регіоні

Додаток В

Динаміка урожайності сільськогосподарських культур в Україні та Карпатському регіоні

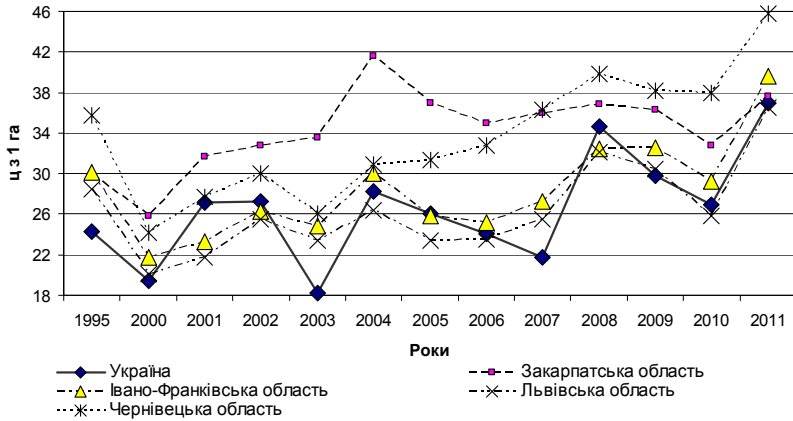

Рис. В.1. Динаміка урожайності зернових, ц з 1 га

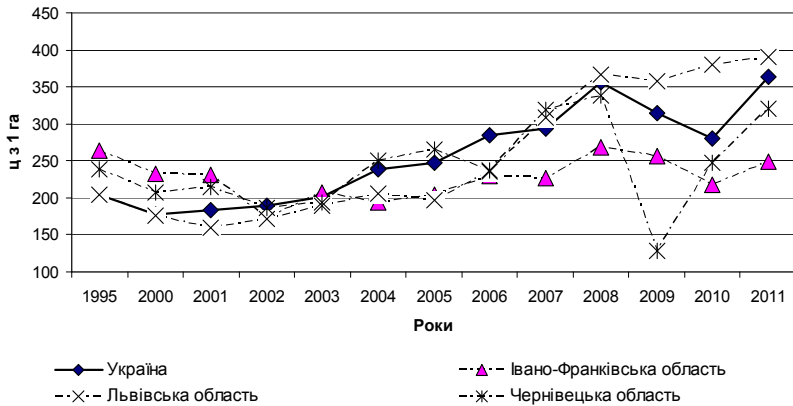

Рис. В.2. Динаміка урожайності цукрових буряків фабричних, ц з 1 га

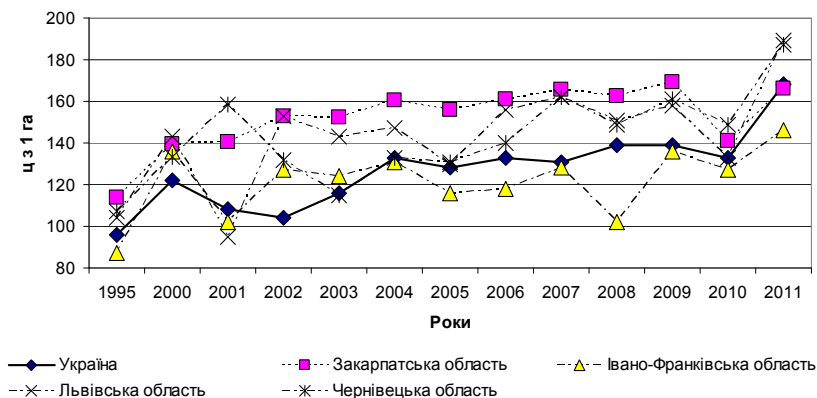

Рис. В.3. Динаміка урожайності картоплі, ц з 1 га

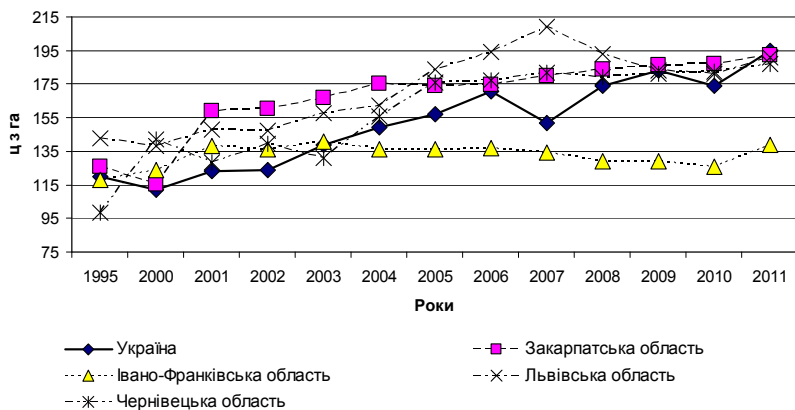

Рис. В.4. Динаміка урожайності овочів, ц з 1 га

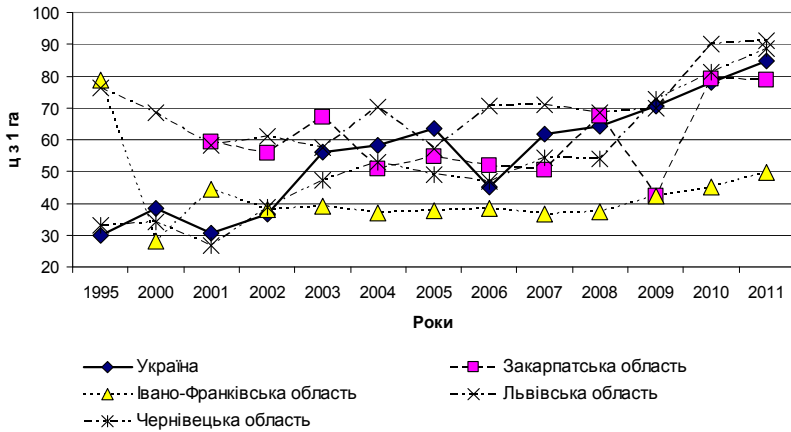

Рис. В.5. Динаміка урожайності плодів та ягід, ц з 1 га

Додаток Г

Динаміка обсягів внесення мінеральних та органічних добрив на 1 га посівної площі в Україні та Карпатському регіоні

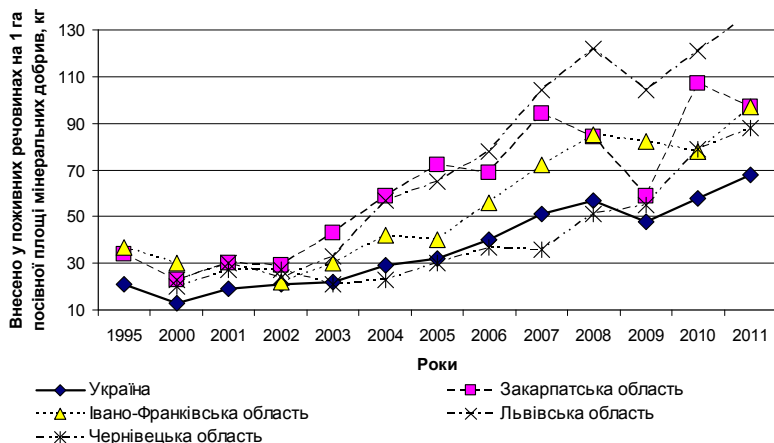

Рис. Г.1. Динаміка внесення мінеральних добрив на 1 га посівної площі, кг

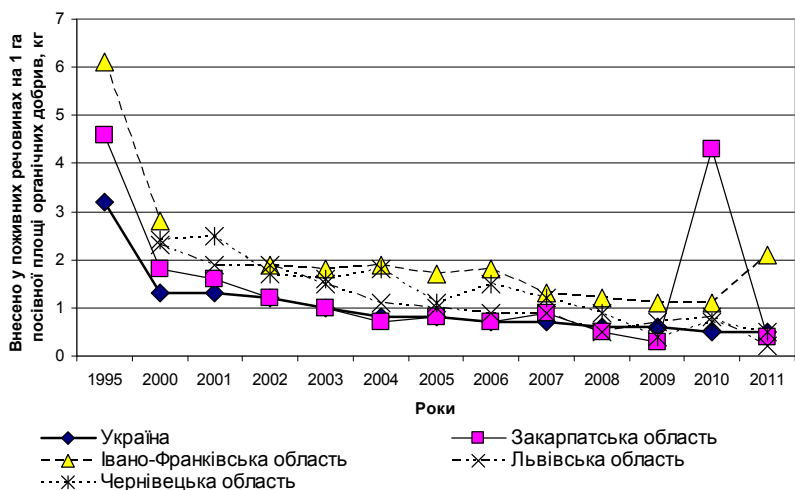

Рис. Г.2. Динаміка внесення органічних добрив на 1 га посівної площі, кг

Додаток Д

Таблиця Д.1

Окремі показники ефективності ведення сільського господарства на сільських територіях Карпатського регіону

№ з/п	Показники	Роки			
		1995	2000	2005	2010
1	Виробництво продукції сільського господарства на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн. <i>Україна</i> Карпатський регіон	226,5 -	186,2 381,8	221,2 430,7	270,2 464,3
2	Виробництво сільськогосподарської продукції на 1 особу, грн. <i>Україна</i> Карпатський регіон	1840 1591	1584 1547	1966 1700	2192 1815,4
3	Поголів'я великої рогатої худоби на 100 га сільськогосподарських угідь, голів <i>Україна</i> Карпатський регіон	46 -	25 50	18 40	12 29

Джерело: дані Державної служби статистики України та головних управлінь статистики Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей.

Додаток Е

Таблиця Е.1

Населення сільських територій України та Карпатського регіону в 1989-2011 рр.,
тис. осіб

Роки	Україна	Області			
		Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька
1989	17119,1	737,3	826,3	1117,2	543,0
1990	16969,3	735,7	823,8	1107,6	541,8
1991	16859,2	736,6	826,1	1103,9	539,8
1992	16759,7	735,8	825,4	1094,6	539,8
1993	16773,1	751,2	827,3	1088,7	541,4
1994	16713,7	757,4	827,7	1084,7	541,7
1995	16609,6	774,9	827,6	1079,9	541,7
1996	16529,2	785,7	827,2	1078,8	542,9
1997	16430,9	788,6	830,2	1079,4	544,1
1998	16322,6	789,1	827,9	1076,4	545,4
1999	16216,0	789,7	826,1	1074,7	546,4
2000	16091,2	788,6	822,9	1070,4	547,4
2001	15971,5	790,6	819,7	1068,8	548,6
2002	15882,7	792,3	816,7	1067,8	549,3
2003	15675,1	789,5	812,4	1057,5	545,4
2004	15476,0	787,7	807,5	1047,7	541,9
2005	15271,3	786,0	803,0	1038,2	538,9
2006	15051,7	783,7	797,6	1027,7	535,2
2007	14868,6	782,4	793,7	1019,6	532,4
2008	14703,9	781,2	789,3	1011,8	529,4
2009	14556,5	781,5	786,4	1005,7	526,9
2010	14438,1	782,2	784,3	1001,6	525,1
2011	14336,9	783,6	782,6	998,2	523,2
у % до 1989 р.	83,7	106,3	94,7	89,3	96,4

Джерело: дані Державної служби статистики України та головних управлінь статистики Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей.

Таблиця Е.2

Чисельність постійного населення та частка сільського населення у Карпатському регіоні у 1989-2011 рр.

Роки	Чисельність населення, осіб			Частка у загальній кількості населення, %	
	Міські поселення та сільська місцевість	Міські поселення, осіб	Сільська місцевість, осіб	Міські поселення, %	Сільська місцевість, %
Україна					
1989	51 452 034	34 297 231	17 154 803	66,7	33,3
1990	51 556 513	34 535 564	17 020 949	67,0	33,0
1991	51 623 547	34 703 099	16 920 448	67,2	32,8
1992	51 708 234	34 869 583	16 838 651	67,4	32,6
1993	51 870 430	34 997 216	16 873 214	67,5	32,5
1994	51 715 375	34 878 834	16 836 541	67,4	32,6
1995	51 300 431	34 545 531	16 754 900	67,3	32,7
1996	50 874 104	34 204 774	16 669 330	67,2	32,8
1997	50 400 041	33 837 549	16 562 492	67,1	32,9
1998	49 973 488	33 529 828	16 443 660	67,1	32,9
1999	49 544 808	33 215 074	16 329 734	67,0	33,0
2000	49 114 950	32 930 627	16 184 323	67,0	33,0
2001	48 663 609	32 607 130	16 056 479	67,0	33,0
2002	48 240 902	32 290 729	15 950 173	66,9	33,1
2003	47 823 108	32 072 716	15 750 392	67,1	32,9
2004	47 442 079	31 890 876	15 551 203	67,2	32,8
2005	47 100 462	31 753 730	15 346 732	67,4	32,6
2006	46 749 170	31 622 120	15 127 050	67,6	32,4
2007	46 465 691	31 521 751	14 943 940	67,8	32,2
2008	46 192 309	31 413 141	14 779 168	68,0	32,0
2009	45 963 359	31 331 587	14 631 772	68,2	31,8
2010	45 782 592	31 269 164	14 513 428	68,3	31,7
2011	45 598 179	31 186 018	14 412 161	68,4	31,6
Закарпатська область					
1989	1 245 618	506 464	739 154	40,7	59,3
1990	1 249 977	511 891	738 086	41,0	59,0
1991	1 256 384	516 823	739 561	41,1	58,9
1992	1 260 756	521 342	739 414	41,4	58,6
1993	1 269 170	513 678	755 492	40,5	59,5
1994	1 272 979	510 656	762 323	40,1	59,9

Роки	Чисельність населення, осіб			Частка у загальній кількості населення, %	
	Міські поселення та сільська місцевість	Міські поселення, осіб	Сільська місцевість, осіб	Міські поселення, %	Сільська місцевість, %
1995	1 272 792	492 379	780 413	38,7	61,3
1996	1 271 213	481 203	790 010	37,9	62,1
1997	1 270 111	478 078	792 033	37,6	62,4
1998	1 268 165	475 219	792 946	37,5	62,5
1999	1 265 854	471 769	794 085	37,3	62,7
2000	1 261 168	468 025	793 143	37,1	62,9
2001	1 258 181	464 641	793 540	36,9	63,1
2002	1 254 614	460 429	794 185	36,7	63,3
2003	1 251 044	459 238	791 806	36,7	63,3
2004	1 248 284	458 270	790 014	36,7	63,3
2005	1 245 653	457 357	788 296	36,7	63,3
2006	1 242 614	456 641	785 973	36,7	63,3
2007	1 240 993	456 259	784 734	36,8	63,2
2008	1 239 773	456 295	783 478	36,8	63,2
Івано-Франківська область					
2009	1 240 530	456 724	783 806	36,8	63,2
2010	1 241 995	457 421	784 574	36,8	63,2
2011	1 244 517	458 616	785 901	36,9	63,1
1989	1 413 211	589 016	824 195	41,7	58,3
1990	1 418 616	597 041	821 575	42,1	57,9
1991	1 427 414	603 836	823 578	42,3	57,7
1992	1 433 502	610 733	822 769	42,6	57,4
1993	1 440 583	615 919	824 664	42,8	57,2
1994	1 442 719	617 617	825 102	42,8	57,2
1995	1 441 363	616 326	825 037	42,8	57,2
1996	1 439 059	614 158	824 901	42,7	57,3
1997	1 434 937	606 933	828 004	42,3	57,7
1998	1 430 336	604 239	826 097	42,2	57,8
1999	1 424 683	599 998	824 685	42,1	57,9
2000	1 418 278	596 133	822 145	42,0	58,0
2001	1 412 655	591 224	821 431	41,9	58,1
2002	1 406 129	586 126	820 003	41,7	58,3
2003	1 400 933	585 042	815 891	41,8	58,2

Роки	Чисельність населення, осіб			Частка у загальній кількості населення, %	
	Міські поселення та сільська місцевість	Міські поселення, осіб	Сільська місцевість, осіб	Міські поселення, %	Сільська місцевість, %
2004	1 395 096	583 995	811 101	41,9	58,1
2005	1 390 890	584 330	806 560	42,0	58,0
2006	1 386 221	585 043	801 178	42,2	57,8
2007	1 382 646	585 421	797 225	42,3	57,7
2008	1 379 877	586 976	792 901	42,5	57,5
2009	1 378 336	588 446	789 890	42,7	57,3
2010	1 377 990	590 147	787 843	42,8	57,2
2011	1 377 040	590 968	786 072	42,9	57,1
Львівська область					
1989	2 727 410	1 612 012	1 115 398	59,1	40,9
1990	2 729 107	1 622 424	1 106 683	59,4	40,6
1991	2 734 432	1 630 972	1 103 460	59,6	40,4
1992	2 736 785	1 641 521	1 095 264	60,0	40,0
1993	2 737 745	1 647 073	1 090 672	60,2	39,8
1994	2 734 398	1 646 385	1 088 013	60,2	39,8
1995	2 721 546	1 636 909	1 084 637	60,1	39,9
1996	2 707 789	1 623 629	1 084 160	60,0	40,0
1997	2 691 838	1 607 492	1 084 346	59,7	40,3
1998	2 675 834	1 593 507	1 082 327	59,6	40,4
1999	2 659 855	1 578 073	1 081 782	59,3	40,7
2000	2 642 709	1 563 998	1 078 711	59,2	40,8
2001	2 624 400	1 548 739	1 075 661	59,0	41,0
2002	2 605 956	1 533 976	1 071 980	58,9	41,1
2003	2 592 625	1 530 520	1 062 105	59,0	41,0
2004	2 579 941	1 527 657	1 052 284	59,2	40,8
2005	2 569 671	1 526 838	1 042 833	59,4	40,6
2006	2 558 759	1 526 506	1 032 253	59,7	40,3
2007	2 550 043	1 525 822	1 024 221	59,8	40,2
2008	2 541 409	1 525 032	1 016 377	60,0	40,0
2009	2 534 559	1 524 256	1 010 303	60,1	39,9
2010	2 531 247	1 525 032	1 006 215	60,2	39,8
2011	2 526 378	1 523 535	1 002 843	60,3	39,7

Роки	Чисельність населення, осіб			Частка у загальній кількості населення, %	
	Міські поселення та сільська місцевість	Міські поселення, осіб	Сільська місцевість, осіб	Міські поселення, %	Сільська місцевість, %
Чернівецька область					
1989	940 801	394 415	546 386	41,9	58,1
1990	940 474	394 068	546 406	41,9	58,1
1991	939 550	394 171	545 379	42,0	58,0
1992	940 678	394 016	546 662	41,9	58,1
1993	945 266	395 611	549 655	41,9	58,1
1994	945 526	394 182	551 344	41,7	58,3
1995	943 349	390 585	552 764	41,4	58,6
1996	940 723	387 179	553 544	41,2	58,8
1997	937 132	383 665	553 467	40,9	59,1
1998	934 078	381 054	553 024	40,8	59,2
1999	930 239	377 301	552 938	40,6	59,4
2000	926 369	374 779	551 590	40,5	59,5
2001	922 533	371 169	551 364	40,2	59,8
2002	919 028	368 263	550 765	40,1	59,9
2003	915 385	368 065	547 320	40,2	59,8
2004	911 523	367 753	543 770	40,3	59,7
2005	908 426	367 653	540 773	40,5	59,5
2006	905 099	367 995	537 104	40,7	59,3
2007	903 207	368 880	534 327	40,8	59,2
2008	901 462	370 087	531 375	41,1	58,9
2009	900 995	372 172	528 823	41,3	58,7
2010	901 306	374 274	527 032	41,5	58,5
2011	901 212	376 149	525 063	41,7	58,3

Джерело: дані Державної служби статистики України та головних управлінь статистики Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей.

Додаток Ж

Таблиця Ж.1

Природний та загальний приріст/ скорочення (+/-), сальдо міграції сільського населення України та областей Карпатського регіону в 1989-2011 рр., осіб

Роки	Показники	Україна	Області			
			Закарпатська область	Івано-Франківська область	Львівська область	Чернівецька область
1989	Загальний приріст (+/-)	-168000	-1300	-2700	-10400	-1400
	Природний приріст (+/-)	-39900	5700	2800	1900	1700
	Сальдо міграції (+/-)	-124300	-7000	-5500	-13900	-3100
1990	Загальний приріст (+/-)	-110000	900	2300	-3700	-2000
	Природний приріст (+/-)	-58100	5600	2300	700	1500
	Сальдо міграції (+/-)	-70100	-4700	-1200	-4400	-3500
1991	Загальний приріст (+/-)	-99500	-800	-700	-9300	0
	Природний приріст (+/-)	-77300	4700	1400	-1000	1000
	Сальдо міграції (+/-)	-36400	-5500	-2100	-7800	-3000
1992	Загальний приріст (+/-)	13400	15400	1900	-5900	1600
	Природний приріст (+/-)	-86200	4800	1100	-1000	1000
	Сальдо міграції (+/-)	78300	0	800	-4900	600
1993	Загальний приріст (+/-)	-59400	6200	400	-4000	300
	Природний приріст (+/-)	-108600	3800	700	-1400	300
	Сальдо міграції (+/-)	43700	-1000	-600	-2600	0
1994	Загальний приріст (+/-)	-104100	17500	-100	-4800	0
	Природний приріст (+/-)	-120800	2800	200	-2300	100
	Сальдо міграції (+/-)	300	-1100	-900	-2500	-100
1995	Загальний приріст (+/-)	-80400	10800	-400	-1100	1200
	Природний приріст (+/-)	-131700	2000	-400	-3000	-300
	Сальдо міграції (+/-)	39300	1000	0	1900	1500
1996	Загальний приріст (+/-)	-98300	2900	3000	600	1200
	Природний приріст (+/-)	-139800	1800	-800	-3800	-700
	Сальдо міграції (+/-)	39200	1100	0	4400	1900
1997	Загальний приріст (+/-)	-108300	500	-2300	-3000	1300
	Природний приріст (+/-)	-142100	1500	-1500	-4900	-1000

Роки	Показники	Україна	Області			
			Закарпатська область	Івано-Франківська область	Львівська область	Чернівецька область
	Сальдо міграції (+/-)	34000	-1000	-800	1900	2300
1998	Загальний приріст (+/-)	-106600	600	-1800	-1700	1000
	Природний приріст (+/-)	-133900	1100	-1300	-3800	-700
	Сальдо міграції (+/-)	20800	-500	-500	2100	1700
1999	Загальний приріст (+/-)	-124800	-1100	-3200	-4300	1000
	Природний приріст (+/-)	-149400	-100	-2600	-5900	-1300
	Сальдо міграції (+/-)	27000	-1000	-600	1600	2300
2000	Загальний приріст (+/-)	-119700	2000	-3200	-1600	1200
	Природний приріст (+/-)	-153900	600	-2400	-5700	-1600
	Сальдо міграції (+/-)	52700	1400	-800	4100	2800
2001	Загальний приріст (+/-)	-112400	900	-3700	-2300	-100
	Природний приріст (+/-)	-156400	-200	-3200	-6200	-1900
	Сальдо міграції (+/-)	44600	1100	-500	3900	1800
2002	Загальний приріст (+/-)	-183371	-1975	-3622	-8980	-3087
	Природний приріст (+/-)	-158694	-423	-3392	-6415	-2180
	Сальдо міграції (+/-)	-24677	-1552	-230	-2565	-907
2003	Загальний приріст (+/-)	-195281	-1792	-4790	-9821	-3550
	Природний приріст (+/-)	-163269	-264	-3959	-6700	-2513
	Сальдо міграції (+/-)	-32012	-1528	-831	-3121	-1037
2004	Загальний приріст (+/-)	-202621	-1718	-4541	-9451	-2997
	Природний приріст (+/-)	-157871	-81	-3212	-5998	-1751
	Сальдо міграції (+/-)	-44750	-1637	-1329	-3453	-1246
2005	Загальний приріст (+/-)	-219682	-2323	-5382	-10580	-3669
	Природний приріст (+/-)	-168571	-771	-3884	-6717	-2329
	Сальдо міграції (+/-)	-51111	-1552	-1498	-3863	-1340
2006	Загальний приріст (+/-)	-176791	-1239	-3953	-8032	-2777
	Природний приріст (+/-)	-142585	28	-2932	-5720	-1665
	Сальдо міграції (+/-)	-34206	-1267	-1021	-2312	-1112
2007	Загальний приріст (+/-)	-164772	-1256	-4324	-7844	-2952
	Природний приріст (+/-)	-138032	-45	-3118	-5816	-1725
	Сальдо міграції (+/-)	-26740	-1211	-1206	-2028	-1227
2008	Загальний приріст (+/-)	-147396	328	-3011	-6074	-2552

Роки	Показники	Україна	Області			
			Закарпатська область	Івано-Франківська область	Львівська область	Чернівецька область
2009	Природний приріст (+/-)	-121568	1253	-2380	-4652	-991
	Сальдо міграції (+/-)	-25828	-925	-631	-1422	-1561
	Загальний приріст (+/-)	-118359	768	-2047	-4088	-1791
	Природний приріст (+/-)	-101417	1754	-1291	-3225	-693
2010	Сальдо міграції (+/-)	-16485	-986	-756	-863	-1098
	Загальний приріст (+/-)	-101300	1300	-1800	-3400	-2000
	Природний приріст (+/-)	-96003	2020	-1592	-3676	-798
	Сальдо міграції (+/-)	-5249	-693	-179	301	-1171
2011	Загальний приріст (+/-)	-84100	1900	-100	-2200	-900
	Природний приріст (+/-)	-79899	2547	-926	-2531	-185
	Сальдо міграції (+/-)	-4220	-648	827	375	-743

Джерело: дані Державної служби статистики України та головних управлінь статистики Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей.

Додаток 3

Таблиця 3.1

Постійне населення сільської місцевості Карпатського регіону та України станом на 01.01.2012 р. у розрізі вікових груп, осіб

Вікові групи	Україна	Області			
		Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька
0	169494	11485	10025	12238	6818
1	171146	11481	10285	12712	6820
2	167750	11210	9649	12164	6801
3	155804	10217	9112	11203	6164
4	150655	9996	8983	11013	6145
5	138559	9467	8368	10443	5941
6	138860	9572	8376	10320	5900
7	137511	9091	7992	10123	5568
8	136197	9004	8090	9686	5570
9	133459	8652	8144	9506	5648
10	147857	9692	8984	10894	6146
11	150602	9442	9038	10914	6361
12	160849	10154	9644	12072	6818
13	167084	10319	10029	12285	6743
14	178618	11022	10776	13543	7159
15	181367	11348	10787	13615	7320
16	183786	11312	10791	13790	7452
17	176229	11690	10742	13963	7018
18	178264	11948	10717	13927	7484
19	187984	12136	11198	14199	7507
20	197735	12498	11450	14467	7646
21	206594	12399	11496	15043	7583
22	221884	13001	12338	15712	8252
23	233136	13298	12834	16180	8518
24	233777	13375	12728	16311	8590
25	217108	13024	11775	15867	7888
26	203165	12934	11500	15549	7714
27	190477	12176	10911	15171	7161
28	179299	11864	10617	13963	6772
29	184355	12015	11374	13862	7462
30	192257	12512	11488	14427	7665
31	187930	12227	11254	14103	7479
32	187597	12019	11252	13788	7769

Вікові групи	Україна	Області			
		Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька
33	184567	11562	10693	13176	7592
34	192894	12124	11124	13594	7669
35	192926	11695	11013	13236	7298
36	192737	11649	10937	13290	7345
37	190854	11554	10947	13289	7188
38	197090	11574	11127	13393	7548
39	196407	11485	10910	13666	7325
40	195783	11397	11062	14183	7233
41	185687	10726	10512	13426	7048
42	192767	10839	10729	13786	7387
43	190889	10382	10476	13393	7081
44	194441	10397	10835	13540	6981
45	186194	9948	10143	13574	6596
46	194526	11039	10766	13972	6790
47	205735	11004	11048	14230	6919
48	208872	10944	11286	15067	7071
49	212921	11529	11848	14918	7549
50	218057	12146	11846	15865	7708
51	210036	10998	11758	15073	7563
52	205527	10956	11671	14925	7142
53	198826	10643	10804	13937	6772
54	189894	9458	9332	12180	6174
55	178916	9343	9564	11978	6022
56	180852	9793	8822	11226	5882
57	161684	7784	7396	9592	5254
58	169275	8256	8203	9938	5712
59	168379	8158	8265	9862	5604
60	165262	8134	7678	8729	5624
61	174273	8281	8459	9393	6133
62	144185	7079	6724	8984	4966
63	125348	6917	6416	8561	4073
64	118914	5915	5364	7075	3505
65	81211	4543	5344	7398	2466
66	115956	5637	6899	8621	4070
67	105882	4600	4698	6311	4174
68	134832	4835	5368	7275	4839
69	164212	5399	6871	9518	5746
70	169229	5936	7989	10257	4720
71	176062	5125	6339	8495	4301
72	184198	5112	6940	9194	4549

Вікові групи	Україна	Області			
		Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька
73	183091	5139	6589	9127	4401
74	153132	4805	6895	9102	4601
75	127673	4580	6672	8928	4049
76	95372	4245	6412	8270	4053
77	82621	4037	6370	8269	3678
78	100620	3894	6497	8591	3979
79	97928	3461	5399	7624	3228
80	114757	3409	5676	7594	3467
81	93347	2874	4463	5964	2734
82	91258	2561	4216	5519	2506
83	76515	2008	3217	4439	2127
84	64378	1643	2539	3474	1753
85	55311	1435	2373	3219	1566
86	46239	1289	1923	2705	1366
87	34332	880	1564	2308	1010
88	27923	804	1398	2062	853
89	19728	499	947	1520	672
90	14130	346	707	1011	572
91	8696	200	485	706	303
92	7504	80	247	350	221
93	3432	78	116	230	78
94	2583	25	109	139	64
95	1843	35	47	110	87
96	2601	53	140	142	73
97	684	12	48	44	34
98	2 006	29	49	219	49
99	157	1	4	-	-
100+	611	3	17	4	38

Джерело: дані Державної служби статистики України та головних управлінь статистики Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей

Додаток И

Таблиця И.1
Розподіл населення України та областях Карпатського регіону за віковими групами на 01.01.2012 рр., %

Вікова група, років	Україна			Закарпатська область			Івано-Франківська область			Львівська область			Чернівецька область		
	Міська місцевість, осіб	Сільська місцевість, осіб	Частина сільського у заповідній кількості, %	Міська місцевість, осіб	Сільська місцевість, осіб	Частина сільського у заповідній кількості, %	Міська місцевість, осіб	Сільська місцевість, осіб	Частина сільського у заповідній кількості, %	Міська місцевість, осіб	Сільська місцевість, осіб	Частина сільського у заповідній кількості, %	Міська місцевість, осіб	Сільська місцевість, осіб	Частина сільського у заповідній кількості, %
0-2	1507290	508390	33,7	54065	34176	63,2	50354	29959	59,5	86888	37114	42,7	32831	20439	62,3
0-6	3272604	1092268	33,4	117491	73428	62,5	111572	64798	58,1	192326	80093	41,6	72101	44589	61,8
1-6	2778593	922774	33,2	99361	61943	62,3	95320	54773	57,5	163903	67855	41,4	61151	37771	61,8
3-5	1343127	445018	33,1	48257	29680	61,5	46435	26463	57,0	79678	32659	41,0	29671	18250	61,5
6-9	1580282	546027	34,6	56707	36319	64,0	55893	32602	58,3	96875	39635	40,9	36174	22686	62,7
6-16	4624280	1716190	37,1	164837	109608	66,5	170071	102651	60,4	289612	126748	43,8	110726	70685	63,8
6-17	5152864	1892419	36,7	182413	121298	66,5	188910	113393	60,0	32483	140711	43,5	122993	77703	63,2
6-22	8368240	2884880	34,5	280244	183280	65,4	292934	170592	58,2	516404	214059	41,5	192625	116175	60,3
6-23	9110567	3118016	34,2	301505	196578	65,2	316124	183426	58,0	557530	230239	41,3	207318	124693	60,1
7-16	4201993	1577330	37,5	149668	100036	66,8	155288	94275	60,7	263852	116428	44,1	101127	64785	64,1
8-13	2358363	896048	38,0	85822	57263	66,7	87658	53929	61,5	147912	65357	44,2	57473	37286	64,9
10-14	2065291	805010	39,0	74789	50629	67,7	77910	48471	62,2	131087	59708	45,5	51024	33227	65,1
14-15	941424	359985	38,2	32733	22370	68,3	35425	21563	60,9	60211	27158	45,1	22835	14479	63,4
15-17	1507291	541382	35,9	50917	34350	67,5	55107	32320	58,6	95521	41368	43,3	35795	21790	60,9
15-18	2076910	719646	34,6	69648	46298	66,5	74585	43037	57,7	131910	55295	41,9	49280	29274	59,4
16-17	1027612	360015	35,0	34278	23002	67,1	37141	21533	58,0	65002	27753	42,7	24142	14470	59,9
18-19	1180801	366248	31,0	37814	24084	63,7	39897	21915	54,9	74093	28126	38,0	27167	14991	55,2
18-22	3215376	992461	30,9	97831	61982	63,4	104024	57199	55,0	192921	73348	38,0	69632	38472	55,3
0-14	6495900	2304445	35,5	233818	150804	64,5	230592	137495	59,6	394528	169116	42,9	149700	94602	63,2
0-15	6975669	2485812	35,6	250457	162152	64,7	248558	148282	59,7	425047	182731	43,0	161353	101922	63,2
0-16	7474597	2669598	35,7	267159	173464	64,9	266860	159073	59,6	456178	196521	43,1	173228	109374	63,1
0-17	8003282	2845827	35,6	284735	185154	65,0	285699	169815	59,4	490049	210484	43,0	185495	116392	62,7
0-27	15089005	4915951	32,6	507387	311943	63,7	507387	286762	56,5	900939	362910	40,3	333082	194735	58,5
Всього	45598179	14412161	31,6	1244517	785901	63,1	1377040	786072	57,1	2526378	1002843	39,7	901212	525063	58,3

Джерело: дані Державної служби статистики України та головних управлінь статистики Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей.

Додаток К

Таблиця К.1
Розподіл померлих на сільських територіях Карпатського регіону у 1989-2011 рр. за статтю, осіб

Роки	Україна		Закарпатська		Івано-Франківська		Львівська		Чернівецька	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
1989	117510	142324	3803	3366	4767	5175	7187	7597	3236	3354
1990	123290	149198	3903	3404	4983	5341	7475	7890	3417	3496
1991	131992	156980	4420	3788	5426	5933	8097	8647	3701	3706
1992	135578	159683	4504	3814	5295	5901	7973	8509	3579	3795
1993	140537	168663	4701	4021	5405	5847	7862	8493	3726	3996
1994	144029	169817	4791	4034	5476	5889	7790	8605	3781	3975
1995	147426	168727	5155	4348	5504	6015	8015	8661	3921	3965
1996	146938	168974	5010	4225	5477	5969	8171	8978	3868	4179
1997	144613	165092	4899	4065	5730	5956	8168	8922	3975	3995
1998	136636	157797	4731	4241	5284	5642	7669	8285	3753	3891
1999	140375	158809	4885	4283	5516	6039	8095	8661	3827	4041
2000	142801	158212	4722	4133	5627	5782	8018	8377	3874	3977
2001	141210	154413	4849	4214	5744	5955	7784	8443	3783	4048
2002	145267	155238	5233	4455	5831	5892	8270	8269	3907	4105
2003	146656	158787	4988	4557	6018	6149	8293	8910	4055	4271
2004	147802	152967	5206	4636	5880	5971	8268	8451	3880	3950
2005	154339	156061	5515	4909	6348	6132	8759	8645	4230	4250
2006	146028	150290	5292	4818	6117	5950	8609	8387	3921	4088
2007	148256	148368	5510	4929	6338	6100	8709	8555	4003	4014
2008	145209	146354	5341	4776	6068	6080	8612	8386	3916	3978
2009	132450	141995	5126	4775	5767	5855	7834	8264	3701	3892
2010	126467	140638	4775	2804	5670	5990	7750	8250	3720	3973
2011	120381	133182	4701	4642	5191	5744	7199	7868	3550	3755

Джерело: дані Державної служби статистики України та головних управлінь статистики Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей.

Додаток Л

Таблиця Л.1
Коефіцієнти смертності за статтю у сільській місцевості Карпатського регіону у 2002-2010 рр.,
на 100000 осіб відповідного віку

Роки	Україна		Області									
			Закарпатська		Івано-Франківська		Львівська		Чернівецька			
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки		
2002	1736,6	1432,6	1356,2	1046,9	1397,3	1167,0	1438,9	1185,4	1407,8	1242,1		
2003	1758,1	1476,9	1312,5	1090,8	1439,6	1233,0	1447,4	1252,8	1454,6	1290,6		
2004	1792,0	1454,5	1363,7	1133,9	1402,7	1197,8	1453,0	1207,7	1412,9	1227,2		
2005	1862,2	1498,5	1458,5	1197,0	1494,4	1230,5	1531,8	1235,0	1535,7	1317,0		
2006	1799,6	1478,3	1411,1	1159,5	1466,1	1206,7	1513,8	1222,3	1451,2	1271,8		
2007	1840,6	1480,6	1478,3	1191,9	1509,0	1230,8	1524,6	1232,5	1497,0	1263,3		
2008	1819,4	1481,7	1436,5	1179,5	1452,3	1227,0	1532,9	1250,7	1454,4	1264,0		
2009	1661,8	1437,1	1374,1	1146,9	1374,8	1185,2	1387,0	1216,1	1374,5	1224,1		
2010	1619,6	1450,0	1254,0	1154,7	1350,5	1201,9	1376,9	1213,8	1345,2	1269,5		

Джерело: дані Державної служби статистики України та головних управлінь статистики Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей.

Додаток М

Таблиця М.1
Демографічне навантаження на населення працездатного віку, яке проживає у сільській місцевості
Карпатського регіону у 1989-2011 рр., осіб

Роки	Україна			Закарпатська			Івано-Франківська			Львівська			Чернівецька		
	Загальне навантаження	особам у відсотку працездатний	особам у відсотку молодошум за працездатний	Навантаження на населення	особам у відсотку працездатний	особам у відсотку молодошум за працездатний	Навантаження на населення	особам у відсотку працездатний	особам у відсотку молодошум за працездатний	Навантаження на населення	особам у відсотку працездатний	особам у відсотку молодошум за працездатний	Навантаження на населення	особам у відсотку працездатний	особам у відсотку молодошум за працездатний
1989	1017	447	570	835	523	312	942	491	451	980	479	501	946	489	457
1990	1020	447	573	845	524	321	961	497	464	1002	487	515	958	492	466
1991	1024	446	578	850	521	329	972	497	475	1013	490	523	966	491	475
1992	1027	444	583	852	518	334	974	493	481	1019	488	531	970	489	481
1993	1029	442	587	849	513	336	976	490	486	1025	487	538	973	488	485
1994	1027	440	587	846	509	337	980	488	492	1030	488	542	969	483	486
1995	1024	437	587	838	501	337	976	483	493	1025	483	542	962	477	485
1996	1022	434	588	830	492	338	975	478	497	1022	479	543	957	471	486
1997	1020	430	590	819	482	337	967	470	497	1012	472	540	954	466	488
1998	1017	426	591	806	471	335	952	461	491	995	463	532	948	460	488
1999	1006	421	585	790	459	331	934	451	483	972	452	520	940	455	485
2000	992	413	579	773	446	327	919	441	478	947	438	509	924	446	478
2001	967	402	565	755	432	323	902	431	471	924	424	500	899	434	465
2002	950	392	558	741	421	320	884	420	464	904	412	492	884	423	461
2003	918	375	543	721	405	316	853	402	451	873	394	479	859	408	451
2004	887	360	527	703	390	313	826	387	439	845	379	466	836	395	441
2005	866	347	519	691	379	312	810	374	436	824	366	458	820	383	437
2006	840	335	505	678	368	310	789	362	427	800	353	447	799	372	427
2007	820	325	495	666	358	308	771	351	420	780	342	438	781	362	419
2008	804	317	487	658	350	308	756	342	414	762	332	430	766	353	413
2009	792	312	480	651	344	307	741	334	407	747	325	422	754	346	408
2010	787	310	477	653	342	311	734	330	404	736	319	417	750	343	407
2011	780	307	473	655	342	313	728	326	402	726	314	412	744	339	405

Джерело: дані Державної служби статистики України та головних управлінь статистики Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей.

Додаток Н

Дані експертних оцінок щодо прогнозів розвитку сільських територій Карпатського регіону

1. Нумерація показників на нижній осі рисунків Н.1-Н.4:
2. Втрата (скорочення) зовнішніх ринків збуту сільськогосподарської продукції.
3. Згортання інвестиційних проектів іноземними компаніями.
4. Введення в дію Закону України “Про Державний земельний кадастр”.
5. Введення в дію Закону України “Про ринок земель” в редакції від 18.07.2011 р.
6. Збереження тенденції міграційного відтоку населення з сільських територій.
7. Зменшення кількості сільського населення внаслідок зростання девіантних (алкоголізм, наркоманія, злочинність) проявів.
8. Погіршення ситуації на ринку праці: зростання кількості безробітних.
9. Подальше падіння платоспроможності сільського населення.
10. Погіршення стану соціальної інфраструктури.
11. Отримання нижчих, ніж прогнозується, обсягів врожаю або неспроможність його вчасно і в повному обсязі зібрати через брак коштів (відсутність кредитних ресурсів тощо).
12. Збільшення площі необроблюваної землі.
13. Збереження тенденції погіршення якості (родючості) земель.
14. Збереження існуючої системи формування місцевих бюджетів (незмінність бюджетної та податкової систем).
15. Подальше укрупнення діючих сільськогосподарських підприємств, формування великотоварного експортоорієнтованого виробництва.
16. Подальший занепад тваринництва за існуючої державної політики його розвитку.
17. Зменшення кількості фермерських господарств за існуючої державної аграрної політики.

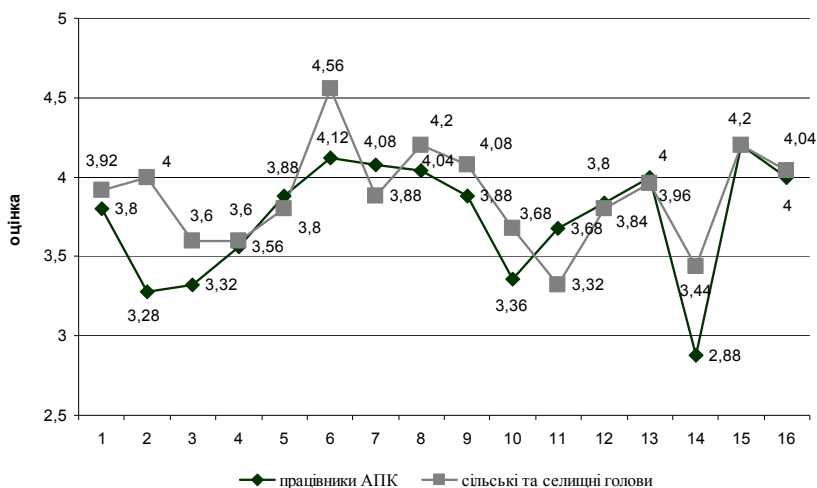

Рис. Н.1. Середні оцінки вірогідності ризиків у 2012 році

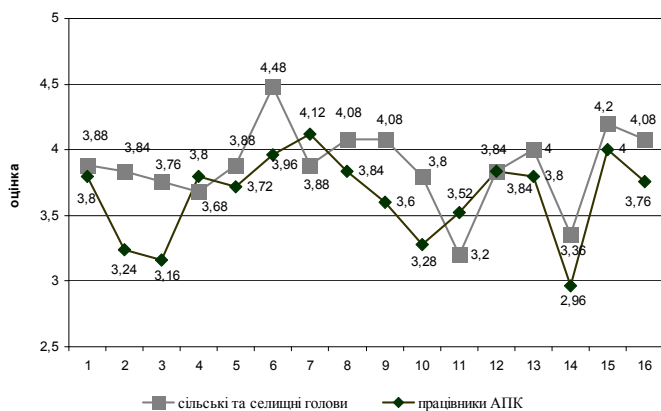

Рис. Н.2. Середні оцінки вірогідності ризиків в перспективі (на наступні п'ять років)

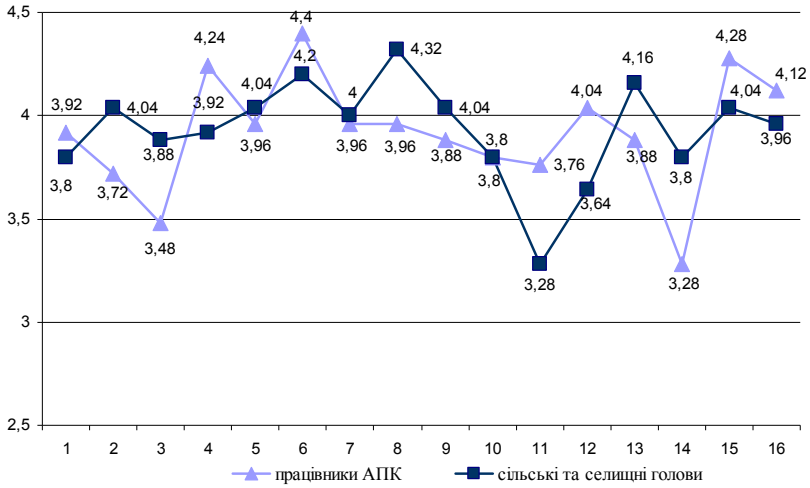

Рис. Н.3. Середні оцінки впливу ризиків у 2012 році

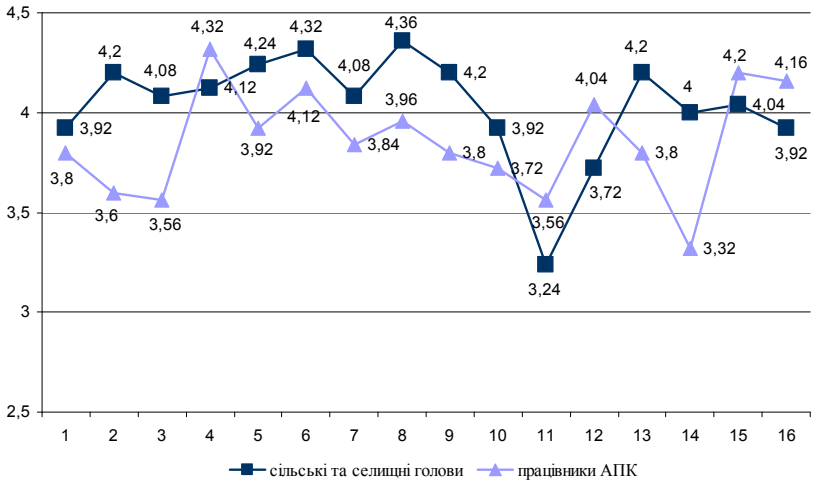

Рис. Н.4. Середні оцінки впливу ризиків у перспективі (на наступні п'ять років)

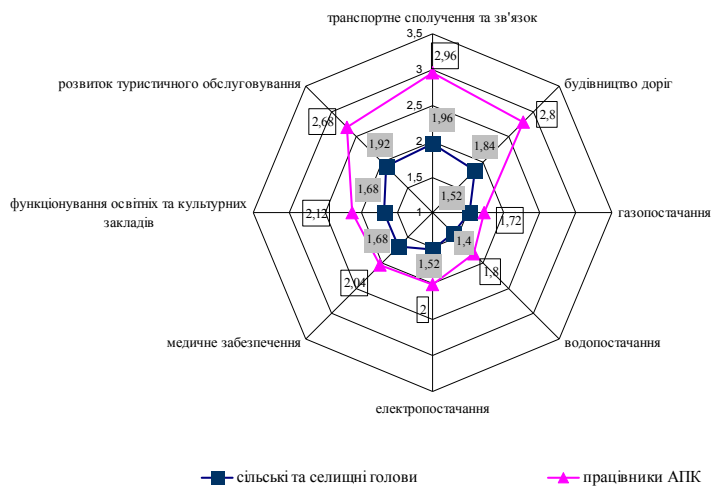

Рис. Н.5. Середні оцінки впливу проведення "Євро-2012" на соціальну інфраструктуру села

Додаток П

Таблиця П.1

Заданий часовий ряд для показників економічного розвитку сільських територій
Карпатського регіону і рівняння часового тренду

№ з/п	Показники	Роки						Рівняння часового тренду
		2005	2006	2007	2008	2009	2010	
Закарпатська область								
1	Валова продукція сільського господарства, млн. грн.	2103,1	2096,3	2076,5	2142,8	2215,7	2153,7	$y = 2064,5e^{0,009x}$
2	Валова продукція рослинництва, млн. грн.	965,7	986,5	985,7	1025,1	1091,7	1012,0	$y = 959,08x^{0,0475}$
3	Валова продукція тваринництва, млн. грн.	1137,4	1109,8	1090,8	1117,7	1124,0	1140,9	$y = 1111,3e^{0,0022x}$
4	Посівні площі сільськогосподарських культур усіх категорій господарств, тис. га	190,4	190,6	190,7	191,9	192,6	186,0	$y = 191,17x^{0,0039}$
Івано-Франківська область								
6	Валова продукція сільського господарства, млн. грн.	2403,7	2462,4	2529,7	2357,5	2557,9	2573,2	$y = 2385,9e^{0,011x}$
7	Валова продукція рослинництва, млн. грн.	1016,0	982,2	992,2	869,6	1068,7	1012,1	$y = 978,17e^{0,0029x}$
8	Валова продукція тваринництва, млн. грн.	1387,7	1480,2	1537,5	1487,9	1489,2	1560,7	$y = 1408,3x^{0,0511}$
9	Посівні площі сільськогосподарських культур усіх категорій господарств, тис. га	320,9	305,0	295,0	316,4	320,8	319,0	$y = 306,76e^{0,0055x}$
Львівська область								
10	Валова продукція сільського господарства, млн. грн.	4057,7	4264,7	4292,7	4300,5	4371,2	4181,4	$y = 4126,6x^{0,0255}$

№ з/п	Показники	Роки						Рівняння часового тренду
		2005	2006	2007	2008	2009	2010	
11	Валова продукція рослинництва, млн. грн.	1924,0	2098,8	2158,3	2192,9	2303,0	2102,4	$y = 148,62\ln(x) + 1966,9$
12	Валова продукція тваринництва, млн. грн.	2133,7	2165,9	2134,4	2107,6	2068,2	2079,0	$y = 2174,8e^{-0,008x}$
13	Посівні площі сільськогосподарських культур усіх категорій господарств, тис. га	580,9	546,3	522,8	549,3	552,1	541,0	$y = -17,231\ln(x) + 567,63$
Чернівецька область								
14	Валова продукція сільського господарства, млн. грн.	1863,4	1882,0	1984,2	2001,3	2065,3	2129,3	$y = 1804,7e^{0,0273x}$
15	Валова продукція рослинництва, млн. грн.	950,0	929,1	1014,1	1020,9	1112,8	1156,6	$y = 881,49e^{0,0438x}$
16	Валова продукція тваринництва, млн. грн.	913,4	952,9	970,1	980,4	952,5	972,5	$y = 924,47x^{0,0313}$
17	Посівні площі сільськогосподарських культур усіх категорій господарств, тис. га	284,6	260,6	259,9	284,6	291,8	291,0	$y = 263,75e^{0,0155x}$
Карпатський регіон								
18	Валова продукція сільського господарства, млн. грн.	10427,9	10705,4	10883,1	10802,1	11210,1	11037,6	$y = 10436x^{0,0348}$
19	Валова продукція рослинництва, млн. грн.	4855,7	4996,1	5150,3	5108,5	5576,2	5283	$y = 4825,5x^{0,0605}$
20	Валова продукція тваринництва, млн. грн.	5572,2	5708,8	5732,8	5693,6	5633,9	5753,1	$y = 5613,3x^{0,0111}$
21	Посівні площі сільськогосподарських культур усіх категорій господарств, тис. га	1376,8	1302,5	1268,4	1342,2	1357,3	1337,0	$y = -8,1753\ln(x) + 1339,7$

Наукове видання

Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку : монографія у 8 томах / НАН України. Інститут регіональних досліджень; наук. ред. В.С. Кравців. – Львів, 2013. – Том 4. Сільські території / відп. ред. В.В. Борщевський. – 2013. – 344 с.

Серія «Проблеми регіонального розвитку»

Комп'ютерний макет:
В.Є. Крупін, П.С. Попадюк

© Інститут регіональних досліджень НАН України, 2013

Підп. до друку 05.08.2013 р. Формат 60×84/16. Папір офс. №1. Офс. друк.
Ум.-друк. арк. 23,22. Наклад 300 прим.

Оригінал-макет виготовлено в Інституті регіональних досліджень НАН України.
79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4.

Видруковано в ПП «Арал».
79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4.